

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

LETNIK XXII

LETO 1968/3-4

LJUBLJANA

IZDAJA

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-8-490/1

Zamenjave (обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena v novembru 1968

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

XXII

1968

IZDAJA

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Ta zvezek so uredili:

Dr. Stane Gabrovec, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Milko Kos,
dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

Dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

KAZALO

Fran Zwitter, Vzroki in posledice avstrijsko-ogrskega sporazuma Причины и последствия австро-венгерского соглашения Reasons and Consequences of the Austro-Hungarian Agreement	1—24
Vasilij Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma Политика словенцев в начале режима дуализма Slovene policy at the Beginning of the Dualism	25—59
Josip Lučič, Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća) Аграрные производственные отношения в окрестностях Дубровника (до середины 14 века) Agrarian-Production Relations in the Surroundings of Dubrovnik (until the middle of the 14 th century)	61—96
Janko Pleterški, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko združanje Триализм у словенцев и югославское объединение Trialistic Idea with the Slovenes and the Yugoslav Unification	169—184
Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi Восстания словенских солдат в австро-венгерской армии Mutinies of Slovene Soldiers in the Austro — Hungarian Army	185—205
Ignacij Voje, Knjige zadolžnic, posebna notarska serija dubrovnika Дебита нотариальных, специальная нотариальная серия архива в Дубровнике Debita notariae, a Special Notary Series of the Dubrovnik Archives	207—223
Vlado Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma О свободе женитьбы и ее ограничениях от феодализма до либерализма About the Freedom of Marriage and Its Limitations from the Feudal Times to the Liberalism	225—260
Iskra V. Čurkina, Davorin Hostnik	261—309

ZAPISKI

Matej Rode, Nekaj podatkov o Janezu Poharju Несколько данных о Янезе Похаре Some Facts about Janez Pohar	97—105
Franc Rozman, Prepoved izdajanja »Preporoda« Запрещение журнала „Препород“ Suppression of the »Preporod« Edition	105—106

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

France Klopčič, Nekatere hibe našega zgodovinskega pisarstva О некоторых пороках нашей историографии Some Faults of our Historiography	107—115
--	---------

- Dušan Kermavner, Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije 115—133
 По поводу мемуаров Р. Голоуха: О триестинском анархизме и некоторых чертах словенской социальной демократии
 Memorial Notes by R. Golouh: About the Trieste Anarchism and about Some Characteristics of the Slovene Social Democracy

IN MEMORIAM

- Josip Klemenc (Bogo Grafenauer) 135—141
 Ljudmil Hauptmann (Bogo Grafenauer) 311—312

KONGRESI IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

- Jože Šorn, VII. kongres internacionalne asociacije zgodovinarjev papirja 143—144
 Седьмой съезд ИПХ — международной ассоциации историков бумаги
 VIIth Congress of the IPH — Association Internationale des Historiens du Papier
 Jože Šorn, II. kölnski kolokvij o mednarodni socialni in gospodarski zgodovini 313—314
 II-ой Кёльнский коллоквиум о международной социальной и экономической истории
 The IInd Conference on International Social and Economic History (held in Cologne)
 Miro Stiplovšek, Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih od 1962 do 1966 144—150
 Общество историков Словении в периоде с 1962 по 1966 гг.
 Historical Association of Slovenia in the Years between 1962 and 1966

OCENE IN POROČILA

- M. Ostravsky: Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia (Ferdo Gestrin) 151—152
 Toussaint Hočevar, The structures of the Slovenian Economy, 1848—1963 (Jože Šorn) 153—155
 Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Oesterreichs 1867—1889 (Franc Rozman) 155—157
 Ivo J. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference (Janko Pleterski) 157—159
 Istorija XX veka (Miro Stiplovšek) 159—165
 Pomorski zbornik I—II (Ferdo Gestrin) 165—166
 Relja Novaković, Gavro Škrivanić, Vladimir Stojančević, Željko Škalamera, Školski istorijski atlas. Beograd 1965 — Zgodovinski atlas. Urednik dr. Zvonimir Dugački. II. dopolnjena izdaja. Prevod prof. Tomaž Weber. Zagreb—Ljubljana 1968 (Bogo Grafenauer) 315—333
 Klaus-Detlev Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts (Josip Zontar) 333—335
 Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem (Jože Šorn) 335
 Toussaint Hočevar, The Portorož Conference: A Plea for Liberalization of Trade in the Danubian Area (Jože Šorn) 336
 Julijana Vrčinac, Naša najnovija istorija (Janko Prunk) 336—338
 Paolo Spriano, Storia del partito comunista italiano, I (Milica Kacin—Wohinz) 338—342
 Vera Mujbegović, Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918—1923 (Janko Prunk) 342—344
 Opomba uredništva 344

OB PETDESETLETNICI NASTANKA JUGOSLAVIJE

Janko Pleterski

TRIALIZEM PRI SLOVENCIH IN JUGOSLOVANSKO ZEDINJENJE

Potrebna je vsaj najkrajša opredelitev pojma trializem, kakor ga uporabljam. Referat se nanaša na desetletje 1908—1918, govori pa o trializmu pri slovenskem klerikalnem taboru. Mislim, da je vsebinsko treba ločevati trializem, ki o njem govore velikoavstrijski reformatorji monarhije, od trializma, ki se o njem govori in zanj dela v slovenski politiki. Prvi izhaja od težnje obnoviti z njim enotnost monarhije in utrditi položaj krone na osnovi nekakšnega kompromisa med federalizmom in centralizmom, drugi je sicer tudi dinastičen in klerikalno usmerjen, a njegova osnovna misel je, najti rešitev slovenskega narodnega vprašanja v političnem zedinjenju južnih Slovanov, ki živijo v mejah habsburške države. Misel na krepitev katoliške monarhije je sekundarna. Beseda trializem, kakor je bila v splošni rabi v Avstro-Ogrski, za oznako vsebine, ki jo je pojav imel v slovenski politiki, sploh ni bila primerna. Ni primerna po svoji semantični osnovi, saj trializem pri Slovencih ni izključeval splošne federalizacije oziroma preosnove v zvezo tudi večjega števila držav, ampak je tak razvoj celo pričakoval. In ni primerna po svojem stvarnem obsegu. Trializem v splošni rabi meri največkrat le na antidualistično reformo položaja jugoslovanskih dežel onstran meje z Ogrsko, praviloma z udeležbo Dalmacije, večinoma tudi Istre, a le izjemoma upošteva tudi slovenske dežele. V trializmu pri Slovencih pa je osnovno ravno to, da v njem vidijo politično formulo, ki naj zagotovi vključitev Slovencev v južnoslovansko državno tvorbo v monarhiji. Ta slovenska trialistična politika nenehno dokazuje na osnovi narodnega in pomožno tudi zgodovinskega načela — hrvaškega državnega prava — pripadnost Slovencev in nujnost njihovega političnega državnopravnega zedinjenja s Hrvati in Srbi. Trializem na Slovenskem dejansko pomeni obliko jugoslovanskega gibanja, prilagojenega idejnim in političnim okvirom klerikalnega tabora. Beseda sama se za slovensko rabo že tedaj ni zdela posebno primerna in se je upirala, uporabljali so jo predvsem v vnanjih nastopih, doma pa je bil govor kar o hrvaško-slovenski in sploh jugoslovanski skupnosti. »Vsi vemo,« piše Koroščeva »Straža« v novoletni številki 1913, »katero vsebino ima beseda trializem, a mi iz lastnega nagiba načeloma ne rabimo tega izraza, ker je iznajden le v svrhu, da odbija druge slovanske avstrijske politike od federalistične ideje, ki je

v njem izražena ... Na dnevnem redu stoji dandanes avstroogrsko jugoslovansko vprašanje ...»

Nič novega ni, a koristno je ponoviti, da moramo tudi pri raziskovanju slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja ves čas upoštevati družbeno in politično kompleksnost formacije klerikalne stranke, ki je njegov nosivec. Upoštevati moramo obstoj obeh osnovnih smeri v stranki, ki sta nekoliko poenostavljen izraz te kompleksnosti. Ena je vodilna, v svojem bistvu nedemokratska in družbeno konservativna smer, ki načelno in dosledno išče identifikacijo slovenskega narodnega interesa z interesom katoliške habsburške dinastije in njene države in katere najvidnejši predstavnik je načelnik stranke, predsednik parlamentarnega kluba in deželni glavar Kranjske, dr. I. Šušteršič, ki je pri tem do preloma v letu 1917 deležen vse podpore ljubljanskega škofa. Druga je po svojem pristopu demokratska, po svojem konceptu krščansko socialna smer, ki s svojim vztrajnim množičnim delom in modernimi metodami pravzaprav pridobi klerikalni stranki v času splošne enake volilne pravice in v tekmi ne le z liberalno, ampak v perspektivi predvsem s socialdemokratsko znano politično prepoderanco na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, se z »novostrujarji« uveljavi na Goriškem in ima nedvomen ugled tudi pri tržaškem in istrskem narodnjaštvu. Ta smer se povezuje predvsem z imenom dr. J. E. Kreka; pozneje se nanjo nasloni tudi dr. A. Korošec, vendar z drugačnimi ambicijami, ki gredo predvsem v smeri prenovitve stranke kot učinkovitega sredstva oblasti. Prav dejavnosti te druge smeri je treba pripisati zaslugo za tisto značilnost slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja, ki se mi zdi najbolj pomembna, namreč za praktično demokratskost, obrnjenost k ljudskim množicam. V svoji jugoslovanski dejavnosti izpričuje ta smer na vsakem koraku prepričanje, da je s politično vzgojo množic in s parlamentarnimi metodami kot najvažnejšim orožjem, moč postopno doseči državnopravno zedinjenje habsburških Jugoslovancev. Glede Ogrske ni njeno glavno in ne edino upanje avtoritativna ustavna intervencija monarha, ampak upa predvsem na učinek uvedbe splošne in enake volilne pravice. Pod vplivom dejavnosti te smeri slovensko trialistično jugoslovansko gibanje, kljub dinastičnim izjavam in zatrdilom njegovih nosilcev, nedvomno ima tisti ljudski značaj, pred kakršnim svari 17. junija 1910 major Brosch prestolonaslednika Franca Ferdinanda: »Ne bi se smeli igrati z geslom trializma, če prihaja od spodaj (podč. JP). To bi utegnilo imeti sila neprijetne in nepredvidene posledice.«¹

Primerno je treba oceniti tudi dejstvo, da imamo pri trialističnem nastopu slovenskih klerikalcev v letu 1908/09 in pozneje opravka s prvo širše zasnovano in z veliko energijo na različnih ravneh, od delegacij, dunajskega parlamenta, kranjskega deželnega zbora do ljudskih shodov izvedeno akcijo za državno združenje Jugoslovancev v mejah monarhiije. Za oceno stvarnega pomena te akcije se mi zdi važno dejstvo, da je niso kot jugoslovansko, tj. tudi Slovence obsegajočo, v celoti odklonile samo

¹ Vladimir Dedijer, »Sarajevo 1914«. Ljubljana 1966, str. 197.

nemške stranke liberalne usmeritve, ampak tudi nemški krščanski socialci, ki so se šteli kot pravi nosilci trialističnih reformnih zamisli in kot stranka prestolonaslednika. »Če že pride do trializma,« je 16. junija 1909 v državnem zboru z velikim poudarkom izjavil govornik krščanskih socialcev Miklas, »potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako... da bi bile k trialistični velikohrvatski državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska itd. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in sudetske dežele, zaprla kot k morju.«²

Pozornosti vredno se mi zdi tudi dejstvo, da so nekatere okoliščine te akcije 1908/09 podobne okoliščinam nastanka majniške deklaracije in politične akcije na njeni osnovi. Ne gre samo za to, da se v obeh primerih izrazi misel o državnopravni samostojni enoti južnih Slovanov monarhije (pri čemer dikcija »južni Slovani« leta 1909 gotovo ne izključuje političnega upoštevanja Srbov), tudi ne samo za to, da se v obeh primerih na prvem mestu naglaša narodno načelo in končno tudi ne samo za to, da oboje vsebuje tudi zvestobo habsburški dinastiji, čeprav je to 1917 bilo že drugačnega pomena kot 1909. Posebno pomembno se mi zdi, da so tudi 1909 kot 1917 takšen jugoslovanski program podprli ne samo istrski Hrvatje in dalmatinski pravaši, ampak tudi slovenski in dalmatinski liberalci in Srbi. (Narodna zveza 25. 11. 1908 — koalicija obeh klubov, obseže vseh 37 jugoslovanskih poslancev). Okoliščine, ki vplivajo na to zbližanje strank, so kritičen mednarodni položaj ob aneksiji Bosne in Hercegovine, ki je avstrijsko jugoslovansko vprašanje vsak čas lahko spremenil v mednarodno. Na Slovenskem pa vrh tega zaostritev nemškega pritiska in septembrske žrtve v Ljubljani. Tudi te okoliščine v malem spominjajo na okoliščine v letu 1917. Opozicijska taktika, ki jo je združena jugoslovanska državnozborska delegacija v duhu takega jugoslovanskega programa v zvezi z drugimi opozicijskimi skupinami vodila aprila 1909 za demokratizacijo režima v Bosni in Hercegovini, je bila s simpatijami sprejeta pri nemški avstrijski socialni demokraciji in JSDS, čeprav je slednja pripravljala samostojen jugoslovanski program. Tu je morda neka podobnost tudi z razdvojenostjo slovenskih socialdemokratov ob majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju.

Pomemben moment pri slovenskem trialističnem jugoslovanskem gibanju se mi zdi aktivnost Vseslovenske ljudske stranke (VLS) pri iskanju stikov s sorodnimi političnimi strankami oziroma skupinami na Hrvaškem in pri ustvarjanju realnih zvez čez sicer nepremagljivo vmesno mejo dvojne monarhije. Pri tem so bili najbolj dejavni ravno predstavniki demokratične, krščansko socialne smeri, predvsem sam Krek, pa tudi Korošec. To izročilo ni bilo brez pomena v letih 1917—1918 pri dejavnosti za pridobivanje strank na Hrvatskem in v Bosni in Hercegovini za jugoslovanski program majniške deklaracije in ustanovitev Narodnega veča, ko so v avstro-ogrskih vladnih krogih to gibanje imenovali kar »die

² Fritz Csoklich, Das Nationalitätenproblem in Österreich-Ungarn und die Christlich-soziale Partei, Rok. disertacija, Wien 1952, str. 162.

Korošec-Bewegung».³ Čeprav je slovenska klerikalna stranka že leta 1898 stopila v tesnejši stik s hrvaškimi pravaši in se v imenu Slovencev pridružila njihovemu državnopravnemu programu, se v naslednjih letih, ko so stiki s pravaši oslabili, ni omejevala samo nanje. Do hrvatsko-srbske koalicije je VLS bila zadržana, pač zaradi liberalne usmerjenosti koalicije, a tudi zaradi njene ekskluzivnosti nasproti Slovincem, ki je izvirala tudi iz težnje po sporazumu z Italijani, in zaradi njene protidunajske orientacije in paktiranja z madžarsko opozicijo. Tudi to najbrž ni bilo brez nasledkov za položaj 1917/18. Pač pa je VLS nekaj časa upala najti političnega partnerja v Radićevem gibanju, tako zaradi njegovih avstro-slavističnih konceptov kot njegovega smisla za ljudsko-demokratsko politično in gospodarsko delo. Leta 1911, po začasnem zedinjenju hrvaških pravašev, se vsa pozornost VLS omeji nanje in višek sodelovanja je zborovanje 20. oktobra 1912 v Ljubljani, ki proglasi hrvaško-slovensko narodno enotnost in združitev obeh strank. Ta dogodek še ni dovolj preučen in ocenjen ne s strani hrvaškega ne slovenskega zgodovinopisja. Obstaja celo teza, da je to bilo dejanje Šušteršiča kot agenta prestolonaslednikove velikoavstrijske politike, da bi tej politiki ustvaril oporo na Hrvaškem.⁴ Za to ni nobenega dokaza in tudi razbor okoliščin govori proti taki trditvi. Mislim, da je najvažnejše dejstvo dobro zapazil italijanski zgodovinar Valiani, ko pravi, da je ta zveza predrila diafragma, ki je ločevala Slovence v avstrijski polovici od Hrvatov.⁵ Dejstvo je, da je zveza ostala tudi pozneje, ko se je leta 1913 pravaška stranka dokončno razcepila, dejstvo je, da si je Mile Starčević, ko je tedaj nastopil proti frankovski secesiji, za glasilo izbral ravno »Slovenca«, da je k obračunu v Trstu s secesionisti povabil predstavnike VLS in da je zveza med njim in VLS obstajala tja do prve svetovne vojne tudi formalno. Tudi to ni bilo brez vpliva na usmeritev Starčevićeve stranke prava med prvo svetovno vojno in za njeno podporo majniški deklaraciji.

Koncept in dosežene faze jugoslovanske politike VLS je »Straža« 3. januarja 1913 takole povzela: »Vseslovenska ljudska stranka, zajedništvo z istrskimi in dalmatinskimi Hrvati, ustanovitev Stranke prava za vse hrvaške in slovenske pokrajine avstroogrške monarhije, zraven slovenska obstrukcija v Gradcu, hrvaška v Zadru, hrvaškoslovenska na Dunaju.«

Seveda je ta politika imela svoje močno negativne strani, med njimi gotovo poglavitna — iluzija o nameri prestolonaslednika, da bo, opiraje se na vojsko, oktroiral reformo monarhije v smislu trializma; vrh tega so že tedaj vse okoliščine govorile za to, da Slovenci, tudi če bi do take

³ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918) (Miklós Kornjáthy), Budapest 1966, str. 683.

— Prim. tudi: Nikola Petrović, Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje, zbornik Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.

⁴ Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage. Ein Beitrag zur gross-österreichischen Politik in Kroatien. — Österreichische Osthefte, VIII, 1966, 4. zv.

⁵ Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano 1966, str. 58.

reforme prišlo, na to ne morejo računati. Ta iluzija je bila načelnega značaja toliko, kolikor je splošna usmeritev slovenskega klerikalnega tabora bila zasnovana na katoliški politični doktrini, ki je vsebovala tudi načelo dinastične zvestobe; narodnopolitičnega značaja pa je bila toliko, kolikor si ta tabor prihodnosti Slovencev zunaj meja monarhije ni mogel zamišljati; za zadnje je med zelo važnimi preudarki vselej navzoča skrb zaradi teritorialnih aspiracij Italije.

Druga negativna stran je bila izrecno programsko oméjevanje na hrvaško-slovensko skupnost brez definiranja stališča do Srbov. Gotovo so tukaj imeli vlogo pomisleki zaradi pravoslavja, a v bistvu je bila to koncesija pravaški ideologiji, namenjena javnemu izražanju. Demokratska smer VLS je do Srbov imela pozitivnejši odnos, na pravoslavje pa gledala kot na politično vprašanje. Znani so v tem oziru Krekovi pogledi. Manj znano je, da je »Slovenec« februarja 1912, torej precej pred balkansko vojno in takrat ko se je pripravljala hrvaško-slovenska pravaška združitev, objavljaj v podlistku razpravljanje izvedenca VLS za jugoslovanska in balkanska vprašanja Mazovca. Ta ugotavlja, da je za Slovence, ki si morajo najti zaveznikov, rešitev samo v slogi in notranjem konsolidiranju balkanskih narodov, v slogi med pravoslavnimi in katoliškimi Jugoslovani, pa tudi v slogi z muslimani, ki se bodo v Bosni in Hercegovini ohranili ne zgolj kot verska, ampak kot narodna manjšina; ta spis navaja mnenje, da je osrednji problem jugoslovanstva srbsko-hrvaško zedinjevanje. V podobnem smislu, čeprav nekoliko previdneje, je pisal Mazovec tudi v »Času«. — Nerazčiščeno razmerje do Srbov — vsaj v oficialni politiki VLS — je bilo hipoteka za poznejši razvoj in je v svetovni vojni lajšalo Šušteršičevo politiko in njegov protisrbski nastop ob njenem začetku. Značilno pa je, da je ravno v vprašanju razmerja do Srbije (čeprav to seveda ni identično z razmerjem do Srbov v monarhiji) prišlo do konflikta med Krekom in Šušteršičem ob srbofilske pisanju »Slovenca« ob prvi balkanski vojni. Tudi to je še učinkovalo v razvoju med svetovno vojno.

V letu 1914, še pred sarajevskim atentatom in začetkom svetovne vojne, pomeni izsiljeni odstop Šušteršiča kot predsednika parlamentarnega kluba in izvolitev Korošca prvi resni uspeh smeri Krek-Korošec na poti k osamitvi Šušteršiča. Odslej je njegova moč utešnjena bolj na kranjsko deželo. Pomen tega uspeha se je očitno pokazal leta 1917 ob ustanavljanju Jügoslavanskega kluba. — Krepitev pozicij smeri Krek-Korošec kajpada ne pomeni kake načelne spremembe v osnovnem stališču VLS glede prihodnosti Slovencev v okviru habsburške monarhije, a vendar pomeni poglobljanje demokratičnosti političnih razmišljanj v VSL, ki vedno bolj izrazito postavljajo za izhodišče interes slovenskega naroda, kakor ga pač sami pojmujejo, vse manj pa zidajo na navidežno ujemanje tega interesa z eksistenčnimi interesi dinastije. Zavedajo se možnosti razpada monarhije, čeprav ga ne želijo, tudi ker računajo, da bi to pomenilo razkosanje slovenskega narodnega ozemlja. Za tisti del Slovencev, ki bi se ob razpadu monarhije vendar lahko zedinil s Srbi

in Hrvati pa se boje premoči pravoslavja; to manj iz čisto verskih razlogov kot iz pričakovanja, da bi se Srbi zvezali z liberalci na Slovenskem in Hrvaškem in jim pripomogli do prevlade nad katoliškim taborom. Iz zadnjega razloga tudi ne žele, da bi se habsburška monarhija širila čez obstoječe državne meje in si prisvojila Srbijo. Rešitev vidijo v federalistični preosnovi Avstrije, pri kateri bi se združili vsi tukajšnji Jugoslovani v eno državno enoto s pretežnim slovensko-hrvaškim značajem, ki bi pa v njej Srbom bilo treba priznati politično in versko enakopravnost. S takšno zahtevo prihajajo seveda v neposredno nasprotje s frankovskimi pravaši na Hrvaškem, katerih protisrbsko »vsehrvaško« in »samohrvaštvo« odkrito zavračajo.⁶ Dejansko to ni samo kritika frankovskega brezpogojno dinastičnega in izključno hrvaškega nacionalizma, ampak tudi že kritika Šušteršičeve apriorne absolutne zvestobe katoliški habsburški dinastiji kot osnove vse slovenske politike. Šušteršičeva smer je v teh predvojnih mesecih bila odrinjena v politično obrambni položaj, svoj protinapad si je lahko privoščila šele v posebnih političnih razmerah po sarajevskem atentatu. Šele takrat je Šušteršič lahko nastopil s svojim zloglasnim protisrbskim govorom in si podredil »Slovenca«, da 23. julija 1914 izjavi: »Samo v Veliki Hrvatski, v okviru mogočnega habsburškega cesarstva leži naša narodna prihodnost, nikdar pa ne v srbstvu ali v megletem jugoslovanstvu.«

V mesecih pred sarajevskim atentatom, posebno v času srednješolske stavke, se je pri katoliški mladni močno širil vpliv narodno revolucionarnega gibanja. »Slovenec« je to gibanje zavračal in Ušeničnik v »Času« učil, da je narodno načelo nemoralno, če je v nasprotju z zvestobo državi, da narod nima pravice uničiti države, ki v njej živi, ali se od nje odcepiti, razen seveda, če država zaradi posebnih zgodovinskih dogodkov brez njegove krivde razpade. A katoliška mladina se v narodnem radikalizmu in jugoslovanskem navdušenju ni ločevala od splošnega razpoloženja slovenskega dijaštva. Še večkrat pozneje navajajo avstrijske politične analize kot dokaz, kako je še pred sarajevskim atentatom prodiral jugoslovanski duh v katoliško dijaško mladino, besede iz zaplenjene številke (junij 1914) »Zore«: »Prenehajmo že enkrat pri vsaki priložnosti zagotavljati, kakšni zvesti državljani smo, da smo tem zvestejši, bolj ko nas tepejo, da od Avstrije proč niti nočemo niti ne bomo hoteli itd.; povejmo raje pri vsaki priložnosti, da nam je prav malo za obstoj takšnega nestvora kot je današnja monarhija, kjer moramo biti le gnoj nemški in madžarski nenasitnosti, v času dragih vojsk, ki jih moramo največ sami plačati, pa biti zgolj topovska hrana! Povejmo jim resnico v obraz! Čemu to večno klečeplazenje? In tudi to jim povejmo, da se bomo za svoje pravice zavzeli s tistimi sredstvi, s kakršnimi so drugi narodi to že uspešno storili. Če kaj dosežemo; dobro, če ne, naj nas ustrele! Bolje je, da umremo z nožem v roki kakor pa kot podložni, sestradani hlapci!«⁷

⁶ Aleš Ušeničnik, Čas, junij 1914, str. 289. — Slovenec 5. in 18. april 1914.

⁷ Poročilo kranjskega deželnega predsednika (Zl. 165/Mob od 11. januarja 1916) poveljstvu jugozahodne fronte o političnih razmerah na Kranjskem: Arhiv Slovenije (AS).

Takšnih pogledov tudi Šušteršičevi nasprotniki iz smeri Krek-Korošec gotovo niso delili. Bili so pa tudi v tem starejšem rodu posamezniki, ki so jim bili zelo blizu. Med takšnimi ugotovimo dr. Leopolda Lénarda, leta 1914 kaplana v Borovnici, pozneje med vojno župnika na Slapu pri Vipavi. Svojčas je Lénarda poslal Jeglič študirat na katoliško univerzo v Lvov, leta 1906 je izdal brošuro »Der Panslavismus«, ki v njej odklanja kot nepraktično zgolj jugoslovansko usmerjenost in priporoča nekakšen katoliški neoslavizem, ki naj pripelje do ločitve slovanske Avstrije od Nemčije in do njene zveze z bodočo Poljsko in Rusijo kot temelja evropskega miru. Leta 1914 najdemo Lénarda kot sodelavca v Munihovem tržaškem dnevniku »Jugoslavija«, ki je izhajal marca in aprila, širil misel o razpadu habsburške monarhije, odločno podpiral srednješolsko narodno-revolucionarno gibanje, se skliceval na Krekove besede o jugoslovanstvu in izražal upanje, da bo bodoča vojna zbrisala državne meje in se končala v korist Slovanom. Tu je Lénard opisal, kako ga je prva balkanska vojna spreobrnila v praktičnega Jugoslavana. Njegove besede, objavljene v »Slovincu« 14. marca — »Čemu še vlagati prošnje in se pritoževati zoper krivice? Saj vam je znana povest o pritožbi, katero so snedle miši!« — pa so pripomogle, kot beremo pri Kolarju, k solidarnemu sklepu Preporodovcev in Katoliškega narodnega dijaštva o protestni stavki.⁸ Že 9. oktobra 1914, dva meseca pred niško izjavo srbske vlade, naslavlja Lénard skupaj z Munihom prek ruskega konzulata v Benetkah na srbsko zunanje ministrstvo memorandum, ki oriše slovensko narodno ozemlje in zagovarja politično združenje Slovencev s Hrvati in Srbi v bodoči Jugoslaviji. V njej bi Slovenija imela do Srbije podobno razmerje kot v Nemčiji Bavarska do Prusije. Le v primeru, da mednarodni položaj tega ne bi pripuščal, naj bi Slovenija ostala neodvisna pod varstvom velesil, dokler ne bi prišel primeren trenutek za združitev z Jugoslavijo.⁹

Zadnji Krekov nastop pred svetovno vojno o jugoslovanskem vprašanju je njegov govor 17. maja 1914 na koroškem slovenskem ljudskem taboru v Šmihelu pri Pliberku, kjer je dejal: »Na jugoslovansko vprašanje imamo mi odgovor: Kar nas je narava po isti krvi, po isti zemlji in pa po isti govorici nekda spravila skupaj in nas je usoda postavila v našo državo..., vsi skupaj, pa je jugoslovansko vprašanje rešeno... Moja pesem... v državnem zboru in v deželnem zboru kranjskem je bila vedno ta: rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom in potem bo država močna, da boste vedno imeli prosto pot po morju. Na Balkanu vas Srb, Črnogorec, Bolgar, Romun ne bo več sovražil, ampak bo rekel: Tam je prostost doma, politična, gospodarska, tam se da naprej priti, pojdimo in združimo se mi pod dvoglavim orlom. To pa je mogoče, če se prej reši naše avstrijsko jugoslovansko vprašanje... Mi vemo, da je to mo-

⁸ Ivan Janez Kolar, Preporodovci 1912—1914, Kamnik 1930, str. 122.

⁹ Memorandum dr. L. Lénarda in A. Muniha, Benetke, 9. oktober 1914 srbskemu ministrstvu zunanjih zadev v Nišu. Prepis iz arhiva Jugoslovanskega odbora, Zagreb, mi je ljubeznivo oskrbel dr. Dragovan Šepić. Prim. tudi: D. Šepić, Slovenci in tajni londonski pakt, Primorski dnevnik, 16. maja 1965.

goče in smo prepričani, da to mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država.« V tem nastopu so strnjeni Krekovi pogledi na jugoslovansko vprašanje zadnjega desetletja, poudarjeno je narodno načelo, ni omenjeno hrvaško državno pravo, hrvaško-slovenska državna skupnost je utemeljena s katoliškega političnega stališča in kot stopnja gospodarsko močne, politično demokratične Avstrije za pridobitev zaupanja drugih južnih slovanskih in sploh balkanskih narodov. Značilna pa je sklepna misel, da bo narod, če njegovo vprašanje ne bo rešeno, preživel državo, ki tega ne bo storila, pri čemer je menil, kot izhaja iz besedila, tudi dinastijo. Druga značilnost tega programa pa je dejstvo, da ga je Krek na velikem ljudskem shodu prenašal neposredno med ljudske množice. V vsem naslednjem času, tja do odprtja parlamenta maja 1917 je Krek v domači javnosti molčal. Ne on ne njegovi sodelavci pa v tem gluhem času niso bili nedejavni niti brez lastnega stališča. O uveljavljanju posebne Krekove smeri v jugoslovanskem vprašanju nasproti Šušteršičevi politiki lahko ugotovimo zaenkrat le nekaj drobcev.

Krek se s protisrbskim in vojnohujskaškim nastopom Šušteršiča 5. julija 1914 in seveda z vso njegovo politiko v tem duhu ni strinjal in je na ta nastop, kot je zabeležil Jeglič, skušal tudi vplivati. Svetoval je Šušteršiču, naj v govoru sicer ožigosa atentat, obenem pa naj pove, da je vlada s svojo politiko kriva širjenja srbofilstva in zoper to vladno politiko naj nastopi. Šušteršič se za to ni zmenil in to je Kreku še konec oktobra 1916 bil argument, da je odklanjal vsako spravo z njim.¹⁰

Takoj po začetku vojne so avstrijske oblasti začele preganjati zavedne Slovence. Medtem ko se je preganjanje na Kranjskem usmerilo spričo priganjaške in denunciantске politike Šušteršiča predvsem na pripadnike NNS in JSDS, to preganjanje v drugih deželah, zlasti na Štajerskem in Koroškem, ni delalo nobenih razlik. Po podatkih avstrijske vladne komisije je v času od 27. julija 1914 do 1. decembra 1917 bilo na Štajerskem in Koroškem aretiranih 910 slovenskih civilistov od tega 117 duhovnikov.¹¹ Korošec je pozneje, 1917, dejal, da je prav ob tem preganjanju v prvem času vojne v Kreku dozorela misel o nujnosti državne osamosvojitve Slovencev, Hrvatov in Srbov, da je zavrgel vse strankarske vezi in začel s tem namenom iskati zvez, ki obsegajo »ves jugoslovanski narod«.¹²

V kritičnem stališču do Šušteršiča Krek ni bil osamljen, o čemer govori že Jegličeva beležka z dne 25. 3. 1915 o odporu in hudem negodovanju katoliških slovenskih izobražencev zaradi politike ljudske stranke; ti ljudje politično mislijo enako kot liberalci: vneti so za slovansko Rusijo in grajajo pisanje proti pravoslavlju, namesto tega pa terjajo pisanje proti nemškemu protestantizmu, saj ta je Slovincem v resnici nevaren.

¹⁰ Jegličev dnevnik, prepis v arhivu CK ZKS, Ljubljana.

¹¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj (AVA), fond Ministrstva za notranje zadeve, »Beschwerden der Südslawen-Kommissionsbericht«, karton 2081.

¹² Slovenec, 14. oktober 1917; prim. tudi poročilo dež. predsednika Attemsa (Zl. 2849/Präs. — 19. 10. 1917). AS.

Vsekakor še pod vtisom Krekove dejavnosti pred vojno je 24. januarja 1915 Trumbić iz Italije prosil Kreka, naj zaščiti emigraciji hrbet in naj zaupa njenemu patriotizmu, na kar je Krek menda odgovoril pritrdilno.¹³ Vendar do kakšnega nadaljnega stika ni prišlo in tudi na hrvaško-slovenski sestanek nekaterih koalicijskih, pravaških, istrskih, hrvaških in slovenskih liberalnih politikov, ki se je sestal na Trumbićevo pobudo kmalu za tem v Trstu, Krek ni bil povabljen. Niti ga niso vabili na drugi tak sestanek 18. aprila, a tedaj so sklenili, da bo vabljen prihodnjič.¹⁴ Vendar do novega sestanka zaradi vojne z Italijo sploh ni več prišlo. Avstrijakantska in denunciantiska akcija kranjske SLS pod vodstvom Šušteršiča je očitno prehudo kompromitirala celotno slovensko klerikalno stranko, da bi sklicatelji sestankov bili pripravljeni diferencirano obravnavati Kreka in njegov krog. Res je tudi, da se Krek od Šušteršičevega početja javno ni na noben način distanciral, če ni mislil, da je to že storil s svojim molkom. Navzven je VLS tedaj bila še enotna.

Vzporedno z dejavnostjo hrvaško-slovenskih liberalcev oziroma narodnjakov je v začetku 1915 potekala tudi dejavnost pravašev in VLS. Ni se sicer uresničila zamisel hrvaških pravašev sredi januarja, naj bi se čimprej v Ljubljani ali Zagrebu sestala vrhovna uprava skupne hrvaško-slovenske stranke,¹⁵ a dejansko se je 4. februarja v Ljubljani sestala parlamentarna komisija hrvaško-slovenskega državnoborskega kluba pod predsedstvom Korošca, ob udeležbi Dulibića, Kreka, Fona, Grafenauerja in tudi Šušteršiča. Zazelela je, da bi se državni zbor sklical vsaj za nekaj dni, »da bi ljudski zastopniki, ki stoje na politično najbolj ogroženi točki monarhije, v tem za monarhijo in razvoj hrvaško-slovenskega naroda odločilnem času povedali svoje mnenje«.¹⁶

Spomenica papežu konec marca 1915 je tudi bila — po Koroščevem predavanju — še skupna akcija obeh smeri VLS obenem s Hrvati. Tekst spomenice ni znan, najzgodnejši povzetek vsebine pa je pri Jegliču 31. marca 1915. Za primer avstrijske zmage prosi za politično zedinjenje vseh hrvaških in slovenskih dežel v okviru Avstrije, »da nas ne bodo tlačili Nemci in Madžari«, za primer avstrijskega poraza pa želi zedinjenje Hrvatov in Slovencev v posebnem hrvaškem kraljestvu. V prvem primeru torej trialistična zamisel, očitno v okviru predvojnih državnih meja brez kakega pridruževanja Srbije, v drugem pa nikakor kakšna priključitev Jugoslaviji v srbskem smislu, ampak državna samostojnost hrvaško-slovenskega kraljestva. Korošček spominski povzetek po dobrem desetletju (»da ostanemo Slovenci in Hrvati skupaj, če pa kam pademo, da pademo skupaj«), ki bi samostojnost izključeval, dopuščal pa možnost jugoslovanskega zedinjenja ali morda celo priključitve k Italiji, je manj zanesljiv in najbrž pod vplivom poznejšega dejanskega razvoja. Vsekakor

¹³ Milada Paulova, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925, str. 23.

¹⁴ Nav. delo in Silvo Kranjec, Slovenci na poti v Jugoslavijo. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 47.

¹⁵ Slovenec, 27. januarja 1915, št. 21.

¹⁶ Slovenec, 5. februar 1915, št. 28.

pa je spomenica dokaz, da so slovenski klerikalni politiki že tedaj računali tudi z možnostjo poraza in razpada Avstro-Ogrske.

Zdi se, da je prva Krekova samostojna politična akcija njegov odhod na zasedanje hrvaškega sabora 14. do 16. junija 1915. Lampe in Štefe sta ga ob tem tožila Jegliču, ker da je v Zagrebu »nahuškal neko stranko za skrajni odpor«, da so »govori dotične stranke: Radić etc. bili kar prekucijski«, da je Krek medtem bil na galeriji »in se Hrvatom kazal«. Stranka, ki o njej govori Jeglič, je pač bila pravaška Mileta Starčevića, »prekucijski« govori pa protidualistične izjave za hrvatsko-slovensko državno zedinjenje na temelju narodnega načela in državnega prava.¹⁷ 29. julija 1915 je Krek Jegliču že dokazoval, da mora Šušteršič odstopiti kot poslanec, vodstvo stranke pa prepustiti Brejcu. Globoka razlika med Krekovo in Šušteršičevo usmeritvijo se je pokazala 8. novembra 1915, ko je na zaupnem sestanku, ki se je zbral pri Jegliču na željo tržaškega škofa Karlina in so se ga udeležili tudi Šušteršič, Lampe in prelat Kalan, zmagalo mnenje, da se morajo proti nemškemu in madžarskemu nacionalizmu Slovenci zediniti s Hrvati, a da tam prihaja v poštev samo Frankova stranka, druge pa ne.¹⁸

Nasprotje med obema tokovima v SLS na Kranjskem je imelo tudi svojo socialno podlago, ki jo je vojna še bolj poudarila, to je nasprotje med premožnejšimi konservativnimi kmeti na deželi, ki so denarno pridobili zaradi visokih cen kmetijskih pridelkov in med delavskim in sploh socialno šibkimi življi v mestih, ki so zaradi draginje bili hudo prizadeti. Medtem ko je »Domoljub« stal na strani navijalcev cen, sta Krekova »Naša moč« in Gostinčarjev »Glasnik tobačne zveze« proti agrarcem ostro nastopala. V Ljubljani so bile 8. maja 1915 podobno kot v Trstu, Kopru in Izoli nekaj dni prej¹⁹ demonstracije delavskih žena ob uvedbi krušnih kart, zaradi katerih je bilo več aretiranih, štiri pa so bile obsojene. Poročilo ljubljanskega državnega pravdnštva za leto 1915 je na te pojave opozorilo, obenem pa menilo, da to ne bo povzročilo razcepa v SLS spričo trdne strankarske discipline.²⁰

Ne oziraje se na pojavljajoče se razlike med obema tokovima v klerikalni stranki glede vsebine zahteve po hrvaško-slovenskem zedinjenju, so avstrijske oblasti te zahteve v celoti zatirale. V poročilu »Slovenca« o seji hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru je bilo do malega cenzurirano vse; iz zaplenjenega teksta izvemo, da je klub izjavil, da stoji slej ko prej na stališču zedinjenja hrvaškega in slovenskega naroda v eno državnopravno skupnost v okviru habsburške monarhije.²¹ Ko je 19. decembra 1915 vrhovno armadno poveljstvo (AOK) na osnovi neke ankete optimistično sodilo o avstrijskem patriotizmu Slo-

¹⁷ Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914—1919, Zagreb 1920, str. 37—39.

¹⁹ Jegličev dnevnik.

¹⁸ AVA, Dunaj, Ministrstvo za notr. zadeve Präs. Nr. 8820/M. I., 1. maj 1915.

²⁰ AS, Fond Min. za notranje zadeve 15.720/M. I., 15. 7. 1916, poročili naddeželnega državnega pravdnštva Gradec za l. 1914 in 1915.

²¹ AS, Fond Min. za notr. zadeve, 24.093/M. I., 13. 11. 1915.

vencev spričo italijanske nevarnosti in predlagalo nekaj Slovencem prijaznih ukrepov, ki naj bi jih utrdili v odporu proti italijanskemu iredentizmu, je to vzbudilo vnete ugovore nemških visokih upravnih uradnikov, ki so se trudili dokazati nezanesljivost Slovencev in posameznih slovenskih politikov, med njimi Kreka in Šušteršiča, prav z opozarjanjem na trialistična prizadevanja, ki vsebujejo misel o etnični sorodnosti s Srbi in nepatriotično pospeševanje bratenja Slovencev s Hrvati. Kranjski predsednik Attems je v tej polemiki 16. avgusta 1916 med drugim zapisal: »...vprašam se, ali je z resnično patriotično mislijo sploh združljiva ustanovitev kakšne jugoslovanske državne tvorbe v okviru monarhije, ki bi brez dvoma prej ali slej hotela postati popolnoma politično neodvisna, dotlej pa bi vedno pomenila slabljenje monarhije.« Višje državno pravdnishstvo v Gradcu pa je 23. junija 1916 svarilo: »Čut skupnosti in solidarnosti vseh Južnih Slovanov se je pred vojno v slovenskem narodu pregloboko zakoreninil, da bi lahko kar ugasnil. Vztrajno ponavljanje istovetnosti med Hrvati in Slovenci tudi v vojni ni prenehalo in misel trializma se po zaslugi preventivne cenzure sicer ne oglašja, a še nikakor ni odpravljena.«²²

Seveda pa tudi vojaška oblast sploh ni mislila na kako državno-pravno koncesijo Slovencem, ampak v bistvu le na lepše ravnanje z njimi v okviru danega sistema. Kako malo je imela smisla za problem Slovencev kot naroda, kaže zamisel o nekakšni vojaški meji, tj. širokem pasu ozemlja ob primorski meji nasproti Italiji, s čisto ločenim, vojaškim režimom in sistematično kolonizacijo starih bojevnikov. Ustanovili bi jo po zmagoviti vojni. Vojaška meja bi kajpada pomenila novo delitev in ponemčevanje slovenskega ozemlja. Načrt je bil izdelan na pobudo nadvojvode Evgena 1. 9. 1916.²³

Že do konca leta 1915 je spor v LS med Krekovo smerjo in Šušteršičem dobil načelen pomen in sicer prav v vprašanju slovenske narodne usmeritve. Na to je Šušteršič prav razločno opozoril Jegliča v pismu okrog 14. decembra 1915: »Ob tej resni uri pa pribijem... da je avstrijsko in samo avstrijsko vprašanje tisto, ki je privedlo do fronde. Brezpogojna zvestoba do dinastije... je pa temeljni program SLS, s katerim stojim in padem.«²⁴ Pred božičem 1915 so se že ločeno sestajali slovenski klerikalni državnozborski poslanci brez Šušteršiča in njegovih. Samostojno, mimo Šušteršiča, so intervenirali v raznih zadevah pri vladi.

V letu 1916 sta obe smeri skušali uveljavljati vsaka svojo politiko tudi v vprašanju koncentracije slovenskih strank. Pobuda je prišla od tržaških slovenskih poslancev prek škofa Karlina konec februarja 1916, namreč za posvet vseh slovenskih poslancev v Iki. Lampe je pobudo zavrnil in sploh misel, da bi bilo treba izdelati kak program za prihodnost, ker ta je še čisto nejasna. Pot do uspeha je samo to, da »bi vpliven mož

²² AS, Fond Min. za notr. zadeve, 27.505/M. I. 28. 12. 1915, 18.267/M. I. 16. 8. 1916, 15.720/M. I. 15. 7. 1916.

²³ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 27.285/M. I. 28. 11. 1916. (Grenzschutzzone, Verwaltung des Grenzgebietes«.)

²⁴ Jeglič, dnevnik 14. 12. 1915.

kaj dosegel tam, kjer se snuje naša bodočnost«. — S takšnim stališčem pa se v SLS niso vsi strinjali (npr. Kalan).²⁵ Sredi aprila 1916 so v kuvertah krožili pozivi, očitno iz teh vrst SLS, ki terjajo od slovenskih poslancev, naj se sestanejo in »napravijo jasne načrte za prihodnost« in svare: »Ako ne storite svoje dolžnosti, bo ob svojem času prišla strašna sodba ljudstva!«²⁶ To gibanje je zabeležil tudi obveščevalni urad generalštaba v začetku maja 1916.²⁷ V javnosti je koncentracijo od 11. junija 1916 naprej ponovno terjala tržaška »Edinost«, kjer je dr. Wilfan naglašal, da morajo tudi Slovenci opredeliti svoj narodnopolitični program in zanj nastopiti enotno, o njem se naj dogovori zaupno posvetovanje slovenskih politikov, ki naj zanj poziv pride iz Ljubljane. Koroščevo »Straža« v Mariboru je to pobudo takoj podprla, Šušteršič pa se je na razne načine izmotaval in upiral. Šele 18. septembra 1916 je v »Slovincu« objavil članek, ki je vzbujal vtis, da do koncentracije še ni prišlo, ker liberalne stranke niso pristale na oba pglavitna pogoja VLS: 1. absolutna zvestoba dinastiji in skupni odpor zoper vsako strujo, ki bi se pojavila v nasprotnem smislu ali bi bila v tem nejasna; 2. spoštovanje nauk in naprav katoliške cerkve in popolne svobode njenega gibanja.²⁸ Prvo točko so vsi razumeli kot denunciacijo in ker o zvestobi dinastiji tedaj ni bilo moči javno razpravljati, se je kritika usmerila na drugo točko, ki je pomenila podreditev liberalcev. 28. novembra 1916 se v Gradcu sestanejo na Krekovo in Koroščevo pobudo poslanci hrvaško-slovenskega kluba, med sklepi sta pglavitna: zahteva po sklicanju državnega zbora in zahteva po koncentraciji vseh slovensko-hrvaških političnih moči. O sklepih so obvestili slovenske liberalne poslance, »Straža« pa je pisala za koncentracijo zgolj na podlagi narodnopolitičnih zahtev, ki so skupne vsem strankam, brez Šušteršičeve »verske klavzule«.²⁹

S postopno izolacijo Šušteršiča v državnozborski delegaciji, ki jo je dosegla smer Kreka-Korošča, je bila odstranjena važna ovira za koncentracijo slovenskih meščanskih strank in sploh za združitev vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev avstrijske državne polovice v Jugoslovanskem klubu. Na združevanje sta pospeševalno vplivala dva momenta. Spričo spoznanja, da sklica parlamenta ne bo mogoče odlašati do konca vojne, so se nemške stranke trudile doseči uveljavitev svojih nacionalnih zahtev še pred sklicem s pomočjo cesarskega oktroaja. Pogovori v tem smislu, ki jih je vodila Clamova vlada, so se pospešeno razvijali od februarja do srede aprila, a veljali so le češko-nemškemu vprašanju, medtem ko se o slovenskem na protest alpskih Nemcev sploh ni govorilo. Dogovor o slovenskem narodnopolitičnem programu je postal tako še bolj nujen. Revolucija v Rusiji je preprečila načrte z oktroira-

²⁵ Prav tam.

²⁶ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9900/M. I. 8. 5. 1916.

²⁷ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9917/M. I. 8. 5. 1916. (Evidenzbureau des k. u. k. Generalstabes.)

²⁸ Jeglič, dnevnik 30. 9. 1916; AS, Fond Min. za notr. zadeve 24.608/M. I. 28. 10. 1916.

²⁹ AVA, Fond Min. za notr. zadeve 29.169/M. I., december 1916; Jos. Puntar, Majniška deklaracija, str. 13; Straža, 5. 1. 1917, št. 2.

nimi uredbami, hkrati pa pospešila sklic parlamenta in s tem terjala tudi od slovenskih meščanskih strank, da ne odlašajo več.³⁰ Adresa starčevičanske opozicije v hrvaškem saboru 22. februarja in izjava SLS 25. maja 1917 ne omenjata še Srbov in ostajata formalno v okviru koncepcije hrvatsko-slovenskega naroda, vendar odločna zahteva prve po državno-pravnem zedinjenju in csamosvojitvi hrvaško-slovenskih dežel tudi na osnovi narodnega načela in zahteva druge po složnem nastopu vseh hrvatsko-slovenskih strank naznanjata prodor radikalnejših teženj. Priznanje Srbov v majniški deklaraciji kot enakopravnega elementa jugoslovanske državnopravne enote je premagalo ekskluzivno pravaško hrvaško-slovensko tolmačenje te enote. Izpolnitev tega neogibnega pogoja za združitev vseh jugoslovanskih državnih poslancev, je bila tudi vidni učinek vedno večjega prevladovanja smeri Kreka-Korošca in utesnjevanja Šušteršiča. Restriktivno geslo zgolj hrvaško-slovenske enotnosti označuje odslej konservativni element v slovenskem klerikalnem taboru, a spričo naraščajoče popularnosti majniške deklaracije, ga uporablja le še redko. V »Slovincu« je bila zadnja priložnost za to 4. julija 1917, ko je list še pod Šušteršičevim vplivom in ko ob napovedani krfski konferenci in proti Jugoslovanskemu odboru zakliče: »Naš program je (cenzurirano) združitev Hrvatov in Slovencev pod habsburškim žezlom!« Komaj nekaj dni za tem odtegne A. Kalan list Šušteršičevemu vplivu. A še tik pred koncem vojne Šušteršič v »Resnici« 19. oktobra 1918 brez pridržka in v celoti pozdravlja izjavo frankovske stranke prava, ki terja ustanovitev hrvaške države in pridružitev Slovencev.

Gotovo gre pri tem za globoke načelne razlike v politični usmeritvi, toda omejujoče zgolj hrvaško-slovensko geslo jih ne more dovolj učinkovito izraziti. Predvsem je vplivala okoliščina, da avstrijska vlada, še posebno pa nemške stranke niso bile voljne to razliko priznati in niso o nacionalnem vprašanju na jugu monarhije bile pripravljene razpravljati na osnovi ne te ne one variante, ne jugoslovanske in tudi ne hrvaško-slovenske. Druga okoliščina pa je bila v dejstvu, da so široke množice, pač pod vplivom tradicije demokratične trialistične smeri, pod obema gesloma razumele več ali manj isto. Očiten primer za to so na smrt obsojeni radgonski uporniki, ki so svoj nacionalni radikalizem izražali z vzkliki »Živela Italija, živela Slovenija in Hrvaška!«³¹

Za razmejitve med obema tokovima v SLS je bilo treba najti drugačno geslo. In to je bilo znano geslo o majniški deklaraciji kot minimumu ali maksimumu. Ker je to razlikovanje bilo problem diferenciacije v SLS, nas zato ne sme presenečati, da je poudarek o majniški deklaraciji kot minimumu bil prvič izrečen ravno v »Slovincu« že 28. julija 1917 in ne morda v glasilu ali iz ust predstavnika kake druge stranke z bolj izrazitimi tradicijami narodnega radikalizma. Treba je namreč opozoriti, da je privajena predstava, kot da gre v polemiki o minimumu in maksimumu kar

³⁰ Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic, Wien 1964, str. 109—147.

³¹ Dušan Kermavner, Delo 8. 6. 1968.

za habsburški okvir, zmotna. Tega okvira se ta polemika tiče le posredno. Šlo je namreč za antidualistično bistvo majniške deklaracije. Deklaracija kot minimum, to je pomenilo potrditev temeljne teze, da je jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije rešljivo le z odpravo dualizma, podobno kot tudi češkoslovaško. Deklaracija kot maksimum pa je pomenila pripravljenost dualizem priznati in se sprijazniti z rešitvami v njegovem okviru, kakor so to na Hrvaškem tedaj z različnih izhodišč bili pripravljene storiti frankovci, Radić in vsaj navidez tudi koalicija. Na Slovenskem pa je na kompromis v tem smislu, da bi Slovenci ostali v avstrijski državni polovici in se zadovoljili s kakršnokoli narodno avtonomijo, bil pripravljen Šušteršič. Takšno rešitev je namreč že ves čas vsiljevalo ne samo stališče nemških strank, ampak tudi za Šušteršiča posebno važno dejstvo, da je novi cesar že zdavnaj prisegel na ogrsko ustavo. Kritični moment za Jugoslovanski klub je nastal ravno tedaj, ko sn je ob tej dilemi moral hitro odločiti. Ni šlo toliko za glasovanje v prid novi Seidlerjevi vladi za proračunskih provizorij, kolikor za to, da je klub hkrati sklenil sodelovati tudi v ustavnem odseku, ki je zanj bilo jasno, da lahko razpravlja le v okviru dualizma o ustavi avstrijske polovice. To je povzročilo konflikt s Čehi in izstop Tresića-Pavičića in sploh krizo v klubu. Vse to in še novica o krfski deklaraciji je pospešilo odločitev za diferenciacijo z razglasitvijo gesla o deklaraciji kot minimumu in za radikalizacijo taktike Jugoslovanskega kluba, sklenjeno 8. avgusta 1917, ki se stopnjuje jeseni in pozimi 1917/18. Šušteršič je tako prisiljen 18. septembra 1917 razglasiti svoje tolmačenje majniške deklaracije kot maksimalnega programa, povezano s poudarjeno zvestobo habsburški klavzuli.

Takšno in nadaljnje dogajanje je treba seveda gledati ne samo na ozadju vojnega in mednarodnega dogajanja, ki ima v njem najpomembnejšo vlogo oktobrska revolucija v Rusiji, ampak posebno kot odsev socialne, politične in nacionalne radikalizacije v razpoloženju slovenskih množic. Manifestacije tega razpoloženja so še vse premalo raziskane. Tukaj se moramo zadovoljiti samo s hipno osvetlitvijo z nekaj odlomki iz avstrijskih policijskih in vojaško obveščevalnih poročil. Kljub temu, da je Šušteršič vpregel mogočno SLS v vojno agitacijo na Kranjskem, ugotavlja poročilo notranjega ministrstva v začetku leta 1915 lapidarno: »Razpoloženje v deželi: apatično.«³² Omenili smo že, da se je položaj spremenil po vstopu Italije v vojno, tako da je prišlo do optimističnih ocen vrhovnega vojaškega poveljstva in do njihovega polemičnega znikanja po političnih oblastih v letih 1915—1916. Za leto 1917 pa imamo za čas od junija do oktobra strnjeno mesečna poročila vojaškega cenzurnega urada, sestavljena na podlagi razčlenbe pisem vojaških in civilnih oseb. Junij: v splošnem še vedno lojalno razpoloženje. Julij: pri Slovencih skrajno stopnjevano hrepenenje po miru, a upanje nanj kopni; tu in tam pričakovanje, da bo mir prinesla ruska revolucija. Avgust: priložnostna politična razmišljanja, ki si obetajo pravico na samoodločbo

³² AVA, Fond Min. za notranje zadeve, 3294, 14. 2. 1915 (Staatspolizeiliches Bureau.)

tudi za slovenski narod. Splošne izjave, ki se ujemajo tako s krfsko kot majniško deklaracijo; jasno se izraža splošno prepričanje, da je ruska revolucija močno okrepila jugoslovansko gibanje in da bo vojna morala prinesiti zadovoljivo končno rešitev jugoslovanskega vprašanja, bodi v tej bodi v drugi omenjeni smeri. September: Posamezno se najdejo politična razmišljanja o izgledih samostojne jugoslovanske države. Oktober: iz celotne korespondence izhaja, da Jugoslovani ne računajo več s kakim status quo, vedno se izraža težnja k novemu oblikovanju jugoslovanskih razmer... Ideja zedinjenja vseh Jugoslovancev monarhije se očitno širi tudi v nižjih plasteh ljudstva. K temu veliko prispevajo begunci iz Dalmacije, Istre in Bosne, Slovenci iz Kranjske in Trsta...³³ Takšne so torej, ugotovitve še iz časa pred oktobrsko revolucijo!

Po vsem tem je vprašanje, kdo je komu sledil, ali politiki razpoloženju množic, ali množice njihovim političnim geslom, pravzaprav odveč. Res je oboje. In dejstvo je, da je vztrajanje na majniški deklaraciji kot minimum od avgusta 1917 naprej tj. na njenem antidualističnem temelju, ki so ga pa vsi vladni in nemški politični faktorji vse do konca vojne dosledno odklanjali in izrecno še Slovencem zanikali udeležbo v jugoslovanski rešitvi, moralo konec koncev utrditi prepričanje, da jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije ni rešljivo in da ga je moč doseči samo zunaj nje. To tako pri množicah kot pri politikih, ki se od njih niso hoteli osamiti in to ne glede na to, kako je kdo spočetka intimno gledal na vprašanje iskrenosti habsburške klavzule. Zgodilo se je tisto, v kar avstrijski birokratje o Slovencih trmasto niso hoteli verjeti in nič čudnega ni, da so na koncu bili iskreno prepričani, da so vsi podpisniki majniške deklaracije, morda z izjemo Šušteršiča, že od vsega začetka habsburško klavzulo obravnavali samo kot etiketo, ki naj zavaruje njihovo protidržavno akcijo. Če beremo poročila deželnih predsednikov oziroma namestnikov iz Ljubljane, Trsta, Gradca in Celovca, se lahko o tem prepričamo. In tudi osrednja vlada je bila enakega mnenja, kar nam dokazujejo zapisniki skupne avstro-ogrske vlade iz vojnega časa.

Deklaracijsko gibanje in sploh poznejše jugoslovansko gibanje na Slovenskem ni samo prestreglo dobršnega dela protivojnega razpoloženja množic in njihovih socialnih teženj, ampak se je vanj vključila poleg jugoslovanskih teženj drugih strank in skupin tudi tradicija demokratičnega dela predvojnega dualističnega gibanja VLS, močno mu je koristila izkušnja in spretnost množičnega dela nekdanjega plebejskega krila te stranke. Sama misel državne samostojnosti avstro-ogrskih Jugoslovancev pa je doživela transformacijo in se uresničila konec koncev v ustanovitvi Narodnega veča in razglasitvi neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Nastal je de facto nov mednarodnopravni subjekt, kakršen Jugoslovanski odbor v emigraciji ni mogel biti, in kot takšen je vsaj navidez lahko bil partner Srbiji in Črni gori kot izvrševalec na-

³³ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 23.690/M. I. 3. 12. 1917; 14.234/M. I. 27. 7. 1917; 16.724/M. I. 24. 8. 1917; 19.384/M. I. 2. 10. 1917; 21.657/M. I. 3. 11. 1917; 24.925/M. I. 19. 12. 1917.

rodne samoodločbe in zedinjenja v novo jugoslovansko državo. Kako za takšno nalogo v resnici ni bil sposoben, je pokazala že izjalovitev poskusa z ženevskim sporazumom, a vprašanje je, če bi brez takšnega subjekta bil možen 1. december 1918 in ali se ne bi morda uresničil le minimalni program srbske vlade.

Zusammenfassung

TRIALISMUS BEI DEN SLOWENEN UND DIE JUGOSLAWISCHE EINIGUNG

Als Trialismus bei den Slowenen bezeichnet man oft, besonders nach 1908, das nationale Programm der slowenischen Klerikalen. Dieser »Trialismus« unterscheidet sich wesentlich vom grossösterreichischen des Thronfolgerkreises und der deutschen Christlichsozialen. Der Trialismus bei den Slowenen war zwar ebenfalls dynastisch und klerikal, doch war der Grundgedanke seiner Träger eine Lösung der slowenischen nationalen Frage in der politischen Einigung der Südslawen der Monarchie zu finden. Die Einfügung der Slowenen und ihres Volksgebietes in das jugoslawische Staatsgebilde in der Monarchie war dabei eine Grundforderung, während die Reformer — die deutschen Christlichsozialen ausdrücklich — an einen solchen Staat nur für die Gebiete jenseits der Grenze mit Ungarn dachten. Durch die politische Formel des Trialismus bemüht sich die slowenische klerikale Politik unaufhörlich die Zugehörigkeit der Slowenen zu den Kroaten und der Serben der Monarchie und die Dringlichkeit ihrer staatsrechtlichen Vereinigung zu beweisen. Dabei schliesst diese Politik keinesfalls eine allgemeine Föderalisierung der Monarchie aus, sie erwartet sie sogar. Der Trialismus bei den Slowenen stellt in Wirklichkeit eine Form der jugoslawischen Bewegung, angepasst dem ideologischen und politischen Rahmen des klerikalen Lagers, dar. In der praktischen Durchführung seitens der beiden Hauptströmungen in diesem Lager, der konservativen (Dr. Ivan Šušteršič) und der plebäischen, christlich sozialen (Dr. Janez E. Krek), beginnt schon vor dem Kreige eine Differenzierung bei der Interpretation des Trialismus, wobei ihm die letztere Strömung immer mehr von den Interessen der Dynastie und ihres Staates unabhängige und selbständige Ziele setzt, obwohl die Kongruenz dieser Ziele und Interessen noch nicht in Frage gestellt wird, sondern eine politische Voraussetzung bleibt. Während des Krieges vertiefte sich diese Differenzierung bis zur Spaltung im klerikalen Lager nicht nur unter dem Einfluss der allgemeinen Radikalisierung der sozialen Bewegungen, sondern auch als Folge der besonderen Tatsache, dass die Machtfaktoren der Monarchie bis zum Ende an keine Einbeziehung der Slowenen in eine wie immer geartete Lösung der südslawischen Frage in der Monarchie zu denken bereit waren. Führende Träger der jugoslawischen Deklarationsbewegung (staatsrechtliche Deklaration der südslawischen Reichsratsabgeordneten vom 30. Mai 1917), die wesentlich zur Bildung des Nationalrates der Slowenen, Kroaten und Serben in Zagreb beitrug, kamen aus den Reihen der sich behauptenden Strömung Krek-Korošec der slowenischen Volkspartei. Sie trugen wesentlich zum Erfolge dieser Bewegung bei. Die Idee der staatsrechtlichen Selbständigkeit der österreichisch-ungarischen Südslawen selbst erlebte aber eine Umwandlung und wurde zuletzt in der Form des unabhängigen Staates der Slowenen, Kroaten und Serben, vom Nationalrate in Zagreb gegründet, realisiert. Es entstand de facto ein neues staatsrechtliches Subjekt, wie es der Jugoslawische Ausschuss in der Emigration nicht werden konnte, und als solches konnte es wenigstens formell die Rolle des Partners gegenüber Serbien und Montenegro bei dem Akte der Vereinigung zu dem neuen gemeinsamen Staat spielen.

UPORI SLOVENSKEGA VOJAŠTVA V AVSTRO-OGRSKI ARMADI*

Zunanjepolitični in vojaški položaj centralnih sil, to je Nemčije in habsburške monarhije, spomladi 1918, v času vojaških uporov v avstro-ogrski vojski, sam po sebi še nikakor ni kazal na to, da se bliža poraz in da bo habsburška monarhija razpadla. Lloyd George in Wilson sta 5. oziroma 8. januarja 1918 še podala izjavi, iz katerih je razvidno, da ne mislita na razbitje habsburške monarhije in da osvoboditev Čehov in Slovakov, Slovencev in Hrvatov ni vojni cilj antante in ZDA. Wilson je govoril o avtonomiji. Tudi Italija ni izjavljala, da je njen vojni cilj razpad Avstro-Ogrske. Morala srbske radikalne stranke s Pašićem je v tem času padla na najnižjo stopnjo. Pašić je naročil srbskim diplomatskim zastopnikom v Londonu, Washingtonu in v Parizu, naj sicer samo osebno in ne v imenu srbske vlade, izjavijo, da mca bosensko in hercegovsko ljudstvo dobiti pravico, da se izjavi o svoji bodoči usodi. Pašiću je šlo le še za BiH.¹ Prav pozimi 1917/1918 in v pomladnih mesecih 1918 je bil vojaški položaj centralnih sil na evropskih bojiščih kar najugodnejši: konec oktobra 1917 so doživeli Italijani pri Kobaridu strašen poraz in so bili vrženi na Piavo. Najštevilnejša vojska antantnih sil, ruska vojska, je bila z oktobrsko revolucijo izločena iz boja. Romunija je še spomladi 1918 imela za umestno, da zaprosi za mir, ki je bil nato 7. maja 1918 v Bukarešti tudi podpisan. Če bi bil poraz centralnih sil tako nedvomno blizu, bi tega Romunija gotovo ne storila, saj je imela pozneje na pariški mirovni konferenci zaradi sklenitve tega miru le težave. Jugovzhodna fronta je bila pri Solunu, a tudi na zahodni fronti je bila vojska centralnih sil še globoko na ozemlju Belgije in Francije. Če bi bil sklenjen mir spomladi 1918, bi habsburška monarhija, kolikor gre za antantne vojne cilje, ne razpadla.

Toda do mirovnih pogajanj ni prišlo, gospodarska vojna pa je bila v tem času za centralni sili že izgubljena. Antantna pomorska blokada npr. je kljub zaostreni nemški podmorniški vojni dosegla svoj namen, upi na pogodbo centralnih sil z ukrajinsko Rado 9. februarja 1918, da bi Ukrajina dobavila velike količine žita, so se izkazali za prazne.² Splošno pomanjkanje je bilo vedno večje, oskrba vojske čedalje slabša. Dekret o miru, sprejet na seji vseruskega sovjetskega kongresa 8. novembra 1917

* (Predavanje na zborovanju zgodovinarjev v Novi Gorici, 11. sept. 1968.)

¹ Prim.: Dr. Ante Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb, 1956, 65.

² Prim. npr.: Graf Polzer Hoditz, Kaiser Karl, Wien, 1929, 529—531.

(po našem koledarju) je imel s sledečimi mirovnimi pogajanjmi med Sovjetsko zvezo in centralnimi silami ter Turčijo in Bolgarijo, ob javnem obravnavanju vprašanj, ki so bila predmet pogajanj, velik mednarodni vpliv, posebej še na ljudske množice habsburške monarhije. Nemško-avstrijska socialna demokracija pa tudi jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki je praktično obsegala pretežno slovenske delavce, sta se zaktivizirali predvsem ob vprašanju miru. »Naprej«, 13. novembra 1917, je napisal: »Diktatura proletariata v Petersburgu se je uresničila. In program, ki ga razglša nova vlada, bo našel ugoden odmev... V Rusiji gre tudi za nas. Predvsem za mir.« Nemško-avstrijski in jugoslovanski socialdemokrati so organizirali številne shode, na katerih so zahtevali sklenitev miru in izražali simpatije z rusko revolucijo. Zahteva po sklenitvi miru pa je bila pri nemško-avstrijski in jugoslovanski socialni demokraciji porojena tudi iz strahu za obstoj habsburške monarhije oziroma življenjske skupnosti narodov na ozemlju Podonavja. Oni so zahtevali mir zato, da bi življenjska skupnost teh narodov ne prišla v nevarnost, da bi bila ohranjena in ne zato, da bi slabili bojno silo avstro-ogrske vojske, čeprav je bil dejanski učinek tudi ta. Korak naprej je pomenilo to mirovno gibanje le zaradi tega, ker je bilo prva leta stališče nemško-avstrijske socialne demokracije izrazito social-patriotsko. Stranka je bila za obrambno vojno, zlasti proti reakcionarni caristični Rusiji, kakor so govorili.³ Značilno pa je, da se v sprejetih resolucijah teh od socialnih demokratov organiziranih mirovnih shodov še ne pojavi zahteva po uveljavitvi načela pravice do narodne samoodločbe. V velikem štrajku dunajskega, nemško-avstrijskega delavstva sredi januarja 1918, je bila postavljena med drugim tudi politična zahteva, da se prizna nepotvorbena pravica samoodločbe narodov. Toda izražena je bila ta zahteva v zvezi z brestlitovskimi mirovnimi pogajanjmi in se je očitvidno nanašala le na narode, ki so bili prizadeti s temi pogajanjmi, ne pa kot splošno priznано načelo, ki naj velja tudi za narode habsburške monarhije. Desničarsko krilo nemško-avstrijske socialdemokratske stranke sicer raznih struj⁴ pa je bilo premočno vodilno prav do oktobra 1918, vplivalo je pomirjevalno in delalo na čimprejšnji konec štrajka, za načelo pravice do narodne samoodločbe pa ni imelo razumevanja. V tem pogledu je socialdemokratsko vodstvo obvladovala Rennerjeva doktrina. Levo krilo, najprvo pod vodstvom Friedricha Adlerja, od septembra 1917 dalje pa pod vodstvom Ottona Bauerja, se je uveljavilo šele oktobra 1918.

Mislím, da je zgodovinsko upravičeno navezati na štrajkovno gibanje nemško-avstrijskega delavstva v januarju 1918 neposredno opis kotorskega upora mornarjev od 1. do 3. februarja 1918. Tako predvsem avstrijski publicisti, zgodovinarji. Bruno Frei npr. pravi: »Je vendar historično dejstvo, da je bil upor v Kotoru ne samo po tem, da je bil sprožen po velikem januarskem štrajku, temveč tudi po svojem namenu identičen

³ Prim.: Otto Bauer, Die österreichische Revolution. Wien, 1923, 53 in 55, odslej: Bauer, str....

⁴ Prim.: Rudolf Golouh, Socialistične stranke in vojna. Zgodovinski arhiv, Tom V, 334—336.

z njim, čeprav je pri mornarjih v Kotoru, za razliko z dunajskimi delavci, imelo nacionalno vprašanje večji pomen.⁵ V bistvu isto trdijo drugi avstrijski pisci, tudi Plaschka v svoji knjigi Cattaro-Prag (Graz—Köln, 1963, str. 17), čeprav je njegova knjiga izrečno napisana le z namenom kar največje faktografske točnosti. Avstrijski socialist Manfred Schleuch je še v februarški številki 1968 socialistične revije Die Zukunft, torej za 50-letnico, napisal v članku Die roten Matrosen von Cattaro: »Upor rdečih mornarjev v Kotoru je bil najbolj presenetljiv in mogočen zaključek velikega štrajkovnega gibanja za mir, ki je sredi januarja 1918 izšlo iz Dunajskega Novega mesta.«

Potrebno je govoriti o kotorskem upor, preden preidemo k opisu uporov slovenskega vojaštva, zaradi tega, ker morem le na ta način dobro opravičiti trditev, ki sem jo postavil na simpoziju ob 50. obletnici okto-brske revolucije, da je namreč z neko dobro utemeljitvijo mogoče razvrstiti upore vojaštva v avstro-ogrske vojske leta 1918 v 3 skupine: v upor v Kotoru v začetku februarja, v vrsto uporov maja in junija in v upore konec oktobra.

Jugoslovanski zgodovinarji so se začeli bolj sistematično in obširno ukvarjati s kotorskim uporom šele po 2. svetovni vojni. Največ sta pisala dr. Ferdo Čulinović in Bernard Stulli. Čulinović avstrijsko štrajkovno gibanje v januarju 1918 sicer omenja, ne vidi oziroma ne ugotavlja pa nobene zveze tega štrajkovnega gibanja s kotorskim uporom mornarjev. Zanj se to štrajkovno gibanje izraža le še v štrajku puljskih arzenalskih delavcev »početkom (U.!!?) 1918«.⁶ Stulli sicer pravi: Oktobar i velike januarske revolucionarne akcije masa u monarhiji našle i morale su naći i u Boki svoj živ i dinamičan odjek⁷ na drugem mestu pa pravi tudi, da je bil kotorski upor akcija, ki ni bila niti organizacijsko niti časovno povezana z glavnim revolucionarnim valom v monarhiji od 14. do 25. januarja 1918. O organizacijski povezanosti sicer res ni mogoče govoriti, časovne povezanosti pa ni mogoče zanikati samo zaradi tistih 6 dni med koncem prvega vala štrajkovnega gibanja 25. januarja do začetka kotorskega upora 1. februarja. Tudi sicer je še veliko spornega med različnimi opisi kotorskega upora, kljub temu, da je o kotorskem upor izmed vseh uporov vojaštva avstro-ogrske vojske razmeroma največ napisanega. Čulinović npr. pripoveduje o razmeroma dobri pripravljenosti upora v Kotoru, v direktni zvezi z oktobrsko revolucijo brez kakršnih transmissijskih gibanj, dočim govori Stulli o »stihijski, izolirani in zakasneli akciji«. Med najbolj zanimive, a načelno dovolj važne spornosti spada npr. še prepir o simboličnem pomenu zastav, ki so jih uporni mornarji izobesili, to je: rdeče in bele zastave ter zastave vojne mornarice. Pisci se prepirajo, ali je imeti upor v Kotoru le za mirovno demonstracijo ali za upor v pravem pomenu te besede. Zanimivo je npr. tudi, da Stulli trdi, da je na začetek

⁵ Bruno Frei, Die roten Matrosen in Cattaro, Wien, 1963, 20; Odslej: Frei, str. ...

⁶ Ferdo Čulinović, 1918 na Jadranu, Zagreb, 1951, 14 in Odjeci oktobra, Zagreb 1957, 67.

⁷ Bernard Stulli, Ustanak mornara u Boki Kotorskoj, Split 1959, 120.

upora 1. februarja, nekaj minut po 12. uri, godba na St. Georgu zaigrala marseljezo, Fleischhacker v svojem osebno pričevalnem romanu *Upor v Kotoru* pa ditirambično opisuje mogočen, pretresljiv vtis internacionalne, ki je za začetek upora zadonela s krova St. Georga (str. 191 slovenskega prevoda) in še več drugih bolj ali manj važnih nasprotij.

Upor v Kotoru je potekal v stilu delavskega štrajka iz januarja 1918: ustavitev dela, mornarski komite (štrajkovni odbor), lista zahtev, pogajanja z oblastmi. Pričakujejo, da se bo kontraadmiral Aleksander Hansa pogajal z mornarskim komitejem ali da bo kot nekaj posrednik izročil zahteve dunajski vladi. Pričakujejo, da jih bo socialdemokratska stranka podprla, iščejo zveze z njo. Poglavitna vodilna osebnost kotorskega upora, František Raš, sicer Čeh, je bil nemško-avstrijski socialdemokratski centralist. Nacionalistične poudarke nacionalno zelo mešanih mornarjev (34,1 % Hrvatov, Srbov in Slovencev, 20,4 % Madžarov, 16,3 % Nemcev, 14,4 % Italijanov, 11 % Čehov in Slovakov, 3,8 % Poljakov, Rusinov in Romunov; med 392 obtoženci je bilo 167 Hrvatov, Srbov in Slovencev, 81 Italijanov, 50 Čehov, 45 Nemcev, 32 Madžarov in nekaj Poljakov, Rusinov in Romunov⁸) je zavračal. Na listi zahtev kot peta omenjena zahteva po narodni samoodločbi očitno že po interpretaciji iz konteksta drugih zahtev ni mišljena kot pravica narodne samoodločbe do odcepitve. Če bi npr. italijanska vojna mornarica napadla, bi se bilo treba spustiti z njo v boj, tako govori Raš, čisto po Rennerjevi doktrini, da se mora v času imperialistične vojne proletarijat postaviti na stran imperializma svoje države, da ne bo zaslužjen po tujem imperializmu.⁹ Tudi sicer je potekal kotorski upor zelo v duhu avstromarksizma: radikalizem v besedah, polovičarstvo v dejanju. Vprašanje je seveda tudi, ali bi z močmi, s katerimi so razpolagali, kotorski uporniki mogli izpolnitev svojih zahtev sploh izsiliti. Kotorski uporniki dejansko niso obvladali niti kraja svojega upora: pristanišča s trdnjavo in mestom. Obvladali so le nekaj ladij, kar pa je npr. z vidika upora na kopnem toliko, kakor da so obvladali nekaj vojašnic, ubikacij. Najradikalnejši in najkonsekventnejši je bil jugoslovanski nacionalno-revolucionarni koncept praporščaka Antona Sesana, seveda z vso problematiko tega koncepta ne samo s stališča marksizma, posebej marksistov tedanje socialne demokracije. Sesan je bil za pobeg uporniških ladij v tabor antante, čemur pa je František Raš kot nemško-avstrijski socialdemokrat moral nasprotovati ter tako dočakati vse, kar je sledilo.

Kakor tudi pa je pravilno videti v kotorskem uporu na vojaštvo preneseno štrajkovno gibanje januarja 1918, je zgrešeno, ko npr. Bruno Frei dalje pravi: »Neposredno po velikem štrajku je v mnogih armadnih enotah prišlo do odpovedi pokorščine. V Judenburgu so se uprle slovenske, v Pečuhu srbske, v Rumburku češke, v Budimpešti ogrske čete. Veriga vojaških uporov se do razpada ni več pretrgala.«¹⁰ Prvič ni res, da

⁸ R. G. Plaschka, Cattaro—Prag, Graz—Köln, 1963, 16 in 189 pod črto.

⁹ Bauer, 55; F. X. Fleischhacker, *Upor v Kotoru* (slovenski prevod Mimi Malenškove), Ljubljana, 1968, 227—228.

¹⁰ Frei, 30.

je prišlo do novih uporov neposredno po velikem štrajku, saj so se novi upori začeli šele maja meseca, in ni res, da se veriga uporov ni več pretrgala. Permanentno je bilo razpoloženje nezadovoljnosti in vojne naveličanosti, stanje pomanjkanja, permanentna pa ni bila uporniška dejavnost. Tudi Bauer govori o neposrednem vplivu januarskih štrajkov na upore vojaštva v maju in juniju. Ne Frei in ne Bauer pa ne omenjata, da se vojaštvo nemško-avstrijskih polkov ni upiralo, kakor to zelo izrazito ugotavljata Julius Deutsch, 1. vojni minister v 1. avstrijski republiki in gen. Glaise Horstenau.¹¹ In vendar bi bilo pričakovati, da bi se uprlo predvsem to vojaštvo, ker prav med njimi je bilo največ nemško-avstrijskih socialdemokratov, nosilcev štrajkovnega gibanja v januarju 1918. Že v tej relaciji je razvidno, da gre za drugo vrsto uporov, ki jih nosijo še druge silnice, da zavlada nacionalna nezadovoljnost prevladujočo, najmočnejšo komponento. Ti upori šele so fanal za razpad Avstro-Ogrske in ne kotorski upor, kakor to postavlja npr. tudi avstrijski zgodovinar Pläschka, ki označuje kotorski upor kot fanal, ki napoveduje razpad habsburške monarhije, 28. oktober 1918, dan razglasitve češkoslovaške samostojnosti v Pragi, pa kot sklepni dogodek razvoja, ki se je začel s kotorskim uporom. V kotorskem uporu je bil razdorni element nacionalne nezadovoljnosti še slaboten, gotovo je, da ni bil prevladujoč. Iz tega se vidi, koliko nejasnosti in površnosti je še v obravnavanju vseh teh uporov, vse te dobe. Drugo vrsto nejasnosti moremo ugotoviti pri Čulinoviću, ki v svoji knjigi Odjeci oktobra vojaških uporov v zaledju Avstro-Ogrske v maju in juniju 1918 sploh ne omenja, tudi največjih ne. Zakaj ne? Morda zaradi tega, ker se mu ob kotorskem uporu zde vsi drugi upori nevažni, nepomembni, kar bi bilo zmotno. Mogoče si je misliti še kaj drugega, a o tem v tej zvezi ne bi govoril.

Upori vojaštva avstro-ogrske vojske v zaledju Avstro-Ogrske, na kadrskih sedežih raznih nenemških in nemadžarskih vojaških formacij v maju in juniju 1918 so upori, ki se bistveno razlikujejo od kotorskega upora. V njih sodelujejo skupine vojaštva s posebnimi izkušnjami, povrnjenci iz ruskega ujetništva in v teh uporih šele prihaja do močnega izraza tisti razdorni element, ki je povzročil razpad Avstro-Ogrske, element nacionalne nezadovoljnosti in upornosti. V teh mesecih je prišlo do vojaških uporov le tam, kjer je bilo razpoloženje nezadovoljnosti zaradi pomanjkanja in vojne naveličanosti cepljeno še z nacionalno nezadovoljnostjo. V idejnem pogledu je bila ta nacionalna nezadovoljnost podžigana z razglašanjem načela pravice do narodne samoodločbe, kar ima svoj izvor na eni strani v pojmovanju aneksije v dekretu o miru z dne 8. novembra in v deklaraciji o pravicah narodov Rusije z dne 15. novembra 1918, na drugi strani pa v 14. in nadaljnjih Wilsonovih točkah. Na Slovenskem je v pomladnih mesecih 1918 prav ob jugoslovanskem gibanju in ob vprašanju narodne samoodločbe prišlo do spora med starimi

¹¹ Prim.: Julius Deutsch, Die Geschichte der deutsch-österreichischen Arbeiterbewegung, Skizze, Wien, 1922, 50 in Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung, Wien 1947, 67; Glaise Horstenau, Die Katastrophe, Zürich—Leipzig—Wien, 1929, 249—250.

in mladimi socialdemokrati. Ti so bili za realnejši, bolj živ odnos do jugoslovanskega gibanja in za revolucionarnejši poudarek načela pravice do narodne samoodločbe. Z marcem so začeli mladi socialdemokrati izdajati svojo revijo Demokracijo. 3. marca 1918 je prišlo do zagrebške izjave starčevičevcev in disidentov koalicije ob navzočnosti Korošca, Izidorja Cankarja in Kramerja. Na številnih, velikih shodih je slovensko ljudstvo v teh mesecih, res da sicer pod vodstvom buržoazije, zahtevalo, sklicujoč se na načelo pravice samoodločbe, ustanovitev svoje države v družbi s Hrvati in Srbi. O resolucijah, sprejetih na shodih v Št. Petru na Krasu (danes Pivka) 10. marca in v Žalcu 17. marca 1918 moremo reči, da so že revolucionarne. Resolucija shoda v Št. Petru na Krasu se glasi: »Na javnem ljudskem shodu v Št. Petru na Krasu, dne 10. marca zbrani zborovalci, stoječi na stališču narodnega jedinstva ter naslanjajoči se na načelo narodne samoodločbe, zahtevamo svojo narodno, neodvisno, na demokratičnih načelih urejeno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. — Zato pozdravljamo in odobravamo složno delovanje naših poslancev v Jugoslovanskem klubu... — Smešen se nam zdi vsak krparski poskus, ki hoče sedanjo, na dualizmu slonečo ustavo po deželah revidirati in popravljati. — Zahtevamo skorajšnji splošni mir, pri katerem naj pride do veljave načelo samoodločbe narodov brez vsake potvorbe. Tak mir pa je mogoče skleniti le dogovorno med narodi in ne diplomati. Naš jugoslovanski narod v zaledju in strelskih jarkih pričakuje od svetovne vojne ujedinjenje in svobodo.«¹² V Žalcu so govorili Korošec, Ravnihar, Hrvat Peršić in Srb Budisavljević. Zborovalci so sprejeli sledečo resolucijo: »Na narodnem taboru v Žalcu, dne 17. marca 1918 zbrani tisoči Slovencev in Slovenk, radostno pozdravljajoč v svoji sredi zastopnike hrvatskega in srbskega dela našega naroda, izrekajo svoje prepričanje, da je življenje tega naroda zagotovljeno le v ujedinjenju Slovencev, Hrvatov in Srbov v lastni državi. Pozdravljamo vzorno, z jugoslovansko deklaracijo 30. maja započeto delo Jugoslovanskega kluba ter odločno poudarjamo samoodločbo naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki hoče na svojem narodnem ozemlju tvoriti samostojno državo. — 1. Zahtevamo, da se takoj prično pogajanja za splošen mir, ki more biti trajen in pravičen le na podlagi ideje narodne samoodločbe. (predlagal g. Šuštarč). — 2. Odklanjamo vse neresne poskuse avstrijske vlade z malenkostnimi spremembami sedanje ustave rešiti jugoslovansko vprašanje kot notranjo zadevo avstrijske državne polovice. Poravnava med narodi je mogoča le v medsebojnem priznanju pravice samoodločbe in narodne državnosti (predlagal g. A. Turnšek). — 3. Izrekamo popolno zaupanje Jugoslovanskemu klubu in njega načelniku dr. Antonu Korošcu, zagotavljajoč ga, da ima v svoji borbi za jugoslovansko ujedinjenje za seboj ves narod (predlagal F. Širca).«¹³ Konec te resolucije je zaplenjen. Jugoslovansko gibanje na Slovenskem, to

¹² Slovenski Narod (SN), 11. marca 1918.

¹³ SN, 18. marca 1918; podčrtana mesta tudi v SN.

je v prvi vrsti gibanje za osvoboditev izpod nemškega gospostva, v tem času v celoti še ni bilo na ravni teh resolucij. Kakor vedno v takih gibanjih so struje, ki gredo naprej hitreje kakor druge. Nikjer na slovan-skem jugu habsburške monarhije pa ni zavzelo jugoslovansko gibanje take širine in silovitosti kakor na Slovenskem. Avstrijski vojaki, ki so bili v ruskem ujetništvu, so se po prekinitvi premirja 18. februarja z na-predovanjem nemške in avstro-ogrske vojske avtomatično, po sklenitvi brest-litovskega miru pa po določitih te mirovne pogodbe vračali domov v vedno večjem številu. Vsak povrnjenec je imel potem, ko je šel skozi očiščevalni proces, pravico do 4-tedenskega dopusta. Na tem dopustu so se, če že ne prej, seznanili z jugoslovanskim gibanjem in se navzeli njegovega duha.

Nimamo še razprave, ne v našem ne v kakem tujem jeziku, ki bi zadovoljivo pojasnila, odkod pojav, da je bilo prav v mesecu maju toliko vojaških uporov. Pisec monografije *Die Meuterei in Judenburg im Mai 1918* Dr. Johann Andritsch pravi: »Komaj je mogoče domnevati, da so izbruhnili upori na med seboj tako oddaljenih krajih, časovno pa tako naglo drug za drugim, brez medsebojne zveze.«¹⁴ Postavlja tezo, da naj bi bili ti upori samo od socialističnih in boljševiških agitatorjev organi-ziran povod za splošno revolucijo. Pristavlja pa, da bi bilo treba to še bolj natančno raziskati. Ta teza je po mojem mnenju sicer nevzdržna — že to: avstrijska socialdemokracija maja 1918. pa revolucija! — pojav pa je res značilen in bi bilo treba najti neko zadovoljivo pojasnilo. Gre menda res predvsem za neko, čeprav predvsem na slovansko vojaštvo omejeno, tu pa zelo splošno pričakovanje neposrednega konca vojne z razpadom habsburške monarhije. Treba da je le udariti. Težko si je misliti, da bi razumni ljudje sicer tvegali taka dejanja. Vedeli so, kaj je vojaška disciplina in kaj je vojaški kazenski zakon, kaj jih čaka, če se v svojih pričakovanih motijo.

Kaj so vnesli v razpoloženje tistega časa povrnjenci iz ruskega ujet-ništva, o tem je treba govoriti bolj jasno in natančno, kakor smo govorili na simpoziju ob 50-letnici oktobrske revolucije. Povečini so bili to ljudje, ki so želeli predvsem domov, v upanju, da je s tem zanje konec vojne. Ponekod so jim v Rusiji pripovedovali tudi, da jih menda po nekem mednarodnem pravu na fronto sploh ne smejo več poslati. Češki zgodo-vinar Pichlik, ki je upore, ki so se jih udeležili povrnjenci iz ruskega ujetništva, najbolj temeljito raziskoval, pravi: »Spomladi 1918. leta je le težko mogoče razločevati tisto, kar je bilo v odporu moštva 'nadaljevanje' razvoja, ki se je začel že pred prihodom bivših ujetnikov, od tega, kar je prinesel prihod povrnjencev h kvantitativni rasti odpora.«¹⁵ Res je, da so bili povrnjenci zaradi uvrščanja v maršformacije huje prizadeti, kakor vojaki, ki so bili ves čas doma, v vojski države, katere državljani so bili. Ti so bili vajeni krogotoka zahajanja na fronto, vračanja h kadrom kot

¹⁴ Dr. Johann Andritsch, *Die Meuterei in Judenburg im Mai 1918*, Judenburg, 1968; odslej le: Andritsch, str. ...

¹⁵ Karel Pichlik, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni* (prevod Božene Orožnove iz češčine), Ljubljana, 1968, 29; odslej le: Pichlik, str. ...

rekonvalescenti, zopetnega uvrščanja v maršformacije itd. Povrnjenci so se umljivo prav ob uvrstitvi v maršformacijo močno razburili. Toda ali je bil res že to razlog za njihovo odločitev, da se uprejo? Mislim, da je tudi pri povrnjencih zadnji sunek v upor prišel iz nacionalnega nezadovoljstva, ker bi sicer imeli upore tudi pri nemško-avstrijskih polkih, med katerimi je bilo tudi mnogo povrnjencev. Pri tem tudi ne smemo zagrešiti napake, da bi gledali v povrnjencih samo priče vsega tega, kar se je dogajalo v Rusiji, revolucionarno in po dekretih o miru in zemlji ali da bi reducirali vzročno zvezo njihove upornosti na doživetje, kako je treba napraviti konec vojni. Njihovo doživetje v Rusiji, vsaj nekaterih, je bilo neizogibno tudi doživetje učinkovanja deklaracije 15. novembra 1917 o pravicah narodov Rusije, o narodni samoodločbi, npr. v Ukrajini. Nekateri so gotovo že ob formiranju jugoslovanskih dobrovoljskih formacij v Rusiji slišali o boju jugoslovanskih narodov proti habsburški monarhiji, za svobodo. Domov pa so se vračali prav v mesecih, ko je bilo jugoslovansko gibanje po Sloveniji najbolj viharo.

To so glavni, stvarni razlogi, zaradi katerih uvrščam vojaške upore v maju in juniju 1918 v posebno skupino, ki se po svojih gibalnih silnicah in ciljih bistveno razlikuje od kotorskega upora. Vsem tem uporom skupen je protest proti imperialistični vojni, toda z ustreznim uporniškim dejanjem in v pričakovanju, da pomeni mir tudi nacionalno svobodo, konec habsburške monarhije.

Ves način, stil vojaških uporov v maju in juniju 1918 je drugačen kakor stil kotorskega upora. V Kotoru lista političnih in upravnoreformnih zahtev, pogajanja, zahteva po sklenitvi miru, ki naj ga sklene demokratska vlada habsburške monarhije. Vojaški upori v maju in juniju 1918 so naravnani naravnost na konec, na konec vojne, konec monarhije, konec avstro-ogrske države. Tem upornikom ne pride niti na misel, da bi sestavljali listo kakšnih reformnih političnih in upravnih zahtev, da bi se pogajali, njihova miselnost je preprosta: ne gremo na fronto, konec vojne, gremo domov, upor. Njihova vizija je mir, svoboda v svoji nacionalni domovini. To je cilj vsaj največjih uporov: judenburškega, rumburškega in tudi pečuskega.

Vsi ti upori so bili v krvi zadušeni. Občutek teh upornikov, da je položaj v Avstro-Ogrski tak, da je treba samo udariti in se bo vse razsulo, je bil zmoten. Avstrijski državni aparat je bil dovolj močan, da se je nad uporniki maščeval. Svojo moč je črpal iz v teh mesecih še ugodnega položaja na bojišču, iz slepega zmagoslavja, ki je obvladalo zlasti nemško vrhovno poveljstvo Hindenburg-Ludendorff-Hoffmann, na katere je v tem času prešlo tudi politično vodstvo. Kaznovanje je bilo tako krvavo, da so po juniju upori take silovitosti, kakor so bili upor slovenskega vojaštva v Judenburgu, češkega v Rumburku, srbskega v Pečuhu, slovaškega v Kragujevcu, vsi v časovnem razponu treh tednov, popolnoma prenehali. V mesecih do oktobra je še nekaj primerov, izrazov nezadovoljstva, največkrat v obliki zahteve po dopustu kot pogoju za odhod na fronto, posebno pri poljskih vojakih, toda večjih uporov ni bilo več. Zelo napačna

je trditev Bruna Freia, da se veriga uporov v vojski po kotorskem upor ni več pretrgala. Pretrgala se je prvič že pri kotorskem upor. Nove silnice so se vključile v razvoj, v sicer permanentno razpoloženje nezadovoljnosti zaradi pomanjkanja in vojne naveličanosti. Le po teh novih silnicah je prišlo do novih uporov. Po zadužitvi teh uporov so šele porazi na bojiščih privedli v zadnjih dneh oktobra do uporov frontnih polkov in s tem do razpada. Upori maja in junija 1918 so bili sami upori kaderskega vojaštva, torej izraz razpoloženja zaledja, ki pa začuda še ni tako daleč vplivalo na frontne polke, da bi se začeli upirati tudi ti. V Rusiji so se frontni polki upirali direktno pod vplivom zaledja in ne zaradi porazov na bojiščih. Mislim, da je zelo splošna predstava o habsburški monarhiji, da v letu 1918 brez odpora samo še razpada, napačna. Prav vojska s svojo posebno vzgojo in disciplino, pod vodstvom nemškega in madžarskega častniškega zbora, je prav do konca med njenimi najmočnejšimi ohranjujočimi silami. Nacionalna silnica je razkrajala in vzdrževala, razkrajala po nenemških in nemadžarskih polkih, a ohranjala po nemških in madžarskih polkih, po nemškem in madžarskem častniškem zboru.

Od sedmih uporov, o katerih poroča avstro-ogrsko vojno ministrstvo notranjemu ministru dne 24. maja 1918, Nr. 5535/res., tj. v Judenburgu, Muráu, Rimaszombatu, Lublinu, Rumburku in v Radgoni so trije upori slovenskega vojaštva.¹⁶ Gre torej za neko posebno vznemirjenost prav slovenskega vojaštva v tistem času. Druga poročila iz tistega časa govore še o pripravah na upor tudi med slovenskim vojaštvom v Ljubljani. Zanimiva pa je tudi ovadba Nemškega društva za Maribor in okolico (Deutscher Verein für Marburg und Umgebung) na Armadno vrhovno poveljstvo (Armee-oberkommando,¹⁷ ki se začena takole: »Pri odhodu zadnjih maršbataljonov c. i. kr. pešpolka 47, posebno c. kr. strelskega polka 26 so opazili mariborski prebivalci, da se je veliko število moštva imenovanih maršformacij hotelo odtegniti odhodu in sicer moštvo slovenske narodnosti« itd. Štajerska deželna žandarmerijska komanda je v poročilu na ministrstvo za deželno obrambo (Ministerium für Landesverteidigung) z dne 28. maja poročala:¹⁸ »Po poročilu celjskega oddelka je tudi razpoloženje 87. pešpolka v Celju zelo sumljivo in je pričakovati, da bo pri odmarširanju prve naslednje maršformacije prišlo do izgrediv.« Skoro, da ni avstrijske vojaške formacije, v kateri so bili tudi Slovenci, da ne bi bilo iz maja meseca 1918 kakšno tako poročilo.

Na povelje Militärkommande Graž z dne 25. maja 1918, pod katero so spadale vse slovenske dežele, vsi polki, v katerih so služili Slovenci, je bilo v maju razglašeno za militarizirane industrijske obrate na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem za določene delikte izjemno stanje z naglim sodstvom. Tudi ta razglas kaže na posebno vznemirjenost prav slovenskega vojaštva, prebivalstva slovenskega ozemlja. O tem razglasu

¹⁶ Arhiv Slovenije (AS), fascikel Jugoslovanski pokret (JP).

¹⁷ Z. Z. 5631/M. P. — 1918, $\frac{12480/8}{MJ}$, AS, fascikel JP.

¹⁸ E. Nr. 548 res., Kriegsarchiv Wien (KAW) 64 — $\frac{51}{12}$.

govorita dve interpelaciji v avstrijskem parlamentu julija meseca 1918: socialdemokratska¹⁹ in Jugoslovanskega kluba. Socialdemokratska interpelacija izrecno trdi, da je do razglasa izjemnega stanja z naglim sodelstvom prišlo zaradi vojaških uporov. Toda upori so bili tudi drugod in vendar takega razglasa za cele dežele druge ni bilo.

O posameznih uporih slovenskega vojaštva le nekaj poglobitnih značilnosti:

Upor 40. maršbataljona pri dopolnilnem bataljonu 17. pp., ki je potegnil za seboj tudi mnogo drugih vojakov tega polka v Judenburgu, 12. maja, je prvi veliki upor v zaledju Avstro-Ogrske. Kot glavnega voditelja tega upora označujejo vsa vojaška službena poročila in vsa pričevanja udeležencev, vsi slovenski in nemški pisci, Antona Hafnerja, doma z Godešiča pri Škofji Loki. Anton Hafner ni bil povrnjenec iz ruskega ujetništva. Ko je bil leta 1915 v Galiciji drugič ranjen, ga je železnica na intervencijo iz Ljubljane zaposlila kot železniškega sprevodnika na vlakih, ki so prevažali ranjence s soške oziroma italijanske fronte.²⁰ Po uradnih poročilih je bil naročen na dva socialistična lista, bil je kakor pravi uradno poročilo, »socialistično okužen«²¹ (socialistisch verseucht) in, kakor pravi drugo uradno poročilo; organiziran član Jugoslovanske socialdemokratske stranke.²² Aprila meseca 1918 je bila ta oprostitev od vojaške službe razveljavljena in Hafner je prišel 23. aprila 1918 v Judenburg, torej tri tedne pred uporom. V pomladnih mesecih, ki jih je preživel Hafner na Kranjskem, je prišlo, kakor sem že omenil, med slovenskimi socialdemokrati do spora zaradi različnega odnosa do jugoslovanskega gibanja in zaradi različnega pojmovanja načela pravice do narodne samoodločbe. Mladi so z marcem začeli izdajati svojo revijo Demokracija. Iz vsega nadaljnjega ravnanja Hafnerja mislim, da upravičeno domnevam, da je bil Hafner somišljenik mladih. V službenem poročilu poveljnika asistenčnih čet generalmajorja Kosela je duhovni lik Hafnerja nakan takole: »Mnogim so bile podeljene šarže le zaradi tega, ker so se razlikovali od druge množice vojakov po hitrejšem dojemanju in po posebni spretnosti. To so inteligentnejši del vojaštva in nagibajo k nacionalno in socialno hujskaškim teorijam, nagibajo tembolj, ker so vneti bralci časnikov in gostilniški politiki. Tak je bil tudi prav poglobitni kolovodja, sedaj že justificirani »korporal«²³ Prežihov Voranc

¹⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im J. 1917 und 1918, XXII. Session, III. Band, str. 3879 (socialistična interpelacija) in 4122 (interpelacija JK).

²⁰ Zapis prof. Franca Planine po pripovedovanju Hafnerjevih sorodnikov, pri avtorju.

²¹ Poročilo iz Judenburga 5. odd.- Vojnega ministrstva 14. maja od 20. uri, Kaw, 64 $\frac{26}{4}$ -4.

²² Poročilo vojnega ministrstva, t. 3, 4 exh. 12152, notranjemu ministrstvu, AS, fascikel JP.

²³ Poročilo poveljnika asistenčnih čet generalmajorja Kosela 18. maja 1918. Vojaška pisarna Njegovega Veličanstva (Militärkanzlei Seiner Majestät), KAW 28-2/R 32-2 1918, str. 8; odslej: poročilo Kosela, str. ...

opisuje Hafnerja predvsem kot zavednega Slovenca. Takole pripoveduje: »Hafnerjev glas je bil zaupljiv in prepričevalen. Tako je mogel govoriti le on, saj je bil najbolj naroden, njemu je najmočnejše bila slovenska žila. Razumeli so ga vsi in so mu dali prav.« (Doberdob, 1950, str. 311.)

Judenburg je zgornještajersko mestece na desnem bregu Mure z okrog desettisoč prebivalci. Z mnogimi drugimi mesteci v dolini Mure od Muraua do Bruck an der Mur (Pöls, Fohnsdorf, Zeltweg, Knittelfeld, Leoben in dr.) tvori močno industrializiran predel Zgornje Štajerske. Poglavitno industrijsko podjetje v Judenburgu so bile in so Štajerske jeklarne (Steiermärkische Gusstahlwerke). Leta 1918 po velikem štrajku dunajskega delavstva sredi januarja je tudi delavstvo tega predela Zgornje Štajerske mnogo zborovalo in štrajkalo ter zahtevalo sklenitev miru. V tako socialno vznemirjenem okolišu je slovensko vojaštvo dopolnilnega bataljona 17. pešpolka, katerega sedež je bil tačas v Judenburgu, imelo posebej za svojo protivojno razpoloženje močno moralno oporo. Za nacionalno nezadovoljnost slovensko vojaštvo v takem okolišu seveda ni moglo računati na razumevanje. Delavstvo nemško-avstrijske socialdemokratske stranke je bilo tačas še vedno za ohranitev državne skupnosti z drugimi narodi na teritoriju habsburške monarhije. Za razliko od razmer v Radgoni pa je bil odnos med slovenskim vojaštvom in judenburškim prebivalstvom dober.

Poglavitni vir za opis Hafnerjevega delovanja v treh tednih pred uporom je roman Doberdob. Drugih virov za ta čas skoro ni.²⁴

Ko je prišel Hafner h kadru, se je hitro seznanil s tistimi fanti, ki so najbolj živo čutili, da je treba nekaj storiti. To so bili: predvsem frajtar Karel Možina, tiho priznani vodja povrnjencev iz ruskega ujetništva; Matija Grum, najodločnejši zagovornik organiziranega upora (310); Poznik, napovedovalec Jugoslavije (306); socialist Palir; nekoliko sadistični sanjač o kaznovanju krivcev vojnega pokola (294) in še drugi odločnejši: Lojze Štefanič, Bošanec Joso Davtović, vedno lačni Franc Grahovina, četovodji Ljotze Rogelj in Smuk, Škobir, frajtar Kadunc, Glažar iz oddelka strojnih

²⁴ V oceni romana Doberdob (citiram po izdaji Ljubljana 1950) v Prežihovem zborniku (Maribor, 1926) trdi Emil Novinšek, da je ostal Prežihov Voranc zgodovinskimi dogodki ob uporih v Judenburgu »v vsem zgodovinsko veren« (str. 266) in da »celo podrobnosti ustrezajo realnemu poteku dogodkov« (268). Ne pove pa, odkod da to ve. Vlado Vodopivec pa pravi v članku Naš odnos do preteklosti (NR, 11. maja 1968): »S skoro faktografsko natančnostjo je v romanu posredoval Prežihov Voranc podoba razpoloženja slovenskih vojakov na koncu vojne, opisal mesto in vlogo upornikov v uporih in verno ter človeško prepričljivo razkrival stike, želje in hotenja samih upornikov«. V razgovoru z menoj, 17. junija 1968, je Vlado Vodopivec povedal, da je Prežihov Voranc v veliki meri zajemal iz arhiva dr. Jamarja, ki je bil leta 1923 predsednik odbora za organizacijo prevoza telesnih ostankov judenburških žrtev v Ljubljano. V tem arhivu je bilo tudi mnogo rokopisov, izjav udeležencev judenburškega upora, ki jih je pošiljal urednik Sodobnosti Ferdo Kozak Prežihovemu Vorancu. To je glavni razlog, da dopuščam, da mi je Doberdob vir za opis vsaj tistega dogajanja, za katero ni drugih zanesljivejših virov, a tudi to z rezervo. Licentia poetica je pač neodpovedljiva pravica vsakega romanopisca. V ljubljanskem mestnem arhivu sem našel le še nekaj drobcev Jamarjevega arhiva.

pušk, Učakar, Fajdiga, prvi strelec v judenburškem uporu (337). Na neko nedeljo, verjetno 5. maja, so Hafner, Možina, Palir, Demark, Grum, Štefanič, Davtović, Rogelj in Skobir napravili izlet v okolico Jugenburga, prvič v večji družbi z namenom, da se bodo o stvari upora nekaj več posvetovali. Sklenili so, da se bodo uprli, napravili konec vojni in odšli domov. V prvi marškompaniji je imel velik vpliv Možina, v drugi Hafner, v tretji Grum in četrti Palir. Pri oddelku strojnih pušk so računali na Glažarja. Datuma niso določili, tudi se niso natančneje pogovorili, kako bodo ta sklep izpeljali. Izgovorjene so bile velike besede, da nekdo pač mora začeti. Izvolili so pripravljalni odbor, določili Hafnerja za »glavne-ga«, Možino pa za namestnika (313). Tako pripoveduje Prežihov Voranc.

Čas pa je hitel. Že 6. maja je dobil XL. maršbataljon vojno opremo. To je bilo znamenje, da bo treba kmalu oditi na fronto. Andritsch pripoveduje: »Začelo se je praznovanje tedna cesarja Karla. Častniki in moštvo so imeli ves naslednji teden na strelišču veliko nagradno streljanje in ljudje so bili opremljeni z velikimi količinami vežbalnih patronov. Vojaki so bili od jutra do večera v gostilnah, zapijali in zaigrali so svoj denar, in tu in tam so posamezniki že odrekli pokorščino. Zaporji so bili prenapolnjeni in nove izgrednike so morali vtakniti že v zapore okrajnega sodišča. Dopoldne so od oddelka strojnih pušk dezertirali že štirje možje.²⁵

Že v Karlovem tednu so se torej pokazali znaki upornosti, razkroja discipline. Hudo kri so delali še kljub »praznovanju« slaba hrana in taki primeri, kakor je bilo objestno ravnanje Oblt. Seuniga, katerega psica je imela boljšo hrano kakor moštvo ter od Seuniga ukazana aretacija Skobirja, enega izmed ožjega voditeljskega kroga upornikov. Pod vodstvom Hafnerja so ga vojaki osvobodili. To je bilo po merilu vojaške discipline že samo po sebi dejanje upora. (Oficirji pa niso prišli na to, ker ga je na Hafnerjevo zahtevo spustil četovodja Rogelj, ki je sam pripadal ožjemu krogu voditeljev upora in je poveljeval straži, ki je Skobirja stražila.) Hafner in njegovi so hodili med ljudmi, se razgovarjali z njimi in jih spodbujali na upor.

Na nedeljo 12. maja je vojaštvo XL. maršbataljona zvedelo, da bo moralo v teku nekaj dni oditi na fronto. V ponedeljek 13. maja naj bi opravilo še običajno spoved. To je bil trenutek, ko se je bilo treba od ločiti, ne glede na to, koliko si pripravljen. Nazaj ni bilo več mogoče. Začetek upora opisuje poveljnik asistenčnih čet generalmajor Kosel v svojem poročilu z dne 18. maja 1918 takole: »Na zunaj je potekel dan, kakor so potekali drugi dnevi v Karlovem tednu ... Šele proti večeru je obšlo judenburško prebivalstvo grozljivo občutje. Posamezni vojaki so pohajkovali okrog, se zbirali v skupine in se v slovenskem materinem jeziku pogovarjali med seboj. Izogibali so se predstojnikov kakor tudi žandarmerijske postaje. — Moštvo je imelo v taborišču barak (Baraken-lager) že ob desetih zvečer retré (mirozov). V teh barakah so bile nastanjene vse kompanije treh maršbataljonov (U.: od katerih pa je imel

²⁵ Andritsch, 16.

odriniti na fronto v bližnjih dneh le XL. maršbataljon). Po mnogih popivanjih na to nedeljo je prišlo komaj do miru. V šesti baraki pa se je začel ožji krog okrog korporala Antona Hafnerja šepetaje pogovarjati. Ob desetih (U.: to je 22^h) se je korporal Hafner naenkrat dviginil in začel glasno govoriti. Pozval je na upor, na boj za svobodo in na oborožitev. Iz šeste barake so vdrle skupine še v druge barake. Naenkrat je bilo vse v plamenih upora. Del moštva drugih barak se je pridružil upornikom, ki so postali nasilni ter so proti ljudem, ki niso hoteli z njimi, nastopili z orožjem. Drugi del moštva se je umaknil in se rešil z begom. Prvo, kar so uporniki storili, pa je bilo, da so vdrli v kantino. Ko so použili tamkajšnje zaloge, je tolpa stoterih med vriskanjem, streljanjem in klicanjem 'živijo Slovenci!' vdrla v mesto.²⁶

Uprlo se je torej predvsem vojaštvo XL. maršbataljona, ki bi moralo oditi v nekaj dneh na fronto. Moštvo drugih maršbataljonov se je le deloma pridružilo. Na regrute, ki pa so bili nastanjeni v vojašnici v mestu, tako ni bilo mogoče računati. XL. maršbataljon s svojimi 1200 možmi je zavzemal nekaj manj kakor polovico celotnega staleža dopolnilnega bataljona.²⁷

Bila je viharno deževna, temna noč. Vojaško zavzemanje Judenburga kaže na odločno, dobro vodstvo. Nekaj glavnih vojaških akcij je vodil Hafner osebno. Na največje težave so uporniki zadeli v Burggasse pri poslopju, kjer je bil nastanjen oddelek strojnih pušk (Pugleitner Stadl). Zelo dvomljivo je, da je bilo streljanje in težke izgube, ki so jih imeli uporniki pri zavzemanju te postojanke, posledica nesporazuma, kakor to pripoveduje Ravljen oziroma Delak in Prežihov Voranc. Pri tem je padlo 17 upornikov (U.: ?) in mnogo da je bilo ranjenih. Prežihov Voranc pripoveduje, da so padli v tem boju Demark, Skobir, Ivad, ranjeni pa so bili Grum, Učakar, torej nekaj najboljših sobojevnikov Hafnerja. Sam Hafner je bil v tem boju ranjen na glavi (Doberdob, 361). Verjetnejše je, da je šlo v tem primeru za odločen odpor proti upornikom pod poveljstvom Oblt. Friedricha Schluge.²⁸ Kazno je, da so voditelji upora zanemarili oddelek strojnih pušk, da njegovo moštvo na upor ni bilo pripravljeno, da ni bilo zadosti informirano. Vendar pa prav ta boj za postojanko oddelka strojnih pušk kaže tudi na dosledno odločnost upornikov. Kljub temu, da je bil njihov prvi napad krvavo odbit, niso odnehali. Poslopje so obdali s stražami. Ko pa so zavzeli že vse druge vojaško važne postojanke v mestu, so se vrnili k poslopju oddelka strojnih pušk in ga pod osebnim vodstvom Hafnerja, kakor to ugotavlja sodba naglega sodišča, zavzeli okrog druge ure 13. maja zjutraj. Moštvo oddelka strojnih pušk je prešlo k upornikom. V roke upornikov je padlo 19 strojnih pušk in veliko skladišče municije.

²⁶ Poročilo Kosela, str. 9.

²⁷ O celotnem staležu dopolnilnega bataljona 17. pp. v Judenburgu je dvoje različnih poročil: Kosel navaja po podatkih dopolnilnega bataljona število 2791, str. 3, Pichlik pa ima iz istega vira, str. 80, število 2579.

²⁸ Prim.: Andritsch, 20.

Medtem so uporniki zavzeli še zastraženo poslopje z velikim eraričnim skladiščem živil (Grossmenage). Treba se je bilo preskrbeti za na pot domov. Okrog 11. ure zvečer so razbili uporniki dva voda regrutov, ki jih je pod poveljstvom štirih častnikov poslal nad upornike major Möbius, poveljnik XL. maršbataljona. Dva častnika sta bila ranjena in le en vojak, znamenje, da so uporniki streljali predvsem na častnike. Po kratkem boju so vojaki prešli k upornikom, drugi so se razbežali. S tem so uporniki zavzeli tudi Glavni trg, odprta jim je bila pot do vojašnice. Po pripovedovanju Prežihovega Voranca je tudi napad na vojašnico vodil Hafner (Doberdob, str. 336, po prvotni dispoziciji, str. 333, bi moral storiti to Možina). Zastražena in zaklenjena vrata vojašnice so uporniki razbili s puškinimi kopiti. Regruti, ki so bili zbrani na dvorišču vojašnice, da bi upornike zaustavili, so se razbežali, deloma prešli k upornikom, ali pa so se umaknili v svoje sobe. »Častniki,« tako zopet Kosel, »ki so se zbirali v kasarni in hoteli organizirati odpor, med njimi tudi podpolkovnik Mettnitz — so kmalu sprevideli, da nimajo moči, da bi posegli vmes, kajti v kasarni so bili regruti, toda brez municije. Častniki so se torej umaknili v oficirsko menzo ter so se rešili pred uporniki, ki so jih zasledovali, s skoki skozi okno prvega nadstropja.«²⁹ Razmeroma pozno so se spomnili uporniki na kolodvor, ki je bil od mesta oddaljen 2 km. Tako so mogli nekateri častniki o dogodkih v Judenburgu na več strani brzojaviti in telefonirati že s kolodvora. Ko so uporniki zasedli kolodvor, so razbili vse aparate.

Z zavzetjem poslopja, v katerem je bil nastanjen oddelek strojnih pušk, so uporniki končno vojaško popolnoma zagospodarili v Judenburgu. V Judenburgu samem ni bilo nobene vojaške sile več, ki bi jim mogla kljubovati. Častniki so se poskrili in razbežali, nekateri, ker so se upravičeno zbal za svoje življenje, kakor na primer major Möbius in Oblt. Seunig, mnogi pa tudi zaradi tega, ker niso hoteli sodelovati v akciji proti upornikom ali so celo simpatizirali z njimi, ne pa da bi se čutili dolžne pridružiti se jim.

Po vojaški zmagi v Judenburgu so se uporniki predali veselju zmago-slavja in brezskrbnosti (Doberdob, 363). Mnogi so se upijanili, se porazgubili po gostilnah in v raznih izgredih. Ko bi bilo treba izpeljati pohod domov, na Kranjsko, se jih je polastil občutek negotovosti. Začutili so, da je to težji del ciljev, ki so si jih postavili in da jih, osamljene, kakor so, čakajo skoro nepremagljive težave. Začele so prihajati tudi vesti o bližajočih se asistenčnih četah. Anton Hafner je bil v teh bojih, kakor že omenjeno, ranjen. Prežihov Voranc govori o krogli v glavi (361) — bil je dejansko hud oplazni strel — o vročici, ki je kuhala Hafnerja (366), o nezavesti, v kateri je bil v izolirnici in iz katere šele se je prebudil bolj čil in jasnejših misli (372). Tudi Hafnerjeva rana je zanesla v upor zbeganost, ozir na Hafnerja je njegovim prijateljem oteževal jasnejše, brezobzirnejše sklepe. Ko je frajtar Kadunc predlagal, naj z glavnim oddelkom odidejo iz Judenburga domov Hafner, Rogelj, Štefanič ter Davtovič,

²⁹ Poročilo Kosela, str. 9.

se je Hafner odločno uprl (362). Z zadnjimi je hotel zapustiti Judenburg. Čut odgovornosti za usodo fantov, ki jih je popeljal v upor in ki se je tako pretresljivo izrazil v njegovem zadnjem klicu fantom, ki so čez nekaj dni na morišču morali gledati njegovo usmrtitev, mu ni dovoljeval, da bi zapuščal Judenburg, dokler je še kaj njegovih fantov v njem, čeprav v tem ni bilo več jasne presoje položaja. Ko je pozneje v izolirnici, potem, ko ga rana ni več tako ovirala, prihajal do drugih misli, pa je bilo že prepozno. Asistenčne čete so medtem Judenburg že obkolile, zasedle vse ceste, ki so vodile iz Judenburga ter skupine, ki so Judenburg že zapustile z namenom, da se prebijejo na Kranjsko, polovile. Hafner s svojimi najožjimi sodelavci, ki ga niso hoteli zapustiti, je bil aretiran in postavljen pred naglo sodišče. Ni mu ostalo prihranjeno razočaranje voditelja zatrtega upora, ob zlomljeni morali nekaterih udeležencev upora. 24 prič ga je označilo kot povzročitelja upora. Sodišče je zvedelo za ime-
na vseh njegovih najožjih sodelavcev. »Popoldne, 15. maja,« tako poroča generalmajor Kosel, »je bila pred naglim sodiščem prva obravnava proti upornikom. Sodba je bila razglašena 16. maja 1918 ob tričetrt na 12. uro in eksekucija štirih na smrt z ustrelitvijo obsojenih mož (U.: to je Hafnerja, Možine, Štefaniča in Davtovića) je bila izvršena ob tričetrt na 2 popoldne, natančno po predpisih službenega pravilnika (Dienstreglement), I. del (U.: ki je predpisoval izvršitev smrtne kazni 2 uri po razglašeni sodbi). Za morišče smo izbrali prostor poleg pokopališča nedaleč od taboriščnih barak. Na moje povelje je moralo nastopiti vse moštvo dopolnilnega bataljona 17. pp. Razglašena mu je bila sodba naglega sodišča, medtem pa je bila v vidni daljavi izvršena eksekucija.«³⁰

Upori v Judenburgu, Rumburku in Pečuhu so kot upori slovanskega vojaštva proti nemškemu gospostvu avstrijske vojaške in vladne kroge zelo vznemirili, vznemirili so tudi prusko vojno ministrstvo, ki se je zaradi teh uporov obrnilo na avstrijsko vojno ministrstvo za pojasnilo. Kot upor proti vojni za mir, je upor v Judenburgu vplival na delavstvo zlasti zgornještajerskih industrijskih obratov. Prišlo je do množičnih delovnih izostankov. Glavno korist od tega upora pa so imele delavske žene in otroci, ki so si v od upornikov vdratih skladišč naplenili živil in drugih stvari. Krajevno vodstvo socialdemokratov pa se je od upornikov distanciralo in deputacija delavcev iz Gusstahlwerke je okrajnemu glavarju izjavila, da je moralo v noči od 12. na 13. maj ustaviti delo na pritisk upornikov in da nima z izgredi nobene zveze.³¹

Upor marškompanije 7. vojnega lovskega bataljona v Murauu je pravzaprav upor Boštjana Olipa iz Radovljice. V Rusiji je bil delegat ujetnikov v okrajnem sovjetu. »Brez revolucije ne gre. Vrnil sem se iz Rusije, da napravim doma revolucijo,« se je večkrat izrazil. Prišel pa je v Murau z dopusta dva dni pred 14. majem, torej na dan ko so se uprli v Judenburg. Bil je še v civilni obleki, ko je 14. maja pozval marškompanijo k upor. V Olipu se na posebno izraziti način meša duh revolucionarnosti,

³⁰ Poročilo Kosela, str. 6.

³¹ Andritsch, 50.

ki ga je prinesel Olip iz Rusije, s slovensko nacionalno revolucionarnostjo. V Olipu je bilo občutje, da gre oziroma da mora iti za splošen upor, morda najbolj živo. Neki pisec pripoveduje, da se je Olip zanesel na sedemnajste in pozval k upor, misleč, da se je začel splošen vojaški upor. Upor v Murauu je bil sicer zadušen že s kadrskim vojaštvom v petih urah. Olip je bil obsojen na smrt in ustreljen. V poslovnem pismu svojemu bratu piše med drugim: »Kar sem naredil, sem naredil vse iz ljubezni do naše slovenske domovine... Upam, da sem s tem toliko pripomogel, da bo drugim boljše.«³²

Ob upor slovenskega vojaštva v Radgoni 23. maja 1918 naj opozorim le na nekaj dejstev in ugotovitev, ki potrjujejo tezo, katero v tem predavanju zagovarjam, da so se morali namreč pridružiti splošnemu razpoloženju povrnencev še drugi vplivi, vplivi nacionalnega izvora, ki so jih potisnili v upor. Na vojake dopolnilnega bataljona 97. pešpolka v Radgoni, katerega dopolnilni okraj (Ergänzungsbezirk) je bil Primorska in del Notranjske in ki so ga sestavljali približno do polovice Slovenci, do četrtnine Hrvati in do četrtnine Italijani, so posebno vznemirljivo vplivale težke razmere, v katerih so morali živeti njihovi svojci, begunci z ozemlja bivše soške fronte, pa naj so se že vrnili na porušene domove ali živeli še v raznih taboriščih ali kakorkoli zaposleni v Radgoni ali v njeni okolici ter v Liebenauu pri Gradcu. Militärkommando Graz v vlogi, naslovljeni na Vojaško pisarno Njegovega Veličanstva javlja, da bo ponovno prošlo Štajersko namestništvo, da odstrani te begunce iz Radgone in njene okolice in iz Libenaua, kjer da škodljivo vplivajo na vojaštvo.³³ V zvezi s tem naj omenim zanimivo poročilo Militärkommando Graz vojnemu ministrstvu na Dunaj dne 14. maja 1918 o razpoloženju vojaštva dopolnilnega bataljona 5. strelskega polka, ki se je rekrutiral z istega ozemlja kakor 97. pešpolk. Poročevalec piše: »Glede povrnencev, ki prihajajo skozi zbirališča (Sammelstellen), ni do dopustov nobenega povoda za posebne pritožbe ali ugotovitve. Zdi se, da so zadovoljni, da so ušli vzhodnim razmeram in kažejo bolj brezbriznost. Vojaške discipline so se odvadili, vendar se zdi, da se — saj so med njimi mnogi aktivno služeči — sčasoma zopet privajajo na prejšnje razmere. Drugače pa je s tistimi, kakor se je to pokazalo pri prvih sto povrnencih, ki so se vrnili s štirit tedenskega dopusta. Njihova govorica je po večini bolj samozavestna, mnogi so nezadovoljni z žalostnimi razmerami, ki so jih našli doma — zlasti pri tem dopolnilnem bataljonu je bila evakuirana večina družin — in so zelo razdražljivi. Njihove misli so zaradi tega zaposlene bolj z lastnimi zadevami kakor s splošnimi. Tudi uvrstitev v marškompanije vpliva slabo na njihovo miselnost. Povrnenci se mi torej vidijo po dopustu sumljivejši kakor pred dopustom.«³⁴

Naj preidem k tretji, poslednji skupini uporov, to je uporov frontnih polkov konec leta 1918. Do teh uporov je prišlo po porazih na bojiščih.

³² Proboj, 21. maja 1938.

³³ Z dne 3. junija 1918, Präs. No 15103/JR/H, AS, fascikel JP.

³⁴ KAW 64 $\frac{26}{4}$ — 4 in Pichlik, pripombe, 157.

To je ponesrečena ofenziva avstro-ogrske vojske od 15—28. junija 1918 na Visoki planoti Sedmih občin in ob spodnji Piavi; nadalje nemška docela ponesrečena ofenziva v sredini julija 1918 in proboj antantne ter zavezniške vojske od 14.—25. septembra 1918 pri Solunu ob istočasnem popolnem razkroju in begu bolgarske vojske.

Vojaški demoralizaciji od spodaj, predvsem kot posledici že spomladi leta 1918 izgubljene gospodarske vojne, vpliva oktobrske revolucije in nacionalno revolucionarne propagande, je po težkih porazih na bojiščih sledilo razmehčanje tudi vladajočih sil habsburške monarhije. Ustvarjal se je položaj, ki je po vrsti neuspehlih uporov kadrovskega vojaštva v zaledju monarhije spomladi leta 1918 omogočil nove, to pot uspešne upore frontnih polkov. Začeli so se na jugovzhodni fronti po probou solunske fronte, dokončno in za monarhijo katastrofalno pa s 24. oktobrom, ko se je začela antantna ofenziva na italijanski fronti. Iz časa pred 24. oktobrom je znan en sam primer upora frontnih polkov. Približno polovica 25. honvedskega pešpolka v armadni skupini Belluno — po večini Hrvati — je 22. oktobra zapustila kraj svojega kantoniranja, dozdevno zaradi tega, da bi se izognila odhodu v postojanke pri Sorriveri 24. oktobra. Bili pa so kmalu, brez boja zajeti.³⁵

Med prvimi polki, ki so se uprli, ko se je 24. oktobra začela antantna ofenziva, pa je bil slovenski gorski strelski polk št. 2 (Ljubljana). Ta polk je bil tisti čas na tako imenovani retablirungi, dva bataljona v Codroipu, en bataljon pa v Iutizzu v Furlaniji. Na retablirungi je bila vsa divizija, h kateri je spadal ta polk, to je 44. strelska divizija (44. Schützendivision) s strelskimi polki št. 2 (Linz), 21 (St. Pölten) in gorski strelski polk št. 1 (Celovec). Polk je bil torej v družbi samih discipliniranih nemških polkov. Tudi koroški gorski strelski polk št. 1 je bil po večini nemški, z nemško-nacionalističnim častniškim zborom. Slovenski gorski strelski polk št. 2 ni imel nobene zveze s slovenskim zaledjem, nobene zveze s kakšnim drugim slovanskim polkom. Informacij o mednarodnem položaju in o napredovanju razkroja v notranjosti monarhije ni bilo. O upiranju frontnega vojaštva ni bilo slišati.³⁶

Ko pa se je razvedelo, da je prišlo povelje za odhod na fronto, so se proti večeru 24. oktobra zbrali fantje na ulici in v demonstracijskih sprevodih, nekateri s puškami, drugi brez njih, med petjem (peli so npr. tudi »Vandrovec, vandrovec, vandrovec moj, kam' bova vandralla midva nocoj...«) korakali po ulici in klicali: »Dol' z vojsko, dol' z Avstrijo, živijo Jugoslavijska!«³⁷ Uradno poročilo pravi, da je bilo v Codroipu slišati tudi klice: »Živijo, Italija!« Vmes so streljali, prižigali svetlobne rakete in po vrtovih metali ročne granate. V Codroipu so vdrli v Soldatenheim in vse razbili. Vdrli so tudi v razna erarična skladišča. Civilnemu prebivalstvu niso storili nič žalega in je prebivalstvo z njimi simpatiziralo.

³⁵ Prim.: Poročilo Gruppenkommando Belluno 23. X. 1918. Armeeoberkommandi v Badenu, KAW, fascikel 381,114.315.

³⁶ Prim.: Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji, Avtonomist, 24. novembra 1923.

³⁷ Isto.

Vojno žandarmerijo (Feldgendarmarie) so napodili, prav tako častnike, ki so jih hoteli pomiriti. Divizionar je nato zapovedal poveljniku 87. brigade, polkovniku Schuschniggu, da z obema, izrecno je poudarjeno, nemškima polkoma divizije, to je z 2. in 21. strelskim polkom odmaršira proti Codroipu. Prvi gorski strelski polk je bil koroški. Ta polk ni bil poslan nad 2. gorski strelski polk, nastopil je šele pozneje kot stražni oddelek. V Iutizzu, kjer je bil prvi bataljon, ni prišlo do boja. Bataljon, zbran na ulici, po večini brez pušk, je bil čisto iznenaden. Nadalje pa pravi poročilo dobesedno: »Okrog polnoči so začeli oddelki 87. brigade od vseh strani prodirati proti glavnemu trgu Codroipa. V zvoniku in na trgu (Marktplatz) zbrani uporniki so začeli na prodirajoče vojake 2. in 21. strelskega polka streljati, iz ubikacijskih oken pa so metali ročne granate. Prišlo je do boja, v katerem so bili uporniki polagoma razpršeni, oziroma prijeti, nakar je nastopil mir. Le okrog 5. ure zjutraj je v Via Udine prišlo do novega boja z vojniki 11. kompanije.«³⁸ Tako poročilo. Polk je bil nato popolnoma razorožen.

Po poročilu divizijskega komandanta je bil ranjen en Fähnrich gorskega strelskega polka št. 2, 6 vojakov je bilo mrtvih, okoli 25 pa jih je bilo ranjenih in sicer raznih polkov in formacij. »Te številke pa se utegnejo«, tako pravi poročilo, »z nadaljnjo krajevno perlustracijo še zvišati.« Aretiranih je bilo nekaj desetih kolovodij.

V Codroipo je bil od sodišča soške armade takoj odposlan Hauptmann — Auditor doktor Franz Bytzek, da kot naglo sodišče začne z delom. Mož pa je očitno čutil, da gre h koncu. Kratko: V poročilu 27. oktobra sodišču c. in kr. komande soške armade ugotavlja avditor, da ni nobenega pravnega razloga za naglo sojenje, ker da so bili vsi glavni voditelji upora tako in tako v boju postreljeni, glede drugih pa da ni mogoče v za nagli sodni postopek predpisanem roku 48 ur zbrati toliko dokazov, da bi prišli pred naglo sodišče ter se sme uvesti proti njim le redni postopek.³⁹

V prvih dneh antantne ofenzive na italijanski fronti 24. in 25. oktobra je torej zmogla Avstrija še vedno zbrati asistenčne čete, ki so disciplinirano in brezobzirno nastopile proti upornemu gorskemu stelskemu polku št. 2. Napačna je predstava, da se je z začetkom ofenzive takoj vse zrušilo. Tako avstrijska kot italijanska vojna poročila iz prvih dni poročajo o bojih, v katerih postojanke menjavajo gospodarje. Šele s 27. oktobrom se začenja razkrojevalni proces hitro širiti. Poročilo Heeresgruppenkommando Tirol Armeeoberkommando z dne 28. 10. za 26. oktober ugotavlja, da je duh polkov »vorzüglich«. Za 27. oktober pa pravi: »Tako je, kakor da je nenadoma izbruhnila med moštvom huda bolezen, kajti zoper vse razumne razloge so absolutno nedostopni.«⁴⁰

³⁸ Poročilo divizijskega poveljnika 44. Schützendivision Poveljstvu Soške armade z dne 25. oktobra 1918, KAW, fascikel 381, 114404.

³⁹ Hptm. Auditor Dr. Franz Bytzek v poročilu sodišču c. in k. komande ISA (Isonzoarmee) z dne 27. okt. 1918, fascikel 381, 114404.

⁴⁰ Poročilo HGK (Heeresgruppenkommando) in Tirol z dne 27. X. 1918, Op, No. 50003/16 AOK-i, fascikel 381, 114315.

Upor gorskega strelskega polka št. 2 v Codroipu 24. oktobra 1918 je bil samostojno zasnovan. Spada med prve upore frontnih polkov, takoj, ko se je začela na italijanski fronti antantna ofenziva. Samo v tem primeru je prišlo med uporniki in asistenčnimi četami do boja. Nemško-avstrijska asistenčna polka sta še v tistih zadnjih dneh habsburške monarhije nastopila disciplinirano proti slovenskemu uporniškemu polku. Trije polki, med najbolj discipliniranimi v avstroogrski vojski, so bili zadržani za več dni od fronte. Borili so se do zadnjega in razen enega bataljona koroškega polka, ki je spremljal slovenski uporniški polk, so prišli vsi v italijansko ujetništvo.

Toda čez nekaj dni so polku orožje vrnili. Polk je 28. oktobra (morda gre za 29. oktober) odkorakal proti fronti, a se je pred Casarso zopet uprl, sedaj v družbi s slovenskimi častniki. Kako slabe pa so bile informacije, se vidi iz tega, da je del slovenskih častnikov bil še na maršu pred Casarso za to, da maršira polk prav na fronto, in tamkaj preide na italijansko, antantno stran, ter vstopi v jugoslovansko legijo, o kateri se je govorilo. Toda med maršem je srečaval že druge uporniške polke, ki so korakali nazaj.

Polk je odkorakal nato proti Gorici in jo 2. novembra na prigovarjanje Narodnega sveta za Goriško in mladih rezervnih častnikov, zaprišežen že na zvestobo novi državi Jugoslaviji, zasedel. Gorica je bila vsa v slovenskih zastavah. Prvi Italijani so prišli v Gorico 6. novembra. Po pogajanjih z delegatom Narodne vlade SHS v Ljubljani, v katerih je italijanski poveljnik, sklicujoč se na pogoje premirja, zahteval seveda takojšen odhod polka, je polk 8. novembra, ne da bi ga Italijani skušali razorožiti, zapustil Gorico. Postrojenega na Travniku so ga goriški Slovenci obsuli z jesenskim cvetjem. Spremili so ga, med jokom mnogih, daleč iz mesta.

Že v prvih dneh bojev konec oktobra se je uprlo slovensko vojaštvo še v drugih polkih. Izrazito je poročilo o uporah celjskega 87. pešpolka.⁴¹ Med pomembnejše upore spada tudi upor 3. bataljona 27. črnovojniškega polka (Landsturmregiment), sami Slovenci, 27. oktobra na jugovzhodni fronti. Brzjavno poročilo armadni vrhovni komandi v Badenu pravi: »Dopoldne 27. oktobra se je v Kladovu uprl častnikom 3. bataljon 27. črnovojniškega polka in noče odkorakati v zaukazane mu postojanke pri Brzi Palanki.«⁴²

V revolucionarni tradiciji slovenskega naroda in v zgodovini razkroja avstro-ogrske vojske pomenijo upori slovenskega vojaštva leta 1918 mnogo več, kakor jim dosedanje zgodovinopisje priznava.

⁴¹ Generalmajor d. R. Hugo Kerchnawe, *Der Zusammenbruch der öst.-ung. Wehrmacht im Herbst 1918, dargestellt nach Akten des Armee-Ober-Commandos und anderen amtlichen Quellen*, München, 1921, 158.

⁴² KAW, fascikel 381, 114274; Kerchnawe ima na str. 65, da se je 3. baon 27. črnovojniškega pp (Landsturmregiment) uprl že 22. oktobra.

Zusammenfassung

DIE MEUTEREIEN DES SLOWENISCHEN MILITÄRS DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN ARMEE

Unter den militärischen Meutereien in der österreichisch-ungarischen Armee im Jahre 1918 zählt laut deutsch-österreichischer Literatur wohl zu den bekanntesten die Meuterei der Matrosen im Hafen von Kotor (Cattaro) anfangs Februar 1918. Insbesondere die deutsch-österreichische sozialdemokratische Literatur beschreibt diese Meuterei als Fortsetzung des großen Arbeiterstreiks auf deutsch-österreichischem Territorium vom 14. bis 20. Jänner 1918. Der Hauptanführer der Meuterei in Kotor war der deutsch-österreichische zentralistische Sozialdemokrat Franz Rasch. Irrtümlich aber behaupten deutsch-österreichische sozialdemokratische Publizisten, z. B. Bruno Frei und Otto Bauer, daß auch die großen Meutereien der militärischen Kader der österreichisch-ungarischen Armee, also im Hinterlande Österreich-Ungarns, im Mai und Juni 1918, nur die Fortsetzung der Streiks der deutsch-österreichischen Arbeiterschaft im Jänner waren. Bei den Meutereien der militärischen Kader im Mai und Juni 1918 meuterten Soldaten mit besonderen Erfahrungen, Rückkehrer aus der rußischen Gefangenschaft, und erst bei diesen Meutereien kommt jener zersetzende Element zum Ausdruck, das den Zusammenbruch Österreich-Ungarns zum Folge hatte — das Element nationaler Unzufriedenheit und nationalen Widerstandswillens. In diesen Monaten kam es zu militärischen Meutereien nur dort, wo die Unzufriedenheit wegen Entbehrung und Kriegsmüdigkeit noch durch nationale Unzufriedenheit geimpft war. Zu gleichen Schlüssen kommt auch die Abhandlung des tschechischen Historikers Karl Pichlik »Aus der russischen Gefangenschaft in den Kampf gegen den Krieg«. In ideologischer Hinsicht wurde die nationale Unzufriedenheit angefangt durch die Proklamation des Prinzipes des nationalen Selbstbestimmungsrechtes durch die Oktoberrevolution, insbesondere aber durch die sowjetische Deklaration der Rechte der Völker Rußlands vom 15. November 1917, vom Westen aber durch die 14 und weitere andere Punkte des Präsidenten Wilson. In Slowenien fanden außerdem gerade im Frühjahr 1918 zahlreiche allgemeine Volksversammlungen für die sogenannte jugoslawische Mai-Deklaration statt.

Es meuterten vor allem slawische Soldaten. Die bedeutendsten Fälle von Meutereien waren in diesen Monaten: die Meuterei der slowenischen Soldaten des 17. Inf. Reg. in Judenburg, 12. Mai; die Meuterei der serbischen Soldaten des 6. Inf. Reg. in Fünfkirchen, 20. Mai; die Meuterei der tschechischen Truppen des 7. Schützenregimentes in Rumburg, 21. Mai und die Meuterei der slowakischen Mannschaft des 71. Inf. Regimentes in Kragujevac, 2. Juni 1918. Deutsch-österreichisches Militär hat nicht gemeutert. Das stellen in ihren Abhandlungen auch Julius Deutsch und Glaise Horstenau ausdrücklich fest. Etwas anderes ist auch aus den Dokumenten des Wiener Kriegsarchives nicht ersichtlich. Erst die Meutereien im Mai und Juni 1918 tragen den Stempel von nationalen, vor allem slawischen Aufständen und können als »Fanal« des Zusammenbruches Österreich-Ungarns bezeichnet werden. Der österreichische Verfasser der Abhandlung »Die Meuterei in Judenburg« Dr. Johann Andritsch bezeichnet als solches »Fanal« gerade die Meuterei der slowenischen Soldaten in Judenburg. Ein Irrtum ist es und ein Zeichen der Unklarheit in der Behandlung der wirklichen Ursachen des Zusammenbruches Österreich-Ungarns, wenn der österreichische Historiker Plaschka als solches »Fanal« die Meuterei in Kotor bezeichnet.

Verhältnismäßig die zahlreichsten Militäraufstände (Meutereien) in den Monaten Mai und Juni 1918 aber waren die Meutereien der Soldaten slowenischer Nationalität. Von sieben Meutereien, von denen das österreichische Kriegsministerium dem Ministerium des Innern am 24. Mai 1918 berichtet, das sind die Meutereien in Judenburg, Murau, Rimaszombat, Lublin, Fünfkirchen, Rumburg und Radgona sind drei Meutereien der slowenischen Truppen. Es handelt sich also um eine Unruhe besonderer Art gerade unter den Soldaten.

slowenischer Nationalität in jener Zeit, eine Tatsache, die bisher weder in der jugoslawischen noch in der österreichischen Geschichtsschreibung gebührend bewertet wurde.

Alle diese Meutereien wurden im Blut erstickt. Die habsburgische Monarchie hatte noch immer genug von gehorsamen Truppeneinheiten. Das waren vor allem Soldaten deutscher und madjarischer Nationalität, sowie das in der ganzen österreichisch-ungarischen Armee relativ stärkste deutsche und madjarische Offizierskorps.

Bis Ende Oktober 1918, als infolge der Entente-Offensive am italienischen Kriegsschauplatz, am 24. Oktober, die Frontregimenter massenhaft zu meutern beginnen, gab es keinen Fall von Meuterei im Ausmass der Meutereien im Mai und Anfang Juni mehr. Aber auch unter die Meutereien der Frontregimenter Ende Oktober 1918 zählt die Meuterei der slowenischen Soldaten des 2. Gebirgsschützenregimentes (Ljubljana) in Codroipo, am 24. Oktober 1918, wohl zu den ersten und grössten. Vor ihm entzog sich von den Frontregimentern dem Abmarsch in die Schützengräben nur ein Teil des 25. Honvedregimentes, Kroaten, bei Belluno am 22. und 23. Oktober. Die Meuterei des 2. Gebirgsschützenregimentes unterdrückten *im Kampfe* — ganz vereinzelt in jenen Tagen — die deutschösterreichischen Truppen der Schützenregimenter 2. und 21. Das Regiment wurde entwaffnet. Als ihm aber nach einigen Tagen die Waffen wieder zurückgegeben wurden, meuterte es auf dem Marsch gegen die Front vor Casarsa neuerdings und marschierte in seine Heimat ab. Halt machte das Regiment erst in Görz und besetzte es im Namen Jugoslawiens. Nach den Waffenstillstandsbedingungen aber mußte das Regiment Görz am 8. November wieder räumen, ohne das die Italiener es versucht hätten das Regiment zu entwaffnen.

In der revolutionären Tradition des slowenischen Volkes und in der Geschichte des Zerfalles der österreichisch-ungarischen Armee bedeuten die Meutereien der slowenischen Truppen im Jahre 1918 viel mehr, als ihnen die bisherige Geschichtsschreibung zuerkennt.

Voje Ignacij

KNJIGE ZADOLŽNIC, POSEBNA NOTARSKA SERIJA
DUBROVNIŠKEGA ARHIVA

Univ. profesorju dr. Gregorju Čremošniku ob 10-letnici njegove smrti

Zbirka notarskih knjig, ki vsebuje skoraj izključno zadolžnice, je danes uvrščena v XXXVI. serijo Historijskega arhiva v Dubrovniku pod naslovom *Debita notariae*. Prve ohranjene notarske in kancelarske knjige dubrovniškega arhiva je podrobno obdelal in analiziral Gregor Čremošnik.¹ V pretres je vzel tudi najstarejše ohranjene knjige zadolžnic in jim posvetil še posebno pozornost. Opozoril je na njihovo specifičnost ter poudaril njihovo vrednost kot vira pri obravnavanju gospodarske zgodovine Dubrovnika. Na podlagi podatkov, ki jih je našel v prvi ohranjeni knjigi zadolžnic, je izračunal vrednost dubrovniškega izvoza v Srbijo leta 1282 in 1283.²

Iz celotnega okvira bom izločil serijo *Debita notariae*, oziroma vse tiste knjige različnih serij, ki v glavnem vsebujejo zadolžnice in jih podvrgel podrobnejši analizi. Pri tem se bom omejil na obdobje do leta 1500. Zaradi napačnih vezav posameznih zvezkov ter nepopolnih naslovov na knjigah je stanje v nekaterih serijah takšno, da današnji naslov knjig ne ustreza ali pa le delno ustreza vsebini. To velja predvsem za knjige iz XIII. ter začetka XIV. stoletja. Na takšni osnovi je izdelal Josip Gelčič svoj popis arhivskih knjig Dubrovniškega arhiva,³ ki pa ne odgovarja stvarnemu stanju in je zastarel.

Prihod in nastanitev Tomazina de Savere iz Lombardije za prvega posvetnega notarja in kancelarja v Dubrovniku pomeni preokret v poslovanju dubrovniške državne pisarne.⁴ On vpelje red v poslovanje nota-

¹ Gregor Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja, g. XXXIV/2, str. 231, Sarajevo 1927. Isti, *Dodatak članku Dubrovačka kancelarija do god. 1300*, GZM XLI/2, str. 121, Sarajevo 1929. Isti, *O dubrovačkom notarju Paskalu*, GZM L, str. 129, Sarajevo 1938.

² G. Čremošnik, *Uvozna trgovina Srbije god. 1282 i 1283*, Spomenik Srpske akademije nauka knj. LXII, str. 61—70. Beograd 1925.

³ Josip Gelčič, *Dubrovački arhiv*, Glasnik Zemaljskog muzeja, g. XXII, str. 537—588, Sarajevo 1910. Pregled serij Dubrovniškega arhiva tudi v: Vinko Foretić, *Dubrovački arhiv*, Historijski zbornik, g. IV, str. 209—215, Zagreb 1951; Pregled stanja fondova, zbirki i skupina državnog arhiva u Dubrovniku na dan 22 travnja 1955, Arhivist, god. V, br. 2, Dodatak IV, str. LXVIII—LXXV, Beograd 1955.

⁴ G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, knj. I, (Zapisi notara Tomazina de Savere 1278—1282), Monumenta historica Ragusina I, str. VI, Zagreb 1951.

riata in kancelarije. Vse knjige, ki so do danes ohranjene od njegove roke, dokazujejo, da je bil Tomazino prava personifikacija reda; bil je točen in vester pri izvrševanju svojih dolžnosti.⁵ Tomazino je ločil posle notarja od poslov »scribe«. Kot državni uradnik je vršil tudi službo privatnega notarja. Privatnim osebam je pisal razne privatnopravne pogodbe in dokumente. Ker je bilo zadolžnic, pogodb o trgovskih družbah in drugih obligacij mnogo več kot katerihkoli drugih notarskih aktov, je vnašal magister Tomazino zadolžnice in pogodbe o trgovskih družbah v posebne zvezke, na katere je napisal naslov »Liber, in quo abbreviate sunt carte notarii de credenciis, debitis et collegantiis.«⁶ S tem je bil postavljen temelj posebni seriji, ki jo danes poznamo pod imenom »Debita notariae«.

Če primerjamo sistem dubrovniških notarskih knjig s podobnimi v mestnih komunah na ozemlju Dalmacije (Kotor, Trogir, Zadar, Reka), lahko ugotovimo, da se Dubrovnik v tem pogledu precej loči. Nikjer v omenjenih mestih ne bomo našli posebne zbirke, ki bi obsegala le zadolžnice, temveč so kreditne pogodbe pomešane med druge notarske imbreviature. Brez dvoma je eden glavnih vzrokov ta, da ni nikjer kreditna trgovina zavzela takšnega obsega kot v Dubrovniku. Pri tem moramo upoštevati še eno dejstvo, ki je odločilno vplivalo na takšen razvoj notariata v Dubrovniku. Dubrovniška vlada je 8. junija 1275 izdala odredbo, na podlagi katere so se morali vsi kreditni posli, ki so presegali 10 perperjev, skleniti pismeno.⁷ Dolžnik je moral dati upniku v roku 8 dni »cartam notarii« o dolgu. S tem zakonom je hotela dubrovniška vlada dati pravno zaščito trgovskemu poslovanju. Seveda je morala poskrbeti tudi za način, kako bi se mogla izgubljena zadolžnica obnoviti. To je dosegla na ta način, da so se zadolžnice zapisovale v posebne imbreviaturne knjige, ki so se hranile poleg drugih notarskih knjig.⁸

Šele sredi XIII. stoletja začnejo mesta hraniti notarske knjige na varnih mestih, ker so uvidela, kakšen obči in pravni pomen imajo za javnost. Od takrat so smatrali notarske knjige kot državno svojino.⁹ V Dubrovniku se omenja prva notarska knjiga že leta 1268, ki se pa do danes ni ohranila.¹⁰ G. Čremošnik je mnenja, da je dubrovniška vlada osnovala svoj arhiv šele 1278. leta (Precepta rectoris, knj. I), oziroma, da je šele od tega leta dalje smatrala notarske knjige kot državno svojino.¹¹ Knjiga »Diversa notariae« iz leta 1268, pisana od tedanjega no-

⁵ G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, str. 233.

⁶ ibid. str. 234.

⁷ Liber statutorum civitatis Ragusii (izdala V. Bogišić-K. Jireček), liber VIII, cap. XXII, Mon. hist. Slav. mer. IX., str. 178, Zagreb 1904.

⁸ G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, str. 240.

⁹ G. Čremošnik, Kada je postao dubrovački arhiv, Glasnik zemaljskog muzeja XLIV/2, str. 57, 58 Sarajevo 1932. V. Foretić, Dubrovački arhiv u srednjem veku, Anali hist. instituta JAZU, god. VI-VII, str. 323, Dubrovnik 1957-59. Oswald Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters, str. 219, München-Berlin 1911.

¹⁰ V. Foretić, Dubrov. arhiv u sred. veku, str. 320.

¹¹ G. Čremošnik, Kada je postao dubr. arhiv, str. 58.

tarja prezbiterja Petra, že od vsega začetka ni bila v državnem arhivu, ampak jo je notar Peter prepustil v varstvo cerkvi.¹²

Prvo ohranjeno knjigo zadolžnic — *Debita notariae*¹³ — je pisal Tomazino de Savere in obsega obdobje od 27. januarja 1282 do 8. julija 1282. Toda ta knjiga, ki nosi naslov *Debita notariae I*, vsebuje zadolžnice le v prvem zvezku, to je prvih 25 folijev. Drugi in tretji zvezek vsebujeta najrazličnejše notarske imbreviature. Naslov *Debita notariae* odgovarja torej samo prvemu zvezku, medtem ko drugi in tretji zvezek spadata v serijo »*Diversa notariae*«.

Zadolžnice se nato nadaljujejo v drugi seriji znani danes po imenu »*Diversa cancelariae*« in to v I. knjigi. V prvi zvezek te knjige je vpisoval Tomazino zadolžnice od 15. VII. 1282 do 12. VI. 1283. Ta zvezek pomeni nadaljevanje prvega zvezka *Debita notariae*, knj. I. Zaradi nepravilne vezave je drugi zvezek zadolžnic zašel v to serijo. Kaže, da je Tomazino vodil posamezne snopiče, ki so jih šele kasneje vezali v knjige. J. Gelčič, ki je samo na podlagi naslovov knjig napravil seznam posameznih serij Dubrovniškega arhiva, je pri tem precej grešil, ker njegov pregled ne odgovarja vedno vsebini knjig. Tudi v drugem zvezku te serije so vpisane zadolžnice od 13. VI. 1283 do 18. I. 1284. Tretji in četrti zvezek pa lahko spet uvrstimo v serijo *Diversa notariae*. Z drugim zvezkom te serije se zadolžnice, ki jih je pisal Tomazino de Savere, končajo.

Dvojno službo notarja in kancelarja je vršil Tomazino v Dubrovniku od leta 1277 do 1284.¹⁴ Zaradi preobremenjenosti je Tomazino prepustil notariat domačinu prezbiterju Johannesu. Zadnja zadolžnica, ki jo je zapisal Tomazino, je z dne 18. I. 1284. Ta dan velja kot točen datum delitve pisarskih poslov v Dubrovniku na dve stroki, na kancelarsko in na notarsko.¹⁵

Ob tej analizi prvih notarskih konceptov, še posebej *Debita notariae*, se nam vsiljuje vprašanje, ali so obstajale knjige konceptov zadolžnic tudi pred letom 1282. Logičen sklep bi bil, da Tomazino ni začel pisati zadolžnic v posebno knjigo šele 27. januarja 1282 ampak takoj ob nastopu službe. Najstarejša njegova knjiga je *Precepta rectoris*, knj. I., ki se začne z dne 14. X. 1278. Skoraj z gotovostjo lahko predpostavimo,

¹² *ibid.*, str. 60.

¹³ Knjige, ki jih je pisal Tomazino de Savere, je podrobno analiziral G. Čremošnik v razpravi »Dubrovačka kancelarija«, zato bom podal le povzetek njegovih rezultatov z ozirom na serijo *Debita notariae*, oziroma knjige, ki vsebujejo zadolžnice.

¹⁴ V svojih prvih študijah je Čremošnik domneval, da je Tomazino de Savere nastopil službo v Dubrovniku v začetku leta 1278 (primerjaj: Dubrovačka kancelarija, str. 236; Dubrovački notar prezbiter Johannes, Glas SAN 171, Beograd 1936, str. 107). Kasneje je G. Čremošnik na podlagi podrobne analize knjige »*Liber statutorum doane*« ugotovil, da jo je pisal sam Tomazino ter je premaknil začetek njegovega delovanja v Dubrovniku na september 1277. V tem mesecu je bil namreč Liber stat. doane napisan (primerjaj: Ko je pisar dubrovač kog »*Liber statutorum doane*«, Narodna starina, zv. 35, str. 103, Zagreb 1939).

¹⁵ G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, str. 236; isti, Dubrov. notar prezb. Johannes, str. 107.

da so Tomazinovi prvi zvezki zadolžnic izgubljeni. To hipotezo bom skušal utemeljiti z naslednjimi podatki.

Dne 9. maja 1281 je Tomazino vpisal v serijo *Debita notariae*, knj. I. (fol. 52' — praviloma bi spadal ta zvezek v serijo *Diversa notariae*) imbreviaturo, v kateri odstopa upnik terjatev zadolžnice neki tretji osebi. Upnik Dobroslav Sorkočević je v zvezi z izdajanjem polnomočja predložil notariatu listino s tekstom zadolžnice naslednje vsebine: »C. In Christi nomine. Anno Domini millesimo ducentesimo septuagesimo septimo, indictione quinta, die primo mensis septembris. Ragusii, coram vobis subscriptis testibus. Ego Vita Junii de Baraba etc. usque ad primum festum nativitatis Domini debeo dare Dobrosclauo de Sorgo s. d. gr. ducentos tredecim etc.«¹⁶ Že iz samega formularja zadolžnice je razvidno, da jo je sestavil magister Tomazino. Njegov predhodnik prezbiter Peter začenja akte in listine neposredno z datumom brez kakršnegakoli uvoda, npr.: »Anno incarnationis Domini...«, medtem ko Tomazino uporablja dosledno verbalno invokacijo: »In Christi nomine...«, nato pa zapiše datum: »Anno Domini...«. Obstajajo pa še druge razlike. Magister Tomazino nikoli ne pozabi navesti poleg leta še indikcijo. Peter jo nikoli ne uporablja.¹⁷ Razlika je tudi v označevanju vsote. Tomazino uvaja v dubrovniško pisarno beneško-zahodni način označevanja denarja s »solidus denariorum grossorum«, medtem ko se je v Dubrovniku uporabljal bizantinski izraz »perperus«.¹⁸ Prezbiter Peter uporablja v zadolžnicah le izraz perperus. Omenjena zadolžnica z dne 1. IX. 1277 je torej izdelek magistra Tomazina.¹⁹ Že ta podatek potrjuje domnevo, da je Tomazino že v tej dobi vodil posebno knjigo konceptov zadolžnic, ki pa se je do danes žal izgubila. Ker je dubrovniška vlada izdala leta 1275 zakon, da mora biti sklenjena vsaka kreditna pogodba, ki presega 10 perperjev, ni dvoma, da je potreba narekovala že takrat uvedbo posebne knjige zadolžnic. Tudi iz vsebine prve ohranjene knjige imbreviatur v Dubrovniku iz *Praecepta rectoris*, knj. I iz leta 1278 je razvidno, da je morala biti kreditna trgovina že zelo razvita. Veliko število sodnih odločb in imenovanj prokuratorjev je vezanih prav na zadolžnice. Velikokrat se omenjajo posamezne zadolžnice, ali pa so celo ohranjeni njihovi prepisi v celoti

¹⁶ G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, str. 155, št. 509.

¹⁷ G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija*, str. 233.

¹⁸ G. Čremošnik, *Dubrov. notar prezb. Johannes*, str. 116.

¹⁹ Ta podatek samo potrjuje Čremošnikovo predpostavko, da bi bil Tomazino že septembra 1277 v Dubrovniku ter da bi bil pisec knjige »*Liber statutorum doane*« (glej op. 14). Ker sem ugotovil, da Tomazino piše 1. septembra 1277 zadolžnico sem mnenja, da je Tomazino že v tem času opravljal v Dubrovniku notarske posle. Zato se mi ne zdi povsem verjetna ugotovitev G. Čremošnika, da v septembru, ko je pisal carinski zakonik, Tomazino še ni bil formalno imenovan za notarja. Čremošnik meni, da je izdelal Tomazino ta rokapis kot notar, ki je bil sprejet na poskušnjo. To naj bi bil njegov »*Meisterstück*«, od katerega je bilo odvisno ali bo imenovan za državnega notarja ali ne. O Tomazinu de Savere je napisala svojo doktorsko tezo Marija Nakić iz Beograda, vendar mi ni uspelo, da bi jo dobil na vpogled. Zato tudi ne morem upoštevati njenih izsledkov.

in to iz let po letu 1275. To je možno le v primeru, če je obstajala posebna knjiga zadolžnic.

V ohranjenih Tomazinovih knjigah pa na treh mestih najdemo podatke, ki nesporno dokazujejo, da je morala pred Debita notariae, knj. I. obstajati vsaj še ena knjiga zadolžnic. Tomazino je v drugi zvezek Debita notariae, knj. I. (po vsebini ga moramo uvrstiti med Diversa notariae) pomotoma vpisal nekaj zadolžnic. Ta zvezek je namreč pisan leta 1281. Ob robu teh zadolžnic je Tomazino napisal opazko: »Cancellata quia scripta est in libro debitorum,« oziroma »libro de credenciis«. ²⁰ Ta knjiga zadolžnic, ki jo Tomazino na tem mestu omenja, pa se nam ni ohranila.

Vse te ugotovitve nas vodijo do zaključka, da je morala obstajati posebna knjiga zadolžnic verjetno kmalu po letu 1275, sigurno pa z nastopom Tomazina de Savere. Seveda ni izključeno, da je prezbiter Peter, za katerega sem že omenil, da je bil pisec knjige »Diversa notariae« iz leta 1268, vpisoval v to knjigo tudi zadolžnice. Vpisoval pa jih je na način, kot je bil običaj v srednjem veku v vseh dalmatinskih mestih. Več ohranjenih primerov zadolžnic, ki so sicer registrirane v poznejših letih dokazujejo, da je prezbiter Peter sestavljal zadolžnice. Dne 23. februarja 1282 je bila izdana pobotnica o izplačilu dolga, v kateri se navaja prepis zadolžnice v celoti. Ta zadolžnica nosi datum 13. IV. 1272. ²¹ Iz formularja je razvidno, da jo je izdelal prezbiter Peter, ker začenja brez verbalne invokacije z »Anno incarnationis...«

Dne 23. januarja 1284 je prevzel notarsko službo v Dubrovniku prezbiter Johannes — Ivan Prodančić kot zapriseženi državni notar. Tega dne so razdeljeni v Dubrovniku pisarski posli na dve stroki, na kancelarsko, ki jo obdrži v svojih rokah Tomazino de Savere in na notarsko, ki jo od Tomazina prevzame prezbiter Johannes. ²² G. Čremošnik navaja več primerov, ki dokazujejo, da je prezbiter Johannes pomagal Tomazinu pri njegovih notarskih poslih že od leta 1281 dalje. ²³ Kot sem že omenil, je Dubrovnik leta 1277 prekinil s tradicijo, da namešča domače duhovnike za notarje in da je to leto prvič nastavl strokovno usposobljenega tujca magistra Tomazina de Savere za notarja. Leta 1284 pa se ponovno vrača k staremu običaju, tako da šolani tujec obdrži samo kancelarstvo, a notariat ponovno poveri domačemu duhovniku prezbiterju Johannesu. ²⁴ Zadnja zadolžnica, ki jo je vpisal Tomazino, je z dne 18. januarja 1282. ²⁵ Ohranjeni štirje listi Johannesove notarske knjige, ki jih je odkril, podrobneje analiziral in njihovo vsebino objavil G. Čremošnik ²⁶ dokazujejo, da je Johannes takoj po nastopu službe začel voditi notarsko knjigo. Prvi

²⁰ G. Čremošnik, Spisi dubrov. kancelarije, št. 416, 450 in 453.

²¹ ibid. št. 825.

²² G. Čremošnik, Dubrov. notar prezb. Johannes, str. 107.

²³ ibid. str. 105; od 1283 dalje je Tomazinu pomagal pri njegovih kancelarskih poslih (od 15. V. do 23. VIII. 1285 ga je celo nadomestoval) še Paskal, oseba neznanega porekla in stanu — verjetno je bil domačin in duhovnik. Glej: G. Čremošnik, O dubrovačkom notaru Paskalu, str. 129.

²⁴ G. Čremošnik, Dubrov. notar prezb. Johannes, str. 100.

²⁵ Div. canc. knj. I, zv. 2, fol. 78.

²⁶ G. Čremošnik, Dubrov. notar prezb. Johannes, str. 90—97.

list ima tudi ohranjen naslov knjige in datum: »Anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo quarto, indictione duodecima; Instrumenta vendicionis, debiti et posesionis«. Prva imbreviatura ima datum 23. I. 1284. Naslov knjige nam pove, da je bila vsebina splošno notarialnega značaja, ker niso bile vpisane samo zadolžnice. Prvi list, ki predstavlja začetek knjige, oziroma začetek prvega zvezka, ima naslednjo vsebino: na prvi strani: prodaja lesene hiše, zadolžnica; na drugi strani: zadolžnica, razsodba arbitrov, prodaja sužnje, pobotnica o izplačilu dolga, polnomočje za terjatev dolga, pobotnica za izplačano zapuščino. Na ostalih treh listih so v glavnem vpisane zadolžnice in sicer na drugem listu so imbreviature iz meseca marca, na tretjem iz meseca avgusta in na četrtem iz meseca oktobra leta 1284. Čeprav so to le fragmenti, si vseeno lahko ustvarimo neko sliko o vsebini te Johannesove notarske knjige. S sigurnostjo lahko ugotovimo, da je Johannes nadaljeval tam, kjer je Tomazino končal. Johannes prav gotovo ni vpisoval zadolžnic le v letu 1284 ampak do konca svojega službovanja. Iz ohranjenih dokumentov vemo, da je Johannes vršil službo notarja do leta 1293. Zadnji dokument, ki ga je izdelal, je datiran z 10. junijem 1293. Ali je Johannes leta 1293 samo opustil službo notarja in živel dalje kot duhovnik ali pa je tega leta umrl, ni znano.²⁷

Po smrti Tomazina de Savere leta 1286 ga je nasledil kot kancelar Aço quondam Jacobi de Titullo. Kancelar Aço je začel svojo kariero v Dubrovniku leta 1284 kot osebni sekretar kneza Mihajla Morosinija. Ko je potekla knezu Morosiniju mandatna doba, Aço ni zapustil Dubrovnika. Že 27. oktobra 1286 se omenja »carta ... scripta manu Açonis, tunc cancellarii comunis Ragusii,«²⁸ a 11. aprila 1289 se podpisuje Aço samo kot »imperialis auctoritate notarius nunc communis Ragusii iuratus cancellarius.«²⁹ Te titule se poslužuje Aço vse do konca svoje službe. Aço je iz službe pri knezu prišel v službo dubrovniške komune in vršil službo kancelarja od 1286 do 1297.³⁰ Omemba kancelarja Aça je potrebna, ker se je kot kancelar ukvarjal tudi z registracijo zadolžnic. Imbreviature zadolžnic je pisal v isti zvezek, v katerega je beležil tudi kancelarske akte.³¹ Kot Tomazinov naslednik je pisal *Diversa cancelariae* knjigo III. Peti zvezek (fol. 59 do 104) vsebuje poleg drugih kancelarskih aktov tudi imbreviature zadolžnic.³² Te imbreviature obsegajo čas od 12. IX. 1296 do 25. III. 1298. Kreditne pogodbe so stranke v tem času vpisovale ali v kancelarsko knjigo Aça ali pa v notarsko knjigo nekega Johannessesa. To je razvidno iz naslednjega primera: kancelar Aço je vpisal 20. IX. 1296 v svojo kancelarsko knjigo (Div. canc. III) zadolžnico, v kateri se Maurese de Dabrača obliigira Petru Amatu za 394 liber in VIII folarjev »pro pannis emptis ab eo.«

²⁷ *ibid.* str. 110.

²⁸ *Mon. hist. Slav. mer.*, knj. X. str. 15; G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija*, str. 237; V. Foretić, *Dubrovački arhiv u sred. veku*, str. 321, 322.

²⁹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, zv. VI, str. 645 in 646.

³⁰ G. Čremošnik, *Dubrov. kancelarija*, str. 237.

³¹ *ibid.* str. 248.

³² *ibid.* str. 248.

Istočasno se za isto vsoto obligira tudi Alegretus cognatus Mauressie. Ob tej priliki izjavlja, da se obligira tudi za tisto »quod dictus Mauressia eidem Petro tenetur in alia parte sicut scriptum est in alio libro per Johannem notarium domini comitis.«³³

Ker so se zadolžnice, kot privatno-pravne pogodbe, po pravilu registrirale v notariatu in ne v kancelariji, nas predvsem zanima, kdo je v naslednjih letih opravljal službo dubrovniškega notarja.

Ko je prezbiter Johannes zapustil 1293. leta službo je dubrovniška vlada postavila na njegovo mesto kanonika Andrija Benešića. Prvi dokument, ki ga je on izdelal, je datiran z dne 9. decembra 1293.³⁴ On opravlja službo občinskega zapriseženega notarja od 1293. do 1324. leta. V času službovanja je napisal večje število notarskih knjig.³⁵ Najstarejša knjiga, ki jo je napisal in se je do danes ohranila, obsega leta 1297 do 1301. Pomotoma je zašla v serijo Praecepta rectoris kot II. knjiga, čeprav je po vsebini zelo pestra.³⁶ To je tudi zadnja arhivska knjiga dubrovniškega arhiva iz XIII. stoletja. Prvi zvezek obsega le 6 folijev (od tega so le trije popisani), ki pa so zelo poškodovani in zaradi tega težko čitljivi. Na listu 1^a je naslov: »Liber de confessionibus«, a na tretjem foliju je datum: »Kl. de mense marcio MCCCXXVIII indictione XII.« Vsebina teh treh listov so zadolžnice iz leta 1329; listi so bili pomotoma vezani v to knjigo. Torej teh zadolžnic ni pisal Andrija Benešić. Notar, ki je pisal te zadolžnice, ji ne naziva »debita« ampak »confessiones« (imenuje jih po začetni besedi formularja zadolžnice: ... confiteor, quod debeo dare).³⁷ Drugi del te Benešićeve knjige moramo uvrstiti med Diversa notariae, medtem ko je tretji del knjige (fol. 87 do 100) v celoti izpolnjen z zadolžnicami. Naslov tega tretjega dela je na žalost zbledel, vendar nam beležka na vrhu folija 92' nadoknadi to pomanjkljivost: »Kl. mensis Jullii. Liber iste continet in se omnes cartas debitorum, abbreviatus per me diaconus Andream Benesse, iuratum notarium communis Ragussi... sub anno Domini millesimo CCLXXXVIII indictione XII.« Vsebino tretjega zvezka predstavljajo zadolžnice, »collegancie« in »entege«, ki obsegajo čas od 1. aprila 1299 do 17. oktobra 1301.³⁸

³³ »Ser Mauressia de Dobrača promisit et obligavit se super se et omnia sua bona dare et solvere Petro Amato libr. 394 et fol. VIII ad grossos pro pannis emptis ab eo.

Et Allegratus cognatus eius obligavit se super se et omnia bona sua cum dicto Mauressia quilibet in totum et in partem ad meliorem solvere dicto Petro dictos denarios et etiam illos quod dictus Mauressia eidem Petro tenetur in alia parte sicut scriptum est in alio libro per Johannem not. domini comitis«, Div. canc. III, fol. 62 — 20. IX. 1296. Ob tem podatku se postavlja vprašanje, kdo je omenjeni notar Johannes? Če je mišljen notar Ivan Prodančić, potem gre verjetno za kakšno starejšo obligacijo. Od leta 1293 deluje namreč v Dubrovniku že notar Andrija Benešić. Morda je Johannes nek doslej nepoznan osebni notar dubrovniškega kneza, podobno kot je bil pred njim Aço.

³⁴ G. Čremošnik, Dubrov. notar prezb. Johannes, str. 110.

³⁵ K. Jireček, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner, Archiv f. slav. Phil., Bd. XXVI., str. 188, Wien 1904.

³⁶ G. Čremošnik, Dubrov. kancelarija, str. 238.

³⁷ ibid. str. 249.

³⁸ ibid. str. 249.

Tudi v XIV. stoletju obstaja več praznin in za posamezna obdobja sploh nimamo ohranjenih knjig zadolžnic. Prav tako kot v XIII. stoletju tudi v XIV. stoletju (velja predvsem za prvo polovico) vlada v notarskih in kancelarskih knjigah glede naslovov precejšnja zmeda. Skušal bom na isti način kot za XIII. stoletje tudi za XIV. stoletje izločiti iz raznih serij vse knjige zadolžnic in jih kronološko urediti.

Od notarja Andrija Benešića imamo ohranjeno še eno knjigo, ki vsebuje koncepte zadolžnic. Ta knjiga je danes uvrščena v serijo *Diversa notariae* kot knjiga I. S folijem 14 začne notar vpisovati zadolžnice, ki si sledijo nepretrgoma do zadnjega folija (fol. 235). Teh 221 folijev obsega obdobje od 30. V. 1310 do 1. VI. 1313. Ne sme nas pa začuditi, če najdemo iz istih let zadolžnice vpisane v I. knjigi serije Aptagi. Prvi del Aptagi knj. I od fol. 1 do fol. 49' obsega zadolžnice za čas od 23. VII. 1312 do 31. XII. 1313.³⁹ Drugi del knjige odgovarja naslovu in ima celo drugo paginacijo. V drugem delu so od fol. 1 do fol. 61 vpisane imbreviature »aptagi de misericordia«.⁴⁰ Postavlja se vprašanje, kdo je pisec te knjige in ali sta lahko dva notarja istočasno izdajala, oziroma registrirala zadolžnice v svoje notarske knjige.

V zvezi z izdajanjem polnomočij, v katerih upniki prenašajo pravice do terjatve dolga na tretjo osebo, notar ponovno registrira predloženo zadolžnico. Ob tej priložnosti se omenja tudi notar, ki je zadolžnico izdelal. Na tej podlagi sem ugotovil, da piše zadolžnice v Aptagi knj. I magister Albertini iz Cremona, ki je deloval v Dubrovniku od 1. III. 1312 do leta 1315.⁴¹ To ugotovitev potrjuje tudi pismo, ki sem ga našel v seriji Aptagi knj. I (med fol. 13 in 14) ter je naslovljeno na »domino Alberto cancellario comunis Ragusii«.

Ker se istočasno pojavita dve knjigi, v katere so vpisovali zadolžnice in ker se formularji zadolžnic med seboj razlikujejo, je potrebno ta pojav analizirati. Leta 1313 je predpisal Mali svet tarifo za razne posle, ki so jih kancelarji opravljali v zvezi z vpisovanjem v svoje knjige. Ob tej priložnosti se posebej omenjajo »libri communis« (s tem označujejo knjige

³⁹ Primer: »Marinus de Beris, lapçinus Dragoxevich fuerunt contenti et confessi se debere dare et solvere Piçinico de Drincax yp. 6 et gross. III usque ad tres septimanas, de presenti viagio, et si ante venerunt ante solvere teneantur.« Aptagi knj. I, fol. 2' — 3. VIII. 1312. Formular se razlikuje od Benešićevega in je zelo podoben formularju zadolžnice, kakršnega je uporabljal kancelar Aço.

⁴⁰ Primer: »Give de Caboga dedit aptagi de misericordia supra Milaticum de Juanovich de Raçato et Juanum Braichovich de yp. 3 terminus usque ad X dies proxime, ad ambos simul et quemlibet ipsorum se tenendo in partem et in totum sicut dicto Give placuerit«, Aptagi, knj. I, fol. 73' (druga pagina-cija fol. 22') — 2. III. 1313.

⁴¹ K. Jireček, *Die mittel. Kanzlei*, str. 188; v *Diversa notariae*, knj. III, fol. 20, je omenjen notar Albertini v sledeči zvezi: »...sententia de aptaghi est scripta in cancellaria communis manu Albertini olim cancellarii communis Ragusii ... in anno Domini 1313 ind. XI, die 17. X...« Ta podatek je bil objavljen 7. julija 1318. Imbreviatura »aptagi de misericordia«, ki je omenjena v gornjem zapisku (z dne 17. X. 1313), se nahaja v Aptagi, knj. I, fol. 96 (druga pagina-cija 45).

občinske kancelarije), posebej pa »catastica notariorum« (s tem nazivom označujejo knjige, v katere so notarji vpisovali svoje listine).⁴² V nekem sodnem zapisu iz leta 1279 je omenjeno, da mora dolžnik plačati »sicut scriptum est in quaterno communis«.⁴³ Torej je Tomazino de Savere že leta 1279 vodil takšen »quaternus communis«. Istočasno je obstajal še »liber debitorum«. Tomazino je namreč v napačno knjigo vpisal 8. I. 1281 neko zadolžnico, zato je napravil na robu naslednjo opazko: »cancellata quia scripta est in libro debitorum«.⁴⁴ Ker iz tega obdobja niso vse notarske knjige ohranjene, ne moremo ugotoviti dejanskega stanja.

Ko je prevzel kancelarske posle Aço de Titullo, je vnašal v svojo kancelarsko knjigo tudi zadolžnice. Kot sem že omenil obstaja istočasno tudi notarska knjiga nekega Johannesa notarja »domini comitis«, ki prav tako vpisuje zadolžnice.⁴⁵ Od Aça dalje lahko kontrolirano sledimo tej dvotirnosti. Kancelar, ki je napisal knjigo Aptagi I je v prvem delu te knjige registriral zadolžnice, v drugem delu pa beležil koncepte »aptagi de misericordia«. Pri vsaki imbreviaturi »aptagi de misericordia« je tudi omenjeno na kakšno zadolžnico se nanaša ta sodni postopek proti dolžniku. Omenjajo se zadolžnice vpisane »in quaterno communis« ter zadolžnice imenovane »carta notaria«, izdelki posameznih notarjev. Ti notarji se imenoma navajajo. Če je omenjeno, da je bila zadolžnica vpisana »in quaterno communis« leta 1312 ali 1313, potem lahko te zadolžnice najdemo vpisane v prvem delu I. zvezka serije Aptagi.⁴⁶ Torej je prvi del I. knjige serije Aptagi »quaternus communis«. Zelo pogosto se v imbreviaturah »aptagi de misericordia« omenjajo zadolžnice notarja Andrije Benešića kot notarske listine. Zadolžnice z letnico 1310 do 1313, najdemo vpisane v Diversa notariae knjiga I, ki jo je pisal notar Andrija Benešić.⁴⁷ V drugem delu I. knjige Aptagi med imbreviaturami »aptagi de misericordia« najdemo celo neporavnane zadolžnice Tomazina de Savere z leta

⁴² V. Foretić, Dubrov. arhiv u sred. veku, str. 322; Reformationes, knj. V, fol. 17, Monumenta Ragusina, knj. I, str. 25.

⁴³ G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije, str. 33, št. 129; Praecepta rectoris, knj. I, fol. 23.

⁴⁴ G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije, str. 120, št. 415; Debita notariae, knj. I, fol. 37.

⁴⁵ Diversa cancelariae, knj. III, fol. 62.

⁴⁶ Primer: »Blasius Basin procurator Milchi Rádovani per sententiam domini comitis et sue curie dedit aptagi de misericordia supra Bogoe de Pervosclavo de yp. X et gross. III et fol. VI, terminus octo dierum. Et hoc pro complemento unius debiti de yp. XV 1/2 per scripturam quaterni communis scriptam ad mensem octubris proxime preteritis die 13.« Aptagi, knj. I, fol. 72 (druga. paginacija fol. 21) — 16. II. 1313. Na fol. 9' (prva paginacija) v isti knjigi sem našel to zadolžnico vpisano.

⁴⁷ Primer: »Ser Bartholomeus Bollani de Venetiis dedit apthagi de misericordia supra Marcum fil. Nicole de Mençe da yp. 45, terminus usque ad medium mensem julii proxime venturo. Et hoc pro complementi vnus debiti de yp. 428 per catram notariam scriptam manu diaconi Andree de Benessa sub 1311 ind. VIII die 25. julii.« Aptagi knj. I, fol. 86' (druga paginacija fol. 35') — 27. VI. 1313. V Diversa notariae knj. I, fol. 167 sem našel to zadolžnico registrirano.

1279⁴⁸ in 1281,⁴⁹ prezbiterja Petra z leta 1269⁵⁰ in enkrat celo zadolžnico notarja prezbiterja Paskala z leta 1248.⁵¹ Iz nekega podatka je tudi razvidno, da je zadolžnice — kot »carta notaria« — pisal magister Ubertinus de Flachis »notarius et communis Ragusii iuratus cancellarius«.⁵² Zadolžnico, ki se omenja v imbreviaturi »aptagi de misericordia« je Ubertini napisal 13. julija 1309. leta.⁵³ Kancelar Albertini, ki je po vsej verjetnosti pisal knjigo Aptagi I, je razlikoval zadolžnice vpisane »in quaterno communis« od zadolžnic pisanih od notarjev. Zato je v neki imbreviaturi takoj popravil napako. Prvotno je napisal, da je ostal dolžnik dolžan »per cartam notarii«, vendar je to prečrtal in nadaljeval »per scripturam quaterni communis factam die...«⁵⁴

»Quaternus communis« je bila potemtakem knjiga, ki jo je pisal izključno dubrovniški kancelar. Tako so se morale označevati tudi knjige serije Diversa cancelaria, torej tudi knjiga Diversa cancelariae knj. III, ki jo piše Aço.⁵⁵ Takšen »quaternus communis« je vodil tudi dubrovniški kancelar Riccardo, kot je omenjeno v neki listini, ki jo je napisal 8. VIII. 1303 dijakon Andrija Benešić.⁵⁶ S sigurnostjo lahko ugotovimo, da so vpisovali kancelarji zadolžnice v »quaterno communis« tudi leta 1305⁵⁷ in leta

⁴⁸ Aptagi knj. I, fol. 52' (druga paginacija fol. 1') — 28. VII. 1312.

⁴⁹ Aptagi knj. I, fol. 105' (druga paginacija fol. 54') — 13. I. 1314; fol. 82' (druga paginacija fol. 31') — 28. V. 1313.

⁵⁰ Aptagi knj. I, fol. 76 (druga paginacija fol. 25) — 30. III. 1313.

⁵¹ Aptagi knj. I, fol. 102 (druga paginacija fol. 51) — 27. XI. 1313.

⁵² K. Jireček, Die mittel. Kanzlei, str. 188. Omenja le to, da je Ubertinus pisal knjigo Libr. ref. 1311—1312.

⁵³ »...et hoc pro complemento unius debiti de yp. mille ad gross. et de pena exceptis expensis per cartam notariam scriptam manu magistri Ubertini canc. communis Ragusii sub anno Domini 1309 ind. VII. die 13 mens. julii.« Aptagi knj. I, fol. 55 (druga paginacija fol. 4). Istočasno kot Ubertinus piše zadolžnice tudi notar Andrija Benešić. Dne 17. X. 1313 je bil namreč vpisan dolg »per cartam notariam scriptam manu diaconi Andree de Benessa sub 1309 ind. VII die 22. januarii«, Aptagi knj. I, fol. 98 (druga paginacija fol. 47).

⁵⁴ »Margaretus de Poča per sententiam domini comitis... dedit aptay de misericordia supra Vrsacio Prodani de Bodača de yp. 96, terminus VIII dierum. Et hoc per scripturam quaterni communis factam die XXVI aprilis prox. pret.«, Aptagi knj. I, fol. 85 (druga paginacija fol. 35) — 25. VI. 1313. V isti knjigi na fol. 29' (prva paginacija) sem našel to zadolžnico vpisano.

⁵⁵ Peter Menčetić je predložil knezu zadolžnico, ker jo je nameraval poslati izven Dubrovnika v terjatev »et quia sibi placuerit facere ipsam registrari in quaterno communis ut possit reffici«. Zadolžnico, ki jo je v svojo notarsko knjigo vpisal notar Soffredo 1. III. 1354, je sedaj ponovno registriral kancelar Franciscus v Diversa cancelariae knj. XVIII, fol. 22' — 1. VII. 1354. Zadolžnico sem našel vpisano v Debita notariae knj. IV, fol. 58.

⁵⁶ V tekstu neke listine z dne 8. avgusta 1303 je omenjeno, da je Riccardus notarius et cancellarius communis Ragusini »...scribi in quaterno comunis Ragusini quoddam instrumentum sclauonicum...«, G. Čremošnik, Nova isto-rijska gradnja iz Dubrovnika. Novitates musei Sarajevoensis, No. 10, str. 10. št. 7, Sarajevo 1933; listino, ki jo je Riccardus prevedel v latinski jezik, hranijo v arhivu dominikanskega samostana v Dubrovniku.

⁵⁷ Nad dolžnikom je bila izrečena »aptagi de misericordia«, ker ni vrnil polovice dolga. Dolg je bil vpisan »per scripturam quaterni temporis domini Marini Baduarii in tertio regimine sub 1305 die 15 januarii«, Aptagi knj. I, fol. 111 (druga paginacija fol. 60) — 5. III. 1313.

1309⁵⁸, čeprav se nam knjige iz teh let niso ohranile. Zadolžnice vpisane »in quaterno communis« se imenujejo »scriptura«, tiste, vpisane v notarsko knjigo pa »carta notaria«. Med eno in drugo kreditno listino obstaja določena razlika v formularju. Po letu 1313 te dvojnosti ne zasledimo več, zato sem mnenja, da od takrat dalje pišejo zadolžnice in to v obliki »carta notariae« v svoje notarske knjige izključno le dubrovniški notarji.

Andrija Benešić je bil zadnji domačin-duhovnik, ki je opravljal notarske posle. Odslej opravljajo notarske posle izključno tujci-strokovnjaki, ki jih na to mesto postavlja dubrovniška vlada. Leta 1324 je bil namreč Andrija odstavljen s položaja notarja, vendar je živel še dalje v Dubrovniku. Dne 15. IX. 1330 tutorji in prokuratorji dedičev pokojnega Nikolaja Benešića prenašajo polnomočje za terjatev štirih zadolžnic, ene iz 1326, dveh iz 1328 in ene iz 1329, v katerih se omenja kot upnik Nikolaj Benešić, na diakona Andrijo Benešića in Mihaela Menčetića.⁵⁹

Naslednik Andrije Benešića v notariatu je od leta 1324 Johannes de Finis. Kot pisar na ladji se omenja sicer že leta 1322. V Dubrovniku je deloval do leta 1348, ko je 14. maja umrl za kugo.⁶⁰ Od njega sta ohranjeni dve obsežni knjigi zadolžnic. Piše težkočitljivo in zelo drobno gotsko minuskulo. Značilno za zunanjo podobo njegovih knjig je to, da je posamezne strani skoraj popolnoma popisal in puščal ob strani zelo ozek rob.

Omenil sem že, da prvi zvezek Precepta rectoris knj. II, ki jo je sicer pisal Andrija Benešić, obsega le šest listov. Na treh listih so zapisane zadolžnice iz leta 1329. To so verjetno le fragmenti knjige zadolžnic, ki je obsegala poleg drugih tudi leti 1329 in 1330. Manjše število zadolžnic iz omenjenih let se nahaja v V. knjigi serije Diversa notariae. V Diversa notariae V so zadolžnice pisane strnjeno od fol. 233' do fol. 262 in obsegajo čas od 20. XI. 1329 do 15. II. 1330. Ta zmeda je morala nastati zaradi napačnih vezav. Diversa notariae knjigo V piše v celoti Johannes de Finis. Ker začne pisati knjigo z 10. IX. 1324, je verjetno to njegova prva knjiga, ki jo piše kot notar v Dubrovniku. Zato ni čudno, da je vsebina imbreviatur zelo različna in ne dobimo vtisa specializirane notarske knjige. Prevladujejo splošne notarske zadeve, le tu in tam najdemo vpisano kakšno zadolžnico. Od fol. 233 (20. XI. 1329) pa število zadolžnic narašča ter jih notar vpisuje mnogo bolj strnjeno. Moram opozoriti, da se s fol. 233 ne začne nov zvezek, čeprav se vsebina knjige precej spremeni. Tudi v datiranju ne opazimo nobenega presledka. Menim, da so nekateri notarji v začetku ob nastopu službe vpisovali v notarske knjige imbreviature po svojih principih in so šele pozneje prehajali na specializacijo notarskih knjig, kot jo je v Dubrovniku uvedel Tomazino de Savere.

Zadolžnice, ki jih je Johannes de Finis registriral od 20. junija 1330 pa do 7. marca 1334, so danes uvrščene v serijo Aptagi kot knjiga II. Knji-

⁵⁸ Omenjena je zadolžnica, ki je bila vpisana »inquaterno communis« 30. VII. 1309, Aptagi knj. I, fol. 67 (druga paginacija fol. 16).

⁵⁹ Aptagi knj. II, fol. 17. Ime Andrije Benešića večkrat srečamo v zadolžnicah v letih, ko je zapustil notarsko službo. Kaže, da se je začel med drugim ukvarjati tudi s kreditnimi posli.

⁶⁰ K. Jireček, Die mittel. Kanzlei, str. 189; Mon. rag. I, str. 67.

ga ima 275 folijev. Te zadolžnice se nadaljujejo v seriji Debita notariae knjiga II. Ker so vmesni listi uničeni, so prve zadolžnice datirane šele s 3. marcem 1335, končajo pa se s 1. oktobrom 1339. Ta knjiga ima 284 folijev.⁶¹ Obe knjigi je v celoti pisal Johannes de Finis in se med njegov rokopis nikjer ne meša druga pisava. Ta ugotovitev je zelo važna, ker lahko le tako ocenimo, kako veliko delo je opravil v obdobju, ko je deloval kot javni notar. Žal so ohranjene samo te tri njegove knjige zadolžnic, ki so po svoji vsebini bogatejše kot marsikatera iz poznejšega obdobja. Poleg zadolžnic in pogodb o trgovskih družbah so vpisana številna polnomočja v zvezi s terjatvami dolgov, pobotnice o delnem ali celotnem izplačilu dolga, kreditne pogodbe o dotah in podobno. Johannes de Finis je tudi v naslednjih letih vpisoval zadolžnice v posebno notarsko knjigo. Žal se nam od leta 1339 do njegove smrti ni skoraj ničesar ohranilo. V številnih pogodbah v zvezi s prenosom terjatev dolgov se kot pisec zadolžnic omenja Johannes de Finis. Prepisom njegovih zadolžnic v teh polnomočjih sem sledil do leta 1346.⁶² To dokazujeta tudi dva fragmenta dveh njegovih notarskih knjig iz obdobja po letu 1340. V Aptagi knjiga II sem med fol. 75 in 76 našel list, ki je po formatu manjši od ostalih ohranjenih knjig Johannes de Finisa. Ta list je edini ostanek njegove notarske knjige iz leta 1342 oziroma 1343. Prva imbreviatura je vpisana 20. XI. 1342, naslednja pa 4. I. 1343. Med drugim je na tem listu vpisana tudi ena zadolžnica. Naslednji fragment sem odkril v Debita notariae knjiga II. Kot fol. 262 je ta list pomotoma uvezan med notarske zapiske v letu 1339. Na tem listu prevladujejo zadolžnice iz leta 1347.

V istem času, ko deluje notar Johannes de Finis, srečamo v Dubrovniku še dve osebi, ki opravljata pisarske posle. To sta Soffredus de Parini iz Pistoje (od 1331 do 1365) in Franciscus de Archo (od 1342 do 1374). Vendar ne eden ne drugi nista izdajala zadolžnic v času Johannesovega življenja. Njunih zadolžnic iz tega obdobja namreč nisem našel. Tudi kancelar ser Pone de Stamberto iz Pistoje, ki je deloval v Dubrovniku od 1813 do 1341 ter je bil pisec mnogih kancelarskih knjig v tem obdobju,⁶³ ni izdajal zadolžnic.

Po smrti Johannes de Finisa je ostal Dubrovnik nekaj časa brez notarja. Mali svet je zato imenoval odbor treh plemičev, ki so dobili nalogo voditi vse posle v zvezi s knjigami in listinami Johannes de Finisa. Kmalu nato je Veliki svet sprejel sklep, da lahko začasno piše listine kancelar Franciscus, dokler ne bo imenovan občinski notar. Končno so 29. oktobra 1348 izvolili v Malem svetu za novega notarja Johannes de Bergamo, ki je vodil notarske posle do leta 1349. Odbor treh plemičev pa deluje vse do

⁶¹ Opozoril bi, da zapiski za leti 1337 in 1338 niso popolni, ampak obsegajo le po nekaj mesecev. Leto 1337 od fol. 135' do fol. 192' (I. I. do 8. XI.); leto 1338 od fol. 193 do fol. 234 (25. VI. do 25. XII.).

⁶² Z mandatom kneza in njegovih sodnikov je ponovno registriran »cuiusdam instrumentum scriptum manu Johannis de Finis olim iuratum notarium communis Ragusii«. Upnik namerava zadolžnico izdano 28. IX. 1346, poslati v Benetke. Diversa cancelariae, knj. XVIII, fol. 112' — 22. II. 1356.

⁶³ K. Jireček, Die mittel Kanzlei, str. 188; Pone de Stamberto se je zelo udejstvoval v kreditni trgovini. Predvsem se omenja kot upnik.

leta 1365. Pozneje prevzame v čuvanje knjige Johanna de Finisa in Johanna de Bergamo notar Soffredus.⁶⁴

Soffredus je stopil v dubrovniško službo leta 1331 verjetno s posredovanjem ser Pone de Stamberta. Bil je celo njegov zet in mu je bil 15. XII. 1331 postavljen za pomočnika.⁶⁵ Dne 30. februarja 1348 je dobil Soffredus pooblastilo od Velikega sveta, da lahko vpisuje listine in pogodbe do prihoda novega notarja pod pogojem, da se sodnik in priča podpišeta v »quaderno« z navedbo denarja, ki je zabeležen v listini.⁶⁶ Soffredov rokopis je zelo nepravilen in nejasen. Zadolžnice so registrirane v zelo skrajšani obliki. Soffredus je sistem okrajšav še bolj izpopolnil. Njegove zadolžnice spadajo v vrsto najbolj nejasnih in nečitljivih zapisov v Dubrovniškem arhivu⁶⁷ in bi jih lahko postavili le še v isto vrsto z zadolžnicami Andrije Benešića. Kdaj je začel Soffredus voditi knjigo zadolžnic, nisem mogel ugotoviti, toda najstarejša njegova zadolžnica, ki sem jo našel, je iz leta 1350.⁶⁸ Od Soffreda so se ohranile tri knjige zadolžnic. Danes se nahajajo v seriji Debita notariae kot knjige 3, 4 in 5. Tretja knjiga se začne s 1. januarjem 1352 in sega do 26. septembra 1357 (folijev 129). Zadolžnice se nadaljujejo v četrti knjigi šele na fol. 8' z 18. julijem 1357, na fol. 9 pa preskočijo na 4. oktober 1357 in se končajo z 31. decembrom 1360 (folijev 145). V peti knjigi so zapisane zadolžnice od 1. januarja 1361 in segajo do 27. septembra 1365 (folijev 118). Vsebina Debita, ki jih piše Soffredo, se precej razlikuje od vsebine knjig Johanna de Finisa, oziroma od notarjev iz kasnejših obdobj. Soffredus kot notar ni pisal izključno knjig zadolžnic, temveč je pisal tudi VII. knjigo serije Diversa notariae (od leta 1352 do 1357). Soffredus je prenehal biti notar v Dubrovniku nekako med avgustom in decembrom 1365. letom. Kaže pa, da takrat ni umrl.⁶⁹

Med Debita notariae knj. II in Debita notariae knj. III je torej precejšnja praznina in sicer od leta 1339 do 1352. To je čas, ko se trgovanje Dubrovniku povezuje z naraščanjem moči in širjenjem Dušanovega carstva. Prav tako ne bo možno ugotoviti posledic kuge leta 1348 v trgovini in še posebej v kreditni trgovini. Kuga je namreč močno prizadela življenje v Dubrovniku in njegovo gospodarstvo.

⁶⁴ V. Foretić, Dubrovački arhiv u sred. veku, str. 324; K. Jireček, Die mittel. Kanzlei, str. 189; Jireček navaja, da jo po letu 1348, to je po smrti Johanna de Finisa, prevzel notariat Soffredus.

⁶⁵ Jorjo Tadić, Pisma i uputstva dubrovačke republike, str. XVII, Beograd 1935; V. Foretić, Dubrov. arhiv u sred. veku, str. 323.

⁶⁶ Reformationes knj. XIV, fol. 43 — 30. II. 1348.

⁶⁷ J. Tadić, pisma i uputstva, str. XVIII.

⁶⁸ Dne 27. II. 1401 je bilo objavljeno polnomočje o prenosu terjatve, v katerem je dal brat pokojnega dolžnika »pottestas« nad »quondam publicum instrumentum scriptum manu Soffredi... tunc iurati not. communis Ragusii in millesimo trecentesimo quinquagesimo, indictione III, die 12. mens. octubris«, Debita notariae knj. XII, fol. 19.

⁶⁹ J. Tadić, Pisma i uputstva, str. XVIII; V. Foretić, Dubr. arhiv u sred. veku, str. 325. Dne 30. avgusta 1365 je Veliki svet odobril Soffredu trimesečni dopust za potovanje v Pistojo. Od tega časa se v Dubrovniku ne omenja več. Reformationes knj. XXII, fol. 16.

V serijo *Debita notariae* so uvrščene nekatere arhivske knjige, ki po svoji vsebini nikakor ne sodijo v njo. Tako je zašla med knjige *Debita notariae* tudi knjiga VI. V njej je notar večinoma vpisal prodaje lesenih hiš in bi jo morali uvrstiti v serijo »*Vendita cancelariae*«. Knjigo VI lahko izločimo iz serije *Debita notariae*, ker je v njo zašla pomotoma, oziroma samo zato, ker je na platnicah naslov »*Debita notariae*«. Obsega leta 1352 do 1365 (folijev 65). Prav tako sem ugotovil, da knjiga VIII (od 3. I. 1377 do 18. VIII. 1379, folijev 175) po vsebini tudi ne spada v serijo *Debita*, ker v njej ne najdemo nobene zadolžnice. Po vsebini bi jo morali uvrstiti v serijo *Diversa cancelariae*.⁷⁰

Pripeljalo bi nas predaleč, če bi še naprej obravnaval in našteval vsako knjigo iz serije *Debita notariae* posebej in ugotavljal njihove pisce. Od VIII. knjige dalje se vrstijo knjige zadolžnic pravilno ter naslovi ustrezajo njihovi vsebini. Le tu pa tam zazijajo kakšne večje ali manjše praznine.⁷¹ Knjiga XII se začne z letom 1400 in konča z letom 1405 (folijev 294). Večja vrzel je med XII. in XIII. knjigo. Prva zadolžnica v knjigi XIII je bila vpisana 3. XII. 1417, zadnja pa 14. I. 1422 (folijev 354). Od XIV. knjige, ki se začne z 11. II. 1426, do leta 1500 je serija *Debita notariae* skoraj neprekinjena.⁷² Izjemo predstavlja knjiga zadolžnic, v kateri je notar registriral kreditne pogodbe od 2. I. 1446 do 28. II. 1447 (fol. 196), se pa danes nahaja v seriji *Diversa notariae* kot knjiga XXXI. Nekatere knjige so tudi več ali manj poškodovane,⁷³ tako da gradivo za posamezna leta ni vedno popolno.

Na kratko bi opozoril še na nekatere notarje, ki so sledili Soffredu, zaradi boljšega razumevanja organizacije dubrovniškega notariata. Po odhodu Soffreda iz Dubrovnika je njegovo mesto ostalo spet prazno, zato je Veliki svet sklenil, da lahko oba kancelarja vodita tudi notarske knji-

⁷⁰ To je ugotovil že M. Dinić v razpravi »O krunisanju kralja Tvrtka I za kralja«, Glas SAN knj. 147, str. 133, Beograd 1932.

⁷¹ Od VIII. knjige (leto 1379) do leta 1400 so se ohranile tri knjige zadolžnic: knjiga IX, folijev 222 (od 21. I. 1380 do 10. IX. 1383); knjiga X, folijev 179 (od 21. VI. 1389 do 30. XII. 1392); knjiga XI, folijev 191 (od 1. I. 1392 do 16. III. 1396).

⁷² Od XIV. knjige (1426 do 1430) so do leta 1500 le manjše vrzeli in to med sledečimi knjigami: med knj. XVII (od 16. X. 1434 do 4. IV. 1436) in knj. XVIII (od 8. XI. 1437 do 4. III. 1439); med knj. XXXIV (od 28. XI. 1459 do 6. IX. 1460) in knj. XXXV (od 23. IV. 1462 do 4. VII. 1463); med knj. XXXVII (od 3. IV. 1465 do junija 1467) in knj. XXXVIII (od 29. XII. 1468 do 15. V. 1470); med knj. LIX (od 26. IV. 1497 do 30. VII. 1499) in knj. LX (od 16. XI. 1499 do 16. III. 1501).

⁷³ Od vlage so poškodovane sledeče knjige: knjiga III (8. I. 1352 — 26. IX. 1357), knjiga XI (1. I. 1392 — 16. III. 1396), knjiga XII (dec. 1400 — 24. XI. 1405), knjiga XVI (5. III. 1433 — 16. X. 1434).

Od ognja so poškodovane sledeče knjige: knjiga XXXII (14. III. 1458 — 26. II. 1459), knjiga XXXVII (3. IV. 1465 — junija 1467, od fol. 155 do konca, to je do fol. 195 do polovice ožgana), knjiga XLI (26. VIII. 1472 — 2. X. 1473, odpadel zgornji del knjige), knjiga XLIII (27. VII. 1474 — 11. VIII. 1475), knjiga XLV (5. VIII. 1476 — 13. VII. 1477, od ognja izjeden srednji del), knjiga L (13. X. 1484 — 16. VIII. 1486, odpadel zgornji del knjige).

ge. Ta sklep je do konca XIV. stol. še večkrat obnovil ob imenovanju novih kancelarjev.⁷⁴

Značilno je to, da v vseh doslej obravnavanih knjigah zadolžnic piše knjigo le ena oseba, medtem ko se od VII. knjige dalje to spremeni. V knjigi VII (od 1. X. 1365 do 14. IX. 1369, fol. 213) se prepletata pisavi dveh notarjev. To sta Fransiscus de Archo in Theodorus Scolmafogia, ki kot naslednika Soffreda nadaljujeta njegovo delo v notariatu. Različne pisave treh notarjev lahko zasledimo v 25. in 26. knjigi. To je popolnoma razumljivo. Če primerjamo obseg kreditne trgovine od Tomazinovih časov do srede XV. stoletja, ugotovimo lahko neverjeten dvig. To potrjuje tudi obseg, ki ga v knjigah zavzemajo posamezna leta. Vseh notarskih poslov en sam človek ni mogel več opravljati. Že pri Tomazinu sem ugotovil, da ga je zaradi preobremenjenosti morala dubrovniška vlada razbremeniti in je od 28. I. 1284 obdržal le kancelarske posle. Zaradi naraščajočih poslov je bila vlada prisiljena nastavljanje več notarjev istočasno, da so lahko zadovoljivo opravljali vse posle, oziroma so delo notarjev opravljali tudi kancelarji. Od leta 1331 je bil dodeljen kancelarju »socius« ali »vicecancellarius«. Nov »Ordo cancellarie« pa je sprejel Mali svet 28. II. 1428, v katerem so urejene pravice in dolžnosti več kot štirih notarjev oziroma kancelarjev.⁷⁵ Za ilustracijo naj navedem, da je moral notar 23. junija 1429 zapisati v svojo knjigo kar 25 zadolžnic,⁷⁶ 22. oktobra 1401 pa je registriral 19 zadolžnic.⁷⁷ Seveda so podobni primeri le izjemni, vendar so notarji registrirali dnevno okrog 7 do 10 zadolžnic. Če k temu prištejemo še vse ostale posle v notariatu, izdajanje najrazličnejših privatnopravnih pogodb ter zapisovanje le-teh tudi v knjige imbreviatur, potem je razumljivo, da je morala dubrovniška vlada nastaviti več notarjev hkrati.

Eden prvih, ki je postal pozoren na serijo Debita notariae in ocenil njeno vrednost, je bil brez dvoma Gregor Čremošnik. Po njegovi zaslugi je izšla prva ohranjena knjiga zadolžnic v posebni publikaciji v zvezi z ostalimi zapisi notarja Tomazina de Savere.⁷⁸ Prav tako je zbral in pripravljal za izdajo poleg različnih notarskih imbreviatur vse zadolžnice iz ohranjenih notarskih knjig do leta 1300, ki se nanašajo na dubrovniško zaledje.⁷⁹ Od starejše generacije zgodovinarjev so upoštevali podatke iz Debita notariae v svojih razpravah predvsem Mihajlo Dinić,⁸⁰ Jorjo Tadić⁸¹

⁷⁴ V. Foretić, Dubr. arhiv u sred. veku, str. 325, 326.

⁷⁵ K. Jireček, Die mittel. Kanzlei, Archiv fsPh, XXV, str. 511; V. Foretić, Dubrov. arhiv u sred. veku, str. 328.

⁷⁶ Debita notariae, knj. XIV, fol. 307–308.

⁷⁷ Debita notariae, knj. XII, fol. 39–40.

⁷⁸ G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije (glej op. 4).

⁷⁹ G. Čremošnik, Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva. Ser. III, sv. 1. Kancelariski i notariski spisi 1278–1301. Zbornik SAN III, Beograd 1932.

⁸⁰ Predvsem v delih: Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, I. deo, Beograd 1955, II. deo, Beograd 1962; Krstati groševi, Zbornik vizantološkog instituta SANU, knj. I str. 86, Beograd 1952. Humsko-trebinjska vlastela, SANU pos. izd. knj. CCCXCVII, Beograd 1967.

⁸¹ Na serijo Debita notariae je opozoril z dvema zelo pomembnima zbirkama virov: Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu, knj. I (1521–1571), Beograd 1951; Gradja o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII–XVI vek, I. knjiga

in Gregor Čremošnik.⁸² V zadnjem času je izšlo pri nas tudi več razprav in obširnejših monografij mlajših zgodovinarjev, ki skušajo prav na podlagi gradiva v Debita notariae podati jasnejšo sliko o trgovini srednjeveškega Dubrovnika. Naj omenim samo Ivana Božića,⁸³ Simo Čirkovića,⁸⁴ Barišo Krekića,⁸⁵ Mirjano Popović,⁸⁶ Desanko Kovačević,⁸⁷ Bogumila Hrabaka,⁸⁸ Vuka Vinaverja,⁸⁹ Radovana Samardžića⁹⁰ in Jovanka Kalić-Mijušković.^{90a}

Arhivska serija Debita notariae predstavlja prvorazreden vir za proučevanje kreditne trgovine na dubrovniškem tržišču in poslovanja trgovskih družb, pa tudi za proučevanje raznih vej dubrovniškega gospodarstva. Posebno bogato in kontinuirano gradivo nudi ta serija za XV. stoletje. Na osnovi podatkov v zadolžnicah lahko zasledujemo razvoj različnih oblik kreditnega poslovanja, obseg in nihanje kreditne trgovine, ugotavljamo strukturo upnikov in dolžnikov in končno dobimo zelo jasno sliko o kvaliteti in ceni različnih vrst trgovske robe. Naravno je, da nam ta vir daje največ podatkov za poznavanje kreditne trgovine na samem dubrovniškem tržišču. Kljub temu lahko dobimo mnogo dragocenih podatkov o kreditnih in trgovskih zvezah s Srbijo in Bosno, oziroma o

Beograd 1952, II. knjiga Beograd 1953. Mnogo podatkov iz Debita upošteva tudi v knjigi: Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937.

⁸² Glej opombe 2, 4, 78 in 79.

⁸³ Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV-XV veku. Istoriski glasnik 1, str. 21—62, Beograd 1949; Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952.

⁸⁴ Herceg Stefan Vukčić-Kosaća i njegovo doba, Beograd 1964.

⁸⁵ Dubrovnik i Levant (1280—1460), Beograd 1956 (izšla je tudi izpopolnjena francoska izdaja, v kateri v dodatku objavlja številne dokumente: Dubrovnik (Ragusa) et le Levant au moyen âge, Paris 1961); Trgovačka društva u srednjovekovnom dubrovačko-levantskom saobraćaju, Godišnjak Fil. fakultete u Novom Sadu IV, str. 11—28, Novi Sad 1959; Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV veka, Godišnjak Fil. fakultete u Novom Sadu, II, str. 11, Novi Sad 1957.

⁸⁶ O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480 do 1500), Istoriski glasnik 1-4, str. 3, Beograd 1952.

⁸⁷ Trgovina u srednjovekovnoj Bosni, Sarajevo 1961 (Pregled bosenske trgovine sloni v veliki meri na podatkih iz Debita; prav tako so izdelane na podlagi podatkov iz Debita tabele zadolžitev domačih bosanskih trgovcev.); Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima, Simpozijum o srednjovekovnom katunu, str. 121—140, Sarajevo 1963. Prilog proučavanju zanatstva u srednjovekovnoj Bosni, Godišnjak istor. društva, BiH, god. X, Sarajevo 1959.

⁸⁸ Trg Valjevo u srednjem veku, Istorijski glasnik 3-4, str. 91—102, Beograd 1953.

⁸⁹ Prilozi istoriji plemenitih metala cena i nadnica (srednjovekovni Dubrovnik — XIV vek), Istoriski glasnik 1-2, str. 51, Beograd 1960; ocena: J. Tadić, Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu, Istoriski časopis 4, str. 275, Beograd 1952/53. (Ocena ima značaj študije o kreditni trgovini Dubrovnika, na podlagi gradiva, ki ga je objavil J. Tadić.)

⁹⁰ Dubrovčani u Beogradu, Godišnjak muzeja grada Beograda, knj. II, str. 47—94, Beograd 1955; ocena: J. Tadić, Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu, Istoriski glasnik 1-2, str. 115, Beograd 1953. (V oceni razpravlja tudi o zadolžnici kot pomembnem viru za gospodarsko zgodovino.)

^{90a} Beograd u srednjem veku, Beograd 1967.

vključevanju trgovcev iz dubrovniškega zaledja in trgovcev iz Italije v dubrovniško tržišče. Debita notariae so vir, ki omogoča sistematične raziskave.

Zusammenfassung

DIE BÜCHER DER VERSCHULDIGUNGSBRIEFE (DEBITA NOTARIAE) IM NOTARIALARCHIV IN DUBROVNIK (RAGUSA)

Gregor Čremošnik hat als erster auf die Bedeutung der Serie Debita notariae — eine besondere Reihe der Notarbücher im Historischen Archiv in Dubrovnik (XXXVI. Serie), welche fast ausschliesslich die Verschuldigungsbücher enthält — gewiesen. Der Verf. beschreibt diese Serie seit Tomasino de Saveri (das erste Buch für die Zeit vom 27. I. 1282 bis zum 8. VII. 1282) bis zum Jahre 1500. Die Bücher fehlen seit d. J. 1350 nur für einige kürzere Perioden, während sie bis zu dieser Zeit nicht vollständig erhalten sind. Der Verf. beschreibt auch die verschiedenen Arten der Einschreibungen der entsprechenden Verschuldigungsbriefe und betont die Bedeutung dieser Archivserie für die Erforschung der Wirtschaftsgeschichte nicht nur von Dubrovnik, sondern auch des mittelalterlichen Serbiens und Bosniens.

Vlado Valenčič

O ŽENITNI SVOBODI IN NJENIH OMEJITVAH OD FEVDALIZMA DO LIBERALIZMA

I.

Glede sklepanja zakonske zveze ni veljala in ne velja pravzaprav nikjer popolna svoboda. Zaradi koristi posameznika in družine ter tudi zaradi javnih in cerkvenih koristi je bila vedno in je še omejena z raznimi zakonskimi zadržki in omejitvami. Taki zadržki in omejitve so ali so bile sorodstvo, mladost, cerkveni celibat, prepoved sklepanja zakona za nekatere kategorije državnih uslužbencev in vojaštva.¹ V dobi fevdalizma so bili nesvobodnjaki omejeni v osebni svobodi tudi pri sklepanju zakonske zveze, za katero je bil potreben pristanek njihovega zemljiškega gospoda. Proti koncu fevdalne dobe zasledimo prizadevanja, da bi s predpisi prepovedali ženitev osebam brez zadostnih sredstev za preživljanje družine. Še po odpravi preostalih omejitev osebne svobode podložnikov, izvedeni s patentom Jožefa II. o odpravi nevojništva, in celo po letu 1848 je bilo večkrat na dnevnem redu vprašanje, ali naj ne bi preprečili sklepanje zakonov gmotno šibkim slojem prebivalstva. Pojavljali so se predlogi, naj bi se zanje uvedla ženitna dovoljenja upravnih oblasti (politische Eheconsense). To vprašanje je obravnaval Kyovský, toda le glede takih prizadevanj kranjskega deželnega zbora.² Predlogi za omejitve sklepanja zakonov so se pojavljali ravno tako v deželnih zbora sosednih dežel, predlagatelji so bili največkrat deželni poslanci, ki so zastopali kmečke občine. Kyovský se tudi ni podrobneje ukvarjal s historiatom omejitev ženitne svobode in ženitnih dovoljenj, ki segajo še v fevdalno dobo. Zato mislim, da ne bo odveč, obravnavati to vprašanje v širšem okviru.

II.

Med značilnostmi fevdalnega reda je bila odvisnost podložnikov od lastnika zemlje, zemljiškega gospoda. Ta odvisnost je bila združena s popolno oziroma večjo ali manjšo omejitvijo podložnikove osebne svobode, ki se je izražala tudi v omejeni ženitni svobodi. Omejitve svobode ni bila za vse podložno prebivalstvo enaka, bila je različna za posamezne kate-

¹ H. Rehm, Eheschliessung. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Zweite Auflage. Dritter Band. Jena. 1900. Str. 286 sl.

² Dr. Rudi Kyovský, Malthuzianizem slovenskega meščanstva ob začetku delavskega gibanja pri nas. Socialistična misel II/1954, str. 767 sl.

gorije in se je z razvojem fevdalizma spreminjala. V dobi zgodnjega fevdalizma so bili pridvorni hlapci in dekle na najnižji družbeni stopnji med podložnim prebivalstvom. Delali so na pridvornem posestvu zemljiškega gospoda, bili so njegov predmet, njegova dedna last. Brez gospodarjevega dovoljenja niso smeli stopiti v zakon ali si pridobivati premoženja. Ako so sklenili zakon izven gospodstva, ki so mu pripadali, so se otroci navadno delili med gospodstvi obeh zakoncev.³ Na dvoru zemljiškega gospoda pri gospodarsko upravnih poslih, v oboroženem spremstvu ali kot vojaki zaposleni nesvobodnjaki so se sčasoma kot ministeriali in vitezi povzpeli na višjo družbeno stopnjo in so prešli končno v vrste fevdalcev. Toda zaradi osebne nesvobode in službenega razmerja do fevdalnega gospoda so to nižje plemstvo vezale še znatne omejitve, tako tudi glede sklepanja zakona. Navadno so se smeli ženiti le s stanovskimi tovariši, ki so pripadali istemu gospodstvu. Njihovim otrokom je gospod izbral ženina oziroma nevesto, otroci v tako sklenjenih zakonih so bili nesvobodni kot starši. Če sta zakonca, podložna vsak svojemu zemljiškemu gospodu, z njunim pristankom sklenila zakon, je bil dogovorjen ključ, po katerem si bosta gospoda delila otroke. Vendar je bilo zakone med otroci ministerialov in vitezov raznih gospodov težko omejevati, pri strogih zakonskih zadržkih glede ženitev med sorodniki so morali gospodje dovoljevati zakonske zveze tudi z otroci tujih nesvobodnih plemičev. Razlogi za omejitve pri ženitvah nižjega plemstva so bili za zemljiškega gospoda imovinskopравnega značaja; po osebi nesvobodnega plemiča je ostalo tudi njegovo zemljišče v bistvu gospodovo. Ženitna nesvoboda naj bi preprečila dedovanje otrok, po katerih bi zemlja prišla v oblast drugega gospoda.⁴ Z družbenim vzponom so si ministeriali začeli pridobivati politično veljavo in izgubljati svoj nesvobodni značaj, kar je prišlo do izraza tudi v ukinitvi omejitev pri sklepanju zakonov. Cesar Friderik II. je štajerskim ministerialom z listino iz aprila 1237 potrdil pravice in običaje, katere so jim že prej priznavali privilegiji štajerskega vojvode Otokarja in avstrijskega vojvode Leopolda. Listina je tudi določala: »Odpravi naj se nezakonit običaj, da bi knezi silili Štajerce sklepati zakone proti njih volji. Sinovi in hčere naj se ženijo in može svobodno s komer hočejo.«⁵ V ostalih slovenskih deželah je bil razvoj počasnejši, toda že nekaj desetletij pozneje (1276) je deželni mir za Štajersko, Koroško in Kranjsko potrdil take pravice. V prvi polovici 14. stoletja je sledila še osvoboditev ostalega nižjega plemstva, ki je prinesla konec njegovi osebni nesvobodi.⁶

Razvojnim spremembam je bil podvržen tudi tisti del agrarnega prebivalstva, ki je neposredno obdeloval zemljo. Prvotno je to prebivalstvo

³ Sergej Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1961, str. 77 sl. — Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana 1955, str. 155. — Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*. II. zvezek. Ljubljana 1955, str. 105.

⁴ Vilfan, n. o. m. str. 123 sl. — Grafenauer, n. o. m. str. 128.

⁵ Franc Kos, *Gradiivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Peta knjiga (1201—1246). Ljubljana 1928. Št. 671. — Dr. Albert Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark*. Fünfter Theil. Graz 1850. Str. 152 sl.

⁶ Vilfan, n. o. m. str. 186 sl.

po stopnji svobode pripadalo raznim kategorijam. Vrstile so se od pridvornih hlapcev kot popolnih nesvobodnjakov prek kmetov z omejenimi stopnjami svobode do pravih svobodnjakov. Od 14. stoletja dalje sta dejansko obe skrajnosti odpadli, ostale oziroma oblikovale so se take kategorije, ki niso bile ne popolnoma nesvobodne niti ne popolnoma svobodne. V nastanku je bil enoten podložniški, na grudo privezan kmetijski razred, katerega glavni predstavnik je bil kmet kot obdelovalec kmetije.⁷

Težko je odgovoriti na vprašanje, kako se je s spremembami v stopnjah odvisnosti podložnega prebivalstva spreminjal vpliv zemljiškega gospoda na sklepanje zakonov. V tem pogledu nam viri ne povejo dosti, zato so bile v tem vprašanju mogoče le bolj splošne sodbe. V razpravi o osebnem položaju kmeta na Koroškem se je Fresacher podrobneje ukvarjal z ženitno svobodo oziroma nesvobodo podložnikov. Glede nesvobodnjakov se mu zdi samo ob sebi umevno, da niso imeli pravice ženiti se po svoji volji. Ker je bil nesvoboden kmet priklenjen na zemljo, njegova ženitev ni smela zemljiškemu gospodu prinese imovinskopravne škode in odtujitve. V splošnem sta na nemškem pravnem območju, tudi za Koroško, veljali dve načeli, pri mešanih zakonih med osebami različnega osebnega položaja, npr. svobodnjakov in nesvobodnjakov, so otroci bili nesvobodni, pri zakonih med nesvobodnimi so pripadli gospodu žene. Zemljiški gospodje so se včasih tudi drugače dogovorili, pogosto so si otroke razdelili.⁸ Sicer so si pa prizadevali, da so se njihovi podložniki ženili med seboj. Pri raztresenem podložniškem sistemu, ki se je več ali manj povsod uveljavljal, se to ni dalo vedno doseči. Treba je bilo dopustiti tudi zakone s tujimi podložniki, kar so zemljiški gospodje urejali s posebnimi dogovori. Prvotno je bilo za vsak zakon podložnikov potrebno gospodovo dovoljenje. Podložnega kmeta, ki bi se brez dovoljenja poročil, je gospod imel pravico kaznovati. Težave, ki bi mogle nastati pri porokah med podložniki različnih gospodov, so skušali z vsemi sredstvi preprečiti.⁹ Še iz 13. stoletja so se ohranili posamezni viri, ki pričajo, da so podložniki smeli sklepati zakon le z dovoljenjem zemljiškega gospoda, od tedaj naprej pa taki dokazi manjkajo. Med obdelovalci zemlje je vedno bolj rasel delež kmetov, ki so gospodarili na svojih kmetijah. Ob takem razvoju se je skržilo področje osebne nesvobode in raslo področje svobode. Samo ob sebi je prišlo, da je kmet, ki je samostojno gospodaril, opravljal manj osebnega dela za gospoda in je moral imeti več svobode kot nesvobodni kmetje v pridvornem gospodarstvu ali v drugi obliki gospodarske odvisnosti. Kmetje so sčasoma dobili pravico, da pridobivajo premoženje in ga podedujejo. Na temelju tega je Fresacher zaključil, da je verjetno tako tudi samo od sebe prišla večja svoboda glede ženitve.¹⁰ Iz pomanjkanja dokazov o ženitni nesvobodi od 13. stoletja dalje sklepa, da so pogoji za

⁷ Vilfan, n. o. m. str. 78. — Milko Kos, n. o. m. str. 206.

⁸ Dr. Walter Fresacher, *Der Bauer in Kärnten. I. Teil: Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie.* 31. Band. Klagenfurt 1950. Str. 70 in 73.

⁹ Fresacher, n. o. m. str. 73.

¹⁰ Fresacher, n. o. m. str. 96 sl.

sklepanje zakona postali lažji in so proti prijavi brez vsakih ovir dovoljevali poroke nesvobodnjakov istega gospoda ali da so se na osnovi sporazumov med zemljiškimi gospodi smeli njihovi ljudje med seboj ženiti. Kjer ni bilo dogovora, je bilo najbrž dovoljenje še vedno potrebno. Ker ni podatkov, se sme v vprašanju sklepanja zakonov med nesvobodnimi, ki so se glede osebnega položaja izenačevali, predpostavljati taka ureditev, da je bila ženitev kmetov svobodna, za gospodstvo je bilo važno le, da ni utrpelo denarne ali druge gospodarske škode. V koroških pravnih napotilih (Weistümer) ni najti nobene omembe, da bi bilo sklepanje zakonov odvisno od gospodove volje ali pa, da je bilo omejeno. Toda po štajerskih virih se sme sklepati tudi za Koroško na podobne razmere. Po teh virih je bila ženitev kmetov in svojcev še v 15. in 16. stoletju brez vednosti gospodstva prepovedana. Za spremenjene razmere pa je značilno, da prestopnikov niso kaznovali več s telesnimi, temveč le s premoženjskimi kaznimi.¹¹

Tako torej Fresacher. Na eni strani domneva, da je razvoj prinesel odvisnemu agrarnemu prebivalstvu na splošno več svobode in je tako samo od sebe prišlo do večje svobode pri sklepanju zakonov. Zdi se mu, da to domnevo potrjuje tudi pomanjkanje ustrežajočih omemb v virih. Na drugi strani pa zaključuje po štajerskih virih, da je bila na Štajerskem ženitev brez dovoljenja prepovedana še v 16. stoletju in meni, da so bile na Koroškem podobne razmere. Nedvoumnega odgovora na vprašanje o ženitni svobodi ali nesvobodi podložnikov pri njem ne dobimo.

Za Štajersko je Mell obravnaval položaj podložnikov od izteka srednjega veka naprej. V zvezi z omejeno svobodo gibanja, kakor se je izražala v prepovedih izseljevanja ter v prizadevanjih za naraščanje prebivalstva in za polno zasedbo kmetij, je navedel v pravnih napotilih omenjena ženitna dovoljenja, ki so imela isti namen.¹² Pri obravnavanju atributov podložništva omenja tudi dolžnost podložnikov, da si za sklenitev zakona preskrbijo dovoljenje zemljiškega gospoda. Pravno napotilo (Taiding) zgornještajerskega gospodstva Pürg iz 16. stoletja je določalo, da se noben podložnik, ne njegovi otroci in hišni posli pod kaznijo niso smeli poročiti brez vednosti duhovne in svetne gosposke. Tudi poroke med podložniki dveh zemljiških gosposk so bile prepovedane. Zato so zemljiške gosposke same izstavljale »ženitna pisma« podložnikov ali so jih vsaj podpisovale. Tisti, ki prepovedi niso upoštevali, so zapadli kazni. V novjšem času je bila omejitev le bolj formalna, vsakemu podložniku je bilo izdano ženitno dovoljenje, če je le dokazal, da se more vzdrževati. Za dovoljenje pa je bilo treba plačati posebno pristojbino, ki je bila včasih precej visoka.¹³

¹¹ Fresacher, n. o. m. str. 127 sl.

¹² Anton Mell, Die Lage des steirischen Unterthanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts. Weimar 1896. Str. 11 sl.

¹³ Anton Mell, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II. Forschungen zur Verfassung- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. Graz 1901. Str. 18 sl.

Za Kranjsko ni ugotovljena nikaka omemba v virih, ki bi kazala glede ženitve podložnih kmetov na podobne razmere, kot so bile na Štajerskem, in na katere sklepa Fresacher tudi za Koroško. Vilfan, ki je to vprašanje obravnaval za Slovence na splošno,¹⁴ navaja omejeno ženitno svobodo kot enega izmed navadnih svojstev osebne podložnosti. Ko govori o zakonski zvezi, opozarja na soodločanje fevdalnega gospoda pri sklepanju zakona osebno nesvobodnih oseb. Glede ženitve podložniških otrok pri širokih plasteh kmečkega prebivalstva, ki so izvirale iz župskih svobodinov, pa meni, da se odločanje zemljiškega gospoda ni uveljavilo kot splošno pravilo, to kažejo poročni običaji Slovencev.¹⁵ Ta formulacija dopušča sodbo, da bi moglo biti včasih tudi drugače.

Na vprašanje o ženitni nesvobodi ali svobodi podložnega prebivalstva na slovenskem ozemlju proti koncu srednjega in v začetku novega veka do sedaj še nimamo popolnoma jasnega in nedvoumnega odgovora. Viri, na katere se sklicujeta Mell in Fresacher, so maloštevilni, nastali so daleč od našega ozemlja in so bolj krajevnega kot splošnega značaja. Zato jih ni mogoče uporabiti za dokaz, da je bilo tako tudi po vsem Slovenskem. Zdi se mi značilno, da poročila o kmečkih uporih ne omenjajo pritožb kmetov zoper postopek pri morebitnih ženitnih dovoljenjih. Saj bi vsako poseganje zemljiškega gospoda na to področje, ki bi podložnika občutneje omejevalo, moralo naleteti na njegov odpor. Podložniki bi se tudi pritoževali zoper pristojbine za ženitna dovoljenja, če bi zaradi višine ovirale sklepanje zakonov. Kljub takim pomislekom vendar ne moremo v celoti izključiti domneve, da je omejitev ženitne svobode veljala, če ne splošno, vsaj ponekod ter da je podložnik smel skleniti zakon le z dovoljenjem zemljiškega gospoda.

III.

Vprašanje sklepanja zakonov so obravnavali z različnih vidikov policijski redi 16. stoletja. Vendar tudi v njih ne najdemo vsega, kar bi pojasnilo, kako je bilo tedaj s podložnikovo ženitno svobodo. Osnutki policijskega reda, ki so pri nas ohranjeni (okrog 1525), imajo poseben člen o svobodnih porokah (frey zu behewraitten). Vsebina tega člena je: Oče in mati ter izvršitelji poroke in varuhi naj svobodno odločajo glede poroke svojih otrok in varovancev. Vladar ne bo strogo in nemilostno ukazoval kaj nasprotnega, temveč le milostno prigovarjal in priporočal.¹⁶ Ta do-

¹⁴ Vilfan, n. o. m., str. 81.

¹⁵ Vilfan, n. o. m., str. 252. — Metod Dolenc, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*, Ljubljana 1935, str. 221, ima med svojstvi kmetskega podložništva »utesnitev proste izbire zakonskega druga«, kar je mogla biti le ena stran omejene ženitne svobode. Na drugem mestu (»Gorske bukve«, v izvirniku, prevodu in priredbah. Pravni spomeniki slovenskega naroda. Knjiga prva. Izdala Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. 1940, str. 226) pa pravi: O utesnitvah ženitne svobode ni bilo nikdar govora.

¹⁶ MALj., Reg. I, fasc. 12, fol. 28. — AS, Stanovski arhiv, fasc. 394, dva izvoda. Dr. H. J. Zeibig, *Der Ausschuss-Landtag der gesammten österreichischen Erblande zu Innsbruck 1518*. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Dreizehnter Band. Wien 1854. Str. 239 in 295.

ločba se je brez dvoma nanašala na plemstvo ne pa na podložnike, pri katerih vladar ni posegal v sklepanje zakonskih zvez. Nekdaj nesvobodnemu nižjemu plemstvu je bila že zdavnaj priznana pravica do svobodne ženitve njihovih otrok, vendar je vladar verjetno kljub temu včasih uveljavljal svoj vpliv. Drugače ne bi bilo razumljivo prizadevanje višjih stanov, da se v policijskem redu zagotovi svoboda pri ženitvi njihovih otrok. Načelno je bil vladar sicer pripravljen, odreči se prisilnim ukrepom, toda možnost vplivanja si je le hotel pridržati. Določba o ženitni svobodi otrok ministerialov in deželanov je bila tudi v deželnih ročinih.¹⁷

Glede pravic ali dolžnosti podložnikov pri sklepanju zakona v razmerju do zemljiškega gospoda ni v osnutku policijskega reda nikakih neposrednih določil. Pač pa so deželni stanovi in mesta ter trgi v zvezi z razpravami o osnutkih in urejanjem medsebojnih odnosov prihajali s predlogi glede ureditve podložnikovih pravic in dolžnosti, ki kažejo, na kakšni stopnji je bila tedaj njegova osebna svoboda. Začetek 16. stoletja so poskušali na Kranjskem s pogodbo urediti glavna sporna vprašanja med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki ter mestnimi naselbinami. Kranjski deželni stanovi niso soglašali s prakso, da so mesta in trgi sprejemali podložnike in jim podeljevali meščanske pravice. Trdili so, da po njihovih starih svoboščinah nihče ni upravičen sprejeti tujega podložnika, temveč ga mora na zahtevo odpustiti ali izročiti. Zastopniki mest so ugovarjali, da se naselitvi mest ne morejo odreči. Zato so deželni stanovi v svoj predlog pogodbe uvrstili zahtevo glede na dečke in hlapce, kmečke sinove, ki se drznejo morda s privoljenjem in na željo svojih staršev, toda brez vednosti in odobrenja svojih gospodov oditi v mesta in trge, kjer se prično iz mržnje pred kmečkim delom učiti rokodelstva, se poroče in stalno naselijo v mestih oziroma trgih. Deželni stanovi so hoteli uveljaviti, da jih brez dovoljenja zemljiškega gospoda ne bi smela nobena meščanska naselbina sprejeti. Deželni glavar pa bi moral skrbeti, da bi mesta vračala njihovim gospodom podložnike, ki ne bi imeli potrebnih pogojev.¹⁸ Zastopniki mest so zahtevi deželnih stanov ugovarjali. Po vseh deželah je običaj, da dovolijo mladim ljudem, ki prihajajo od koder koli, da se uče obrti, in ko se izkažejo kot pošteni in zmožni ljudje, jim pomagajo, da se poroče, in jim dajo meščansko pravico. Mesta so obljubila, da ne bodo sprejemala za meščane naseljenih kmetov, ki so dolžni dajatve svojim gospodom, razen ako jih njihovi gospodje odpustijo.¹⁹

Pri obravnavi osnutka policijskega reda so se zastopniki mest upirali ukrepom, ki bi omejili priseljevanje s kmetov v mesta. Število mladih kmečkih fantov, ki pridejo iz vse dežele v mesta, kjer se posvetijo rokodelstvu, itak ni veliko. Zaradi tega zemljiški gospodje ne bodo trpeli škode, mesta pa itak ne sprejemajo naseljenih kmetov, marveč le mlade,

¹⁷ Npr. Štajerski deželni ročin, 1583, 1697. — Dr. Sergij Vilfan, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine. GMS XXV-XXVI/1944-1945, str. 82.

¹⁸ Josip Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. ZČ X-XI/1956-1957, str. 38.

¹⁹ Zontar, n. o. m. str. 39.

nenaseljene in samske ljudi.²⁰ Deželni stanovi so skušali tako odseljevanje vsekakor omejiti, zato so se zavzemali za primerne določbe v policijskem redu. Podložnikov, ki bi se šli učiti rokodelstva, preden so dosegli 12 let, zemljiški gospodje ne bodo terjali nazaj. Ako pa pridejo s kmetov starejši od 12 let in se želijo učiti obrti ali dobiti kakšno službo, enako naseljeni kmetje, jih mesta ne smejo sprejeti brez dovoljenja njihovih gospodk, marveč jih morajo izročiti na zahtevo, razen ako bi že bivali nemoteno dve leti v mestu ter jih ves ta čas ni nihče terjal nazaj.²¹ Odhajanje kmečkih otrok v druge kraje ali celo izven dežele v službo ali pa v mesta, kjer bi se učili rokodelstva, brez vednosti in privoljenja zemljiških gospodov, so hoteli omejiti. Vsak kmet naj bi sinove, ki so dopolnili dvajseto leto, predstavil zemljiškemu gospodu, da jih sprejme pod svoje odvetništvo. Hčere naj bi pomagale staršem doma. Če jih pa ti ne bi potrebovali, naj stopijo v službo pri domačem zemljiškemu gospodu, ako potrebuje posle. Brez očetove volje in odobritve zemljiške gosposke pa podložnikovi otroci ne bi smeli odhajati drugam v službo, sicer bi izgubili pravico do dediščine.²² Tožbo o odhajanju kmečkih sinov iz dežele so stanovski zastopniki ponavljali tudi še pozneje in zahtevali primerne ukrepe.²³

Pri obravnavah za spremembo leta 1542 izdanega policijskega reda za dolnjeavstrijske dežele so deželni stanovi predlagali tudi predpise za omejitve ženitne svobode in svobode gibanja oziroma preseljevanja podružnikov in samskih, nenaseljenih ljudi. V policijski red naj bi se uvrstile določbe:

»Na Kranjskem obstaja občutna težava v tem, da na kmetih skoraj noben mlad kmečki fant noče služiti, marveč se oženi, si postavi hišico na gmajnici, postane podružnik ali gostuje pri podložnikih, dela v dnini in se ukvarja z raznim kupčevanjem, pogosto bolj kot naseljeni podložniki. S tem zavaja druge v enako lahkomišelnost, da skoraj ni mogoče dobiti poslov. Tudi se s tem draži dnina in daje priložnost za tatvine in druga zla dejanja. Zato naj velja odslej tale red:

a) Ako ima podložnik sinove, ki se ne morejo vzdrževati pri očetu in želijo oditi v tuje službe, jih je dolžan predstaviti prej svojemu zemljiškemu gospodu. Če ta potrebuje poslov, so dolžni mladi kmetje in rojenjaki stopiti v njegovo službo za primerno plačo. Ako jih ne potrebuje, naj si poiščejo službe drugod, vendar brez vednosti svojega zemljiškega gospoda ne smejo oditi v tuje službe.

b) Naseljeni podložniki naj odslej brez vednosti svoje zemljiške gosposke ne poročajo sinov ali jih dajo učiti kakšne obrti, vendar naj jih pri tem zemljiška gosposka ne ovira brez tehtnih vzrokov. Kjer bi se to zgodilo, naj se obrnejo podaniki do deželne gosposke, ki naj odloči.«²⁴

²⁰ Žontar, n. o. m. str. 53.

²¹ Žontar, n. o. m. str. 54.

²² Žontar, n. o. m. str. 62.

²³ Žontar, n. o. m. str. 64.

²⁴ Žontar, n. o. m. str. 80.

Pritožbe in zahteve deželnih stanov, ki so zastopali koristi zemljiških gospodstev, kažejo, da so podložniki uživali dokaj široko svobodo gibanja, izbire poklica in ženitve. Zlasti podložnikov otroci so odhajali v mesta, kjer so se izučili rokodelstva in naselili kot meščani, odhajali pa so na delo tudi v druge kraje in dežele. Tudi naseljenim kmetom, po fevdalnem sistemu sicer priklenjenim na grudo, je uspelo razširiti področje osebne svobode. Kmečko trgovanje in tovarništvo sta imela posebno na Kranjskem velik obseg. Zemljiški gospodje niso mogli imeti v preveliki odvisnosti podložnikov, ki so po kupčijskih poslih redno hodili v tuje kraje in so v tem gospodarskem udejstvovanju uživali dokaj svobode. Podložnikova odvisnost od zemljiškega gospoda je bila torej na več področjih dejansko znatno omiljena. Vprašanje je seveda, koliko so bili taki pojavi v izboljšanju podložnikovega osebnega položaja splošni in koliko so bili le posledica posebnih razmer. Krajevne razlike so skoraj gotovo bile, tudi oseba zemljiškega gospoda je imela pri tem svoj delež. Toda po vsem, kar je znanega glede podložnikovega položaja v vprašanju sklepa-ja zakona iz policijskih redov in obravnav o njih, je mogoče soditi, da na tem področju zemljiški gospodje v 16. stoletju niso imeli posebne oblasti, kvečjemu so želeli, da bi si jo pridobili. Vsaj na Kranjskem ženitne nesvobode tedaj ni bilo, to velja tako za kmete in njihove otroke kot tudi za posle in dninarje. Dejansko je bila sicer možnost sklenitve zakona za posle in dninarje omejena, toda razlogi so mogli biti le družbenega in gospodarskega značaja, neposredne prepovedi niso znane. Za samske, nenaseljene in brezposelne osebe, ki so hodile v velikem številu po deželi, je bila v osnutku celo predvidena obveznost ženitve, če naj bi prevzeli vinograd ali drugo zemljišče v najem ali dedni zakup. V tem primeru bi se morali zavezati, da se bodo stalno naselili in v enem letu poročili. Ako tega ne bi storili, naj se jim bi zemljišče odvzelo.²⁵ Policijski red za rokodelce iz leta 1527 je zaščitil tudi poročene rokodelske pomočnike. Nikdo naj jih ne bi oviral, da bi pri mojstru opravljali svoje rokodelstvo.²⁶ Tak predpis je bil potreben, ker so se samski pomočniki branili delati skupaj s poročenimi.

V policijskih redih bi torej zastonal iskali tendenco o ženitnih omejitvah. Navedene določbe, ki so jih uzakonili ali vsaj skušali uzakoniti, kažejo, da ženitna svoboda še ni bila splošno priznana, da pa je bila že zelo razširjena. V tem pogledu je gotovo značilno, da so policijski redi oziroma osnutki vsebovali določbe za preganjanje beračev in postopačev, niso pa imeli določbe o prepovedi ženitve oseb brez sredstev za vzdrževanje družine. Tako določbo je npr. vseboval bavarski policijski red iz

²⁵ AS, Stanovski arhiv, fasc. 394, Polizeyordnung, okr. 1525, fol. 25'. — MALj., Reg. I, fasc. 12, fol. 33' sl. — Žontar, n. o. m., str. 60.

²⁶ AS, Stanovski arhiv, fasc. 394, osnutek policijskega reda, okr. 1525, fol. 51' sl.; Die new Pollicey und Ordnung der Hanndtwercker und Dienstvolkh der Niderösterreichischen Lannde, 1. april 1527. — Mesta na Kranjskem niso hotela upoštevati predpisov novega policijskega reda za rokodelce, zato ga je vladar preklical. Gl. Žontar, n. o. m., str. 63.

leta 1615, ki je prepovedoval sklenitev zakona poslom, dninarjem in drugim osebam brez premoženja.²⁷

Nekaj vpogleda v vprašanje ženitne svobode daje praksa, ki jo je imel v 16. in 17. stoletju ljubljanski mestni svet pri sprejemanju novih meščanov. Meščani so bili osebno svobodni, zato njihovega položaja ne smemo primerjati z osebnim položajem podložnikov. Kolikor je zemljiški gospod soodločal pri ženitvi podložnikov in njihovih otrok, je bilo to v zvezi z njihovo omejeno osebno svobodo. Mesto pa je posegalo v vprašanje sklepanja zakonov pri sicer svobodnih meščanih z namenom, da bi na tem področju kot na drugih vsaj posredno uveljavilo takratna meščanska družbena in gospodarska načela. Ljubljanski mestni svet je podeljeval meščansko pravico tudi samskim prosilcem, toda pod pogojem, da so se oženili v določenem roku, navadno v enem letu. Če tega niso storili, so morali plačati globo ali pa je bila podelitev meščanstva preklicana.²⁸ Sklep splošnega značaja je bil, da so se sinovi meščanov, ki so živeli v mestu, zaprisegli kot meščani, ko so se poročili.²⁹ Bilo je celo nekaj primerov, da so meščanstvo podelili rokodelskim pomočnikom s pogojem, da se do prihodnje mestne pravde oženijo.³⁰ Praksa podeljevanja meščanstva samskim prosilcem, s pogojem, da se morajo v določenem roku poročiti, je bila s pričetkom 17. stoletja spremenjena. Leta 1601 je bilo sklenjeno, da v bodoče ne bodo sprejeli za meščana nikogar, naj bo kdor si bodi, ki bi bil še neporočen. Istega leta je mestni svet zavrnil podelitev meščanstva samskim prosilcem.³¹ Na take primere naletimo tudi pozneje. Le še izjemoma so bili neoženjeni prosilci sprejeti za meščane in jim je bil določen rok, v katerem so se morali poročiti.³² Zdi se, da so tak postopek uporabljali predvsem pri trgovcih. Odklonjeni prosilci so pa bili opozorjeni, da jim bo mogoče podeliti meščanstvo, ko se oženijo. Samskim prosilcem rokodelcem je mestni svet pod vplivom cehov začel postavljati zahtevo, da morajo poročiti meščansko vdovo ali hčer, večkrat je bila izbira neveste omejena le na krog ceha, kateremu je prosilec po svojem rokodelstvu pripadal.³³ Pri meščanih, sprejetih v prvih dveh desetletjih 18. stoletja, se ponavljajo omembe, da so poročeni z meščanskimi hčerkami ali vdovami mojstrov.³⁴ Od začetka 16. stoletja do začetka 18. stoletja je torej ljubljanski mestni svet svoje stališče glede ženitve na novo sprejetih meščanov spremenil. Odločneje je uveljavil načelo, da morajo biti meščani poročeni, toda ko je prvotno — tako vsaj smemo soditi po formulaciji sklepov — pustil prosilcem svo-

²⁷ Rehm, n. o. m., str. 291.

²⁸ MALj., Cod. I/2-1527, fol. 12'; Cod. I/6-1547, fol. 37, 54 in 153; Cod. I/7-1548, fol. 5; Cod. I/9-1568, fol. 57; Cod. I/12-1575, fol. 64' sl.

²⁹ MALj., Cod. I/5-1544/45, fol. 90'.

³⁰ MALj., Cod. I/6-1547, fol. 37 in 54.

³¹ MALj., Cod. I/18-1601, fol. 68', 160 in 181.

³² MALj., Cod. I/30-1659, fol. 39.

³³ MALj., Cod. I/25-1635, fol. 271'; Cod. I/45-1677, fol. 46; Cod. I/48-1691, fol. 41; Cod. I/50-1695, fol. 41'.

³⁴ MALj., Cod. I/53, seja 14. februarja 1701; Cod. I/57-1711, fol. 66; Cod. I/58-1712, fol. 55 sl.; Cod. I/60-1714, fol. 36.

bodno izbiro nevest, je pozneje izbiro omejil na meščanske hčere in vdove sploh ali pa celo le iz prosilčevega cehovskega kroga. Ženitna svoboda novih meščanov je bila tako posredno delno omejena zato, da bi se zagotovile življenjske možnosti zlasti rokodelskim družinam. To je šlo vzporedno s prizadevanji za krepitev cehovskih vezi. Razen od prosilcev za podelitev meščanstva je mestni svet zahteval tudi od gostačev, da se poročijo, preden jih je sprejel pod svojo jurisdikcijo.³⁵ Pri ostalih slojih prebivalstva pod njegovo jurisdikcijo mestni svet verjetno ni posegal na področje sklepanja zakonske zveze, vsaj o tem nisem mogel ničesar zaslediti. Pri poseganju mesta v to območje, kot se izraža v sklepih mestnega sveta, ni šlo za omejevanje ženitne svobode, čeprav je imelo včasih posredno tudi to posledico, temveč je imelo predvsem namen, ugoditi cehovskim zahtevam tistega časa.

Od 17. stoletja naprej razpolagamo z novim virom, ki tudi daje nekaj vpogleda v takratno ženitno prakso. Ta vir so najstarejše ohranjene župnijske poročne knjige. Sicer so vpisi o porokah navadno zelo redkobesedni, povečini vsebujejo le imena ženina in neveste, duhovnika, ki jih je poročil, ter imena prič. Le izjemoma navajajo poklic ali družbeni položaj novoporočencev; v poročnih knjigah podeželskih župnij, ki sem jih imel v roki, nisem nikjer zasledil omembe kmetov ali njihovih sinov in hčera. Zanimivo pa je, da večkrat navajajo poklic pri poslih (hlapec, dekla) ali drugače označujejo, da sta poročenca v delovnem razmerju (in servitio). Pregledal sem prve poročne knjige štirih gorenjskih župnij, v Dobu, Cerkljah, Mengšu in Vodica.³⁶ V njih so vpisi porok med posli, hlapec (famulus, servus) se je oženil z deklo (ancilla, serva), navadno je navedeno tudi ime gospodarja, pri katerem sta poročenca služila. V mengeški poročni knjigi so poleg vpisov s takimi navedbami tudi vpisi, kjer je pri imenu ženina in neveste napisano »v službi pri... (in servitio apud...)«. V največ primerih, ki sem jih zasledil, je šlo za kmečke posle, ni manjkalo pa tudi porok poslov pri plemiških družinah. Včasih je le pri enem izmed poročencev označba, da je bil hlapec ali dekla, pri drugem, ki tedaj verjetno ni pripadal istemu družbenemu sloju, pa tega ni. V poročnih knjigah sem naletel tudi na vpise porok gostačev in gostačk, sloja, ki se je na podeželju preživljal največ z dninarstvom pri raznih kmetijskih delih. Posli in gostači so bili na takratni socialni lestvici eden poleg drugega, zato je razumljivo, da jih tudi v poročnih knjigah dobimo večkrat skupaj. Poroke poslov in gostačev so bile — upoštevajoč, da je v poročnih knjigah le redko naveden poklic ali družbeni položaj poročencev — tako pogoste, da jih vsaj za 17. stoletje ne moremo imeti za izjeme. To kaže, da porok »na roko«, kakor so imenovali poroke oseb brez premoženja, ki so se mogle preživljati le z delom svojih rok, niso omejevali v toliki meri, kot se splošno sodi. Najstarejše poročne knjige stolne župnije v Ljubljani, ki bi nam mogle dati vpogled v mestne razmere na tem področju, se glede vpisov družbenega položaja ali poklica

³⁵ MALj., Cod. I/26 — 1636, fol. 54'.

³⁶ Škofijski arhiv v Ljubljani, poročne knjige župnije Dob I-1652—1681, Cerklje I-1630—1655, Mengeš I-1669—1702, Vodice I-1638—1685.

poročencev ne razlikujejo dosti od poročnih knjig podeželskih župnij. Pri večini poročencev ni o tem nobene navedbe.³⁷ Za neveste je sicer večkrat navedeno, da so bile deklet (ancilla, famula, in servitio), pri ženinih pa nisem našel označb, po katerih bi ga morali uvrstiti med posle. V mestu so med hišnimi posli močno prevladovala ženske, moških poslov je bilo znatno manj, zato je seveda tudi manjša možnost, da bi v poročnih knjigah naleteli nanje. Čeprav se moški med ženini ne omenjajo in se je torej morda le malokateri poročil, smemo vendar po številnejših omembah deklet in služkinj med nevestami sklepati na dokaj pogoste poroke tudi pri nižjih družbenih slojih.

IV.

Svoboda ženitve in pomanjkanje predpisov, ki bi jo omejevali, je bila popolnoma v duhu merkantilistične politike. Eno izmed sredstev te politike je bilo povečanje obrtne in industrijske proizvodnje, za to pa je bilo potrebno več delovne sile. Naloga države je bila, da skrbi za naraščanje prebivalstva, seveda ne le iz gospodarskih, temveč tudi iz političnih razlogov, država je za svojo politiko potrebovala več vojakov. Zato je pospeševala rast prebivalstva, olajševala je sklepanje zakonov, dovoljevala davčne ugodnosti družinam z velikim številom otrok, omiljevala predpise glede izvenzakonskih rojstev, podpirala najdenišnice, prepovedovala izseljevanje, zlasti obrtnikov in kvalificiranih delavcev, pospeševala pa doseljevanje in uporabljala v ta namen še druge ukrepe.³⁸ Naraščajočemu prebivalstvu niso bile povsod zagotovljene zadostne življenjske možnosti, ponekod je narasel delež ubožnejših slojev. Nastanek in razvoj velikih obrtnih obratov, manufaktur, je imel za posledico nastanek in razvoj proletariata. Precejšnje je bilo število tistih, katerih preživljanje je postalo odvisno od dobroteljskega.

Ko je država spoznala, da revščina narašča, je skušala tak razvoj zavreti. Ker se ji je zdelo, da sklepanje zakonov med osebami, glede katerih ni gotovo, če se bodo mogle pošteno preživljati, pospešuje povečanje števila beračev, je vlada leta 1716 v sporazumu s pristojnim škofom na Gornjem Avstrijskem predlagala uvedbo ženitne prepovedi za take osebe. Župniki naj bi dobili navodila, da ne smejo poročiti tistih, ki ne bi predložili potrdil svojih zemljiških gosposk ali občin, da imajo zadosten zaslužek za pošteno preživljanje. Če pa bi bile poročene na podlagi potrdila osebe brez življenjskih sredstev, bi zanje in njihove otroke morala skrbeti zemljiška gospostva ali občine, ki so potrdilo izdale. Leta 1727 je vlada tako ženitno prepoved predlagala tudi za Dolno Avstrijo, vendar kljub ponovnim prizadevanjem tedaj do uvedbe ni prišlo.³⁹

³⁷ Arhiv stolne župnije v Ljubljani, poročne knjige 1, 2 in 3 (1605—1682).

³⁸ Dr. Ludwig Elster, *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik*. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Vierte, gänzlich umgearbeitete Auflage. Zweiter Band. Jena 1924. Str. 742 sl.

³⁹ Sammlung oesterreichischer Gesetze und Ordnungen. Supplementum Codicis Austriaci. Pars II. Wien 1752. Str. 446, 506 sl. in 777.

Leta 1730 je osrednja vlada obvestila kranjsko deželno vlado o njenih prizadevanjih glede uvedbe ženitne prepovedi za berače. Njihovo število — tako je trdila — narašča v vseh notranjeavstrijskih deželah, ker duhovščina poroči vse revne ljudi. To vprašanje je mogoče rešiti sporazumno z duhovščino. Sekovski škof je že izjavil, da glede njemu podložnih župnij nima pomislekov zoper dogovor z zemljiškimi gospodstvi. Na isti način naj bi se to uredilo z drugimi ordinariji, kar naj se čimprej zgodi. Potem bi se uvedli enotni predpisi za Notranjo Avstrijo na način, kot veljajo v Zgornji Avstriji in kot jih nameravajo uvesti v Dolnji Avstriji.⁴⁰ Istočasno je vladar pozval ljubljanskega škofa, da pove svoje mnenje glede prepovedi ženitev ubožnih ljudi, ki so združene s škodljivimi posledicami. Škof je odgovoril po posvetovanju z deželnim glavarjem. Izrekel se je zoper brezpogojno ženitno prepoved za osebe brez premoženja. Zdravim in pridnim gostačem, od katerih bi po vsej verjetnosti in po natančnih poizvedbah pričakovali, da se bodo mogli preživljati z delom svojih rok, naj bi bil zakon dovoljen. Tistim osebam pa, ki se potepajo od kraja do kraja, naj se ne le ženitev zabrani, temveč naj jih deželska sodišča tudi odpravijo v njihove rojstne kraje.⁴¹ Do uveljavitve predlaganih predpisov na Kranjskem ni prišlo, saj iz ohranjenih spisov tega ni bilo mogoče ugotoviti. Centralna vlada pa se je še naprej ukvarjala s preganjanjem beračev. Leta 1746 so bili izdani predpisi, da bi se malopridni in brezposelni (*liederliche und müssige Leute*) na Dunaju odpravili. Zato je bilo nad takimi osebami uvedeno posebno nadzorstvo. Med predpisi je bila tudi določba, da se omejijo ženitve oseb brez zaposlitve in brez sredstev. Dovoljenje za poroko bi se osebam brez premoženja izdalo le proti predložitvi dokazov, da so zaposlene ali pa da imajo sredstva za pošteno preživljanje. Te predpise, katerih izvajanje ni prineslo pričakovanih rezultatov, so pozneje dopolnjevali. Izkazalo se je, da lokalne oblasti pri izdajanju ženitnih dovoljenj niso dovolj skrbno preverjale gmotnih in zaposlitvenih razmer zakonskih kandidatov. Zato so bila za ta postopek izdana podrobnejša in strožja navodila.⁴² Splošno ženitno prepoved za berače je menda vseboval patent od 9. decembra 1749, njegove vsebine ni bilo mogoče dognati.⁴³ Dvorni dekret od 3. marca 1766 pa je naročal, naj se odvrčajo od ženitve in naj se ne poročijo stare osebe in osebe s telesnimi hibami, ki se ne morejo preživljati, tem-

⁴⁰ AS, Vicedomski arhiv, fasc. I-97, Lit. G Num. III/14.

⁴¹ KapALj., fasc. 16, št. 36. — Ta spis je zanimiv primer »ekspeditivnosti«
tedanjega uradnega poslovanja. Škof je bil pozvan septembra 1730, da sporoči
svoje mnenje, odgovoril je — tako je zatrjeval v svojem pismu leta 1738 —
konec aprila 1731. Dunajska vlada je šele marca 1736 urgirala rešitev, češ da
še nima odgovora. Te urgence pa škof ni prejel in končni odgovor je bil poslan
na drugo urgenco konec junija 1738.

⁴² *Supplementum Codicis Austriaci. Fünfter Theil.* Wien 1777. Str. 229 sl.,
469 in 840. — *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740*
bis 1780. Erster Band. Wien 1786. Str. 32 sl.

⁴³ AS, Patenten-Buch Annis 1747, 1748, 1749. — V indeksu je omenjen
patent od 9. decembra 1749 o prepovedi ženitve beračev, toda patenta, ki naj
bi bil na drugem mestu, nisem našel.

več živijo od miloščine ali pa so v ubožni oskrbi.⁴⁴ Izdajanje posebnih predpisov za omejevanje ali preprečevanje ženitev revnih ljudi kaže, da se je ženitna svoboda na splošno uveljavila. Če bi bilo sklepanje zakonov podložnikov še vedno odvisno od dovoljenj zemljiških gospodov, potem bi bili odveč predpisi, ki naj bi uvedli ženitna dovoljenja.

Glede ostalih kategorij prebivalstva se je država na podlagi merkantilističnih načel zavzemala za popolno ženitno svobodo. Zato je hotela odstraniti ovire, ki so jih predsodki in razvade postavljale pri zaposlovanju rokodelcev in ki so mogle neugodno vplivati na dvig proizvodnje. Rokodelski red iz leta 1732 je urejeval to vprašanje za rokodelske mojstre in pomočnike. Ponekod niso nikomur, ki je bil že poročen, dopustili, da bi postal mojster, drugje pa neporočen pomočnik, če je postal mojster, ni smel rokodelstva opravljati in imeti delavnice, dokler se ni poročil v svojem cehovskem krogu. Take zlorabe je rokodelski red hotel odpraviti.⁴⁵ Vendar mu to ni v celoti uspelo, zakoreninjene razvade v cehovskem rokodelstvu se niso dale lahko iztrebiti. Še desetletja pozneje samski pomočniki mnogokrat niso hoteli delati skupaj s poročenimi, dasi je že policijski red dvesto let pred rokodelskim redom tako razvado prepovedoval in je prepoved ponavljal tudi rokodelski red. Leta 1770 je bil ponovno izdan patent, ki je določal, da ne sme biti v tovarnah, manufakturah, obrtih in rokodelstvih nobene razlike med poročenim in samskim pomočnikom. Če bi se ceh branil dati delo poročenemu pomočniku, mu je treba brez pomislekov dovoliti, da opravlja obrt na svojo roko in ga mora oblast pri tem zaščititi. Samski pomočniki, ki ne bi hoteli delati skupaj s poročenimi oziroma bi tiste, ki bi to storili, od tega odvrčali ali jih zmerjali, morajo biti kaznovani. Glede na okoliščine je bila možna kazen zavora, ječe ali pa prisilnega dela pri gradnji trdnjav.⁴⁶

Jasno je izražal merkantilistično populacijsko politiko dvorni reskript od 17. februarja 1753, ki je napravil korak naprej za odpravo še obstoječih ženitnih omejitev pri podložnikih. Reskript je naročal zemljiškim gospostvom, naj radovoljno dajejo podložnikom ženitna dovoljenja in naj sklepanja zakonov ne ovirajo, temveč pospešujejo. Za izboljšanje življenjskih možnosti novoporočencev naj jim razdeljujejo zemljišča, zlasti tista, ki so jih nakupila. Obnovijo naj postopoma tudi nekdanje datjave v predivu, da bodo podložniki spodbujeni k pridelovanju lana ter prediva in bodo tako pospeševali platnarstvo. Pri tem morejo zaposliti otroke, ki za težka dela niso sposobni. V tej in drugih gospodarskih pa-

⁴⁴ Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung. Fünfter Band. Wien 1786. Str. 27.

⁴⁵ Sammlung oesterreichischer Gesetze und Ordnungen... vom Jahre 1721 bis auf... Tod-Fall... Caroli VI. Wien 1752. Supplementum Codicis Austriaci Pars II. Str. 765.

⁴⁶ Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 (gl. op. 44). Sechster Band. Wien 1786. Str. 275.

nogah bi večje število prebivalstva našlo potrebne življenjske možnosti.⁴⁷ Splošno ženitno svobodo je podložnikom prinesel dvorni dekret od 4. julija 1765. Ukinil je v avstrijskih deželah vse še obstoječe omejitve pri ženitvah podložnikov, do tedaj običajna ženitna dovoljenja niso bila več potrebna. Zemljiška gospostva naj bi skrbela, da bi podložniki, ki se sicer ne bi mogli preživljati, dobili zaslužek s predilstvom ali v tovarnah in manufakturah ter se tako odvrčali od postopanja in beračenja. Poleg že razširjenega platnarstva sta na Kranjskem za zaposlitev prebivalstva prišla v poštev pletilstvo nogavic in suknarna v Ljubljani.⁴⁸ Analogni predpisi, izdani za Dolno Avstrijo na podlagi istega dvornega dekreta, so ukinitve ženitnih dovoljenj utemeljili z nekaterimi razlogi. Na podeželju se je že čutilo nazadovanje prebivalstva, slišale so se tožbe o pomanjkanju vojaških rekrutov. Podložniki v tej deželi tudi niso bili nevoljniki (Leibeigene) zemljiških gospodov. Prejšnje ženitne omejitve so hotele preprečiti naraščanje števila beračev. Taki ukrepi niso bili več potrebni, ker je bilo mogoče odpomoči na način, ki za populacijo ni škodljiv. Tovarne in manufakture so dale nove življenjske možnosti in možnost zaslužka. Zato je cesarica Marija Terezija odločila, da ženitna dovoljenja pri svobodno rojenih (freygebohrnen) osebah niso več potrebna. Zemljiškim gospodom pa je bil dan nasvet, naj skrbijo, da podložniki dobijo zaslužek izven kmetijstva.⁴⁹

Ovire, ki so jih zemljiška gospostva postavljala ženitvam podložnikov, so bile ponekod razen v ženitnih dovoljenjih tudi v pristojbinah za ta dovoljenja. Država se je zavzela za njihovo ureditev. Kot navaja Mell, je bila štajerska deželna vlada pozvana, naj poroča, kakšne ženitne pristojbine so bile v deželi običajne in naj napravi tarifo, po kateri bi se pristojbine odmerjale glede na podložnikovo premoženje. Deželni stanovi so bili zoper uvedbo tarife, češ zemljiški gospodje izdajajo ženitna dovoljenja povečini brezplačno podložnikom, ki se težje preživljajo. Nekatera gospostva sicer pobirajo pristojbine, toda v višini, ki podložnikov ne more bremeniti, nekatera pa pustijo pisarniške pristojbine za ženitna dovoljenja svojim upraviteljem kot del njihove plače. Deželni stanovi so trdili, da so pristojbine bile ob davčni rektifikaciji upoštewane med dohodki dominijev, tudi iz tega razloga so bili zoper njihovo ukinitve.⁵⁰ Okrožna glavarstva so o višini ženitnih pristojbin drugače poročala. Pisarniška pristojbina je znašala sicer le 15 krajcarjev, toda dejanska ženitna pristojbina je v judenburškem okrožju bila od 3 do 5 goldinarjev, v mariborskem okrožju so pa zemljiški gospodje zahtevali kot pristojbino 3 % vrednosti skupnega premoženja obeh poročencev. V tej zvezi je bilo obravnavano vprašanje pristojbin za ženitne pogodbe, ki so jih zemljiška gospostva sestavljala svojim podložnikom. Tudi glede teh so štajerski deželni stanovi odklanjali vsako spremembo. Po dvornem dekretu 5. maja

⁴⁷ Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, ... Zweiter Band. Wien 1786. No. 247. Str. 31.

⁴⁸ MALj., Reg. I, fasc. 49, fol. 124 a sl. — Mell, n. o. m., str. 66 sl.

⁴⁹ Supplementum Codicis Austriaci. Sechster Theil. Wien 1777. Str. 739.

⁵⁰ Mell, n. o. m., str. 73.

1764 je ženitna pristojbina smela znašati največ 3 goldinarje. Zemljiškim gospodvom, ki bi dokazala, da so ob davčni rektifikaciji prejemale višje pristojbine, bi bil dovoljen odpis dominikalne kontribucije. Gospodstva te določbe niso povsod upoštevala, dvorni dekret je 1775 moral groziti s kaznijo gospodvom in njihovim uradnikom, ki bi zahtevali neupravičene ženitne pristojbine.⁵¹ Do tarife pisarniških pristojbin in ureditve visokih ženitnih taks po koroškem in češkem vzorcu na Štajerskem ni prišlo.⁵²

Za Kranjsko ni bilo mogoče dognati, da bi morali podložniki za žentev imeti dovoljenja svojih zemljiških gospodov. Tako tudi nisem mogel ugotoviti obstoja ženitnih pristojbin. V ta namen sem pregledal rektifikacijske dominikalne akte nekaterih pomembnejših zemljiških gospodstev iz raznih krajev dežele. Toda ženitne pristojbine se nikjer ne omenjajo kot obveznosti podložnikov, ki so jih gospodstva napovedala za davčno rektifikacijo. Med raznimi pristojbinami, katere so pobirala, je ponekod postavka »pristojbine za pisma« (Brief-gelder, Brief-Taxen, Verbrüffungs-Taxen). Iz pojasnil k tej postavki se vidi, da je šlo pri tem tudi za pristojbine od ženitnih pisem, ki so jih podložniki dali zapisati v uradih gospodstev. Zdi se, da dohodki iz teh pristojbin niso bili posebno pomembni, saj so jih gospodstva s stotinami podložnikov izkazovala komaj nekaj desetih goldinarjev. Pristojbine za ženitna pisma so bila pri raznih gospodstvih različna in tudi postopek pobiranja se je razlikoval. Pri kočevskem gospodstvu je taksa za zapis ženitnega pisma znašala 18 krajcarjev, dobil jo je uradnik. Pri smledniškem gospodstvu je bila 1 krajcar od vsakega goldinarja vrednosti dote, ki jo je nevesta prinesla. Taka pristojbina je bila ugotovljena s sodbo leta 1688. Pozneje je gospodstvo začelo zahtevati od vsakega pisma še posebno takso za pečatenje v višini 4 goldinarjev. Podložniki so leta 1729 dosegli s tožbo, da je pristojbina ostala na višini, določeni s prejšnjo sodbo.⁵³ Brez dvoma bi v rektifikacijskih dominikalnih spisih našli na podobne podatke o pristojbinah za ženitna dovoljenja, če bi gospodstva taka dovoljenja izdajala in za nje pobirala posebne pristojbine.

Čeprav je Marija Terezija leta 1765 ukinila obstoječe ženitne omejitve podložnikov, je to vprašanje prišlo ponovno na dnevni red pod vladjo Jožefa II. V patente o odpravi nevoljništva, izdane za posamezne dežele, je prišla določba, da se smejo podložniki prosto žentiti. Patent za Kranjsko je določal, naj v tej deželi, kjer je bila ženitev dovoljena brez vsakih zadržkov, ostane pri tedanjem stanju.⁵⁴ Patent za Štajersko, ki je veljal tudi za Koroško, je imel v tej točki drugačno besedilo. Določal je, da se sme vsak podložnik poročiti, le da to prej naznani svoji gosposki.⁵⁵ Razlika je bila utemeljena v razlikah stanja ženitne svobode. Ko je

⁵¹ Mell, n. o. m., str. 78 sl.

⁵² Mell, n. o. m., str. 220.

⁵³ AS, Rektifikacijski dominikalni akti, Dolenjsko, št. 135, grofija Kočevje, spis št. 11; Gorenjsko, št. 240, gospodstvo Smlednik, spis št. 21.

⁵⁴ Dr. Janko Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem. Zbornik znanstvenih razprav. IX. letnik 1932-1933. Ljubljana 1933, str. 194 in 204.

⁵⁵ Mell, n. o. m., str. 173 sl. — Fresacher, n. o. m., str. 142 sl.

kranjski stanovski odbor prejel v izjavo češki patent o odpravi podložništva, ki je tudi določal, da se podložniki smejo poročiti, le da prej gosposki naznanijo, je ugotovil, da na Kranjskem niti moški niti ženske niso bili nikdar ovirani, da se poročijo. K tej trditvi je Polec pripomnil, da bi jo bilo treba še preiskati glede na njeno resničnost v tej splošnosti, kot je bila izrečena.⁵⁶ Po tem, kar sem mogel dognati glede ženitne svobode na Kranjskem, mislim, da je trditev stanovskega odbora za dobo od 16. stoletja dalje v splošnem ustrezala dejanskim razmeram. Drugače kot kranjski je štajerski stanovski odbor k vprašanju ženitne svobode izjavil, da pred mnogimi leti ženitev ni bila dovoljena vsem podložnikom, temveč le tistim, ki so dokazali, da bodo mogli svojo bodočo družino preživljati ali z zemljiško posestjo ali z zadostnim ročnim delom. Tako so hoteli zavreti naraščanje števila brezposelnih postopačev in beračev. Vendar je bila ta praksa že popolnoma opuščena in ima vsak podložnik glede ženitve popolno svobodo.⁵⁷ Ženitne omejitve, ki jih je omenjal štajerski stanovski odbor, so mogle biti le tiste, ki so bile uvedene na podlagi posebnih zakonov v prvih desetletjih 18. stoletja in so se nanašale na berače, ne pa splošne omejitve, ki bi izvirale iz podložniškega razmerja. Izjavo stanovskega odbora pa je težko uskladiti s prakso pobiranja znatnih ženitnih pristojbin, kot nam je znana po Mellovih ugotovitvah.

V zvezi s prizadevanji za rast prebivalstva so bili predpisi, ki so olajševali sklepanje zakonov vojakom. Dvorna odločba od 27. decembra 1766, ki je priporočala pospeševanje ženitev vojakov s podložnimi ženskami, se je izrecno sklicevala na populacijske razloge. Take poroke naj bi olajšali in jih podpirali.⁵⁸ Dvorni dekret od 14. oktobra 1775 je to ženitno svobodo vojakov nekoliko pristrigel. Poroka je bila dovoljena proti predhodnemu naznanilu le, če je žena imela v kraju, kjer je bil mož nastanjen, ali v njegovi bližini zagotovljenega toliko zaslužka ali toliko premoženja, da bi dnevni dohodek znašal 5 krajcarjev.⁵⁹ Najslabše je bilo z ženitno svobodo poslov. Po kranjskem poselskem redu iz leta 1769 ženitev ni bila razlog, da bi posel predčasno odpovedal službo. Poročiti se ni smel prej, preden ni potekel čas, za katerega je bilo službeno razmerje sklenjeno. Le če je preskrbel namesto sebe drugega posla in je bil gospodar z njim zadovoljen ali pa se je drugače dogovoril, kar pa je moral dokazati s potrdilom, je smel skleniti zakon.⁶⁰ Poselski red od 29. septembra 1787 je bil že svobodoljubnejši, posel, ki se je nameraval poročiti, je mogel delovno razmerje odpovedati pred potekom dobe, za katero je bil najet.⁶¹

⁵⁶ Polec, n. o. m., str. 194.

⁵⁷ Mell, n. o. m., str. 176.

⁵⁸ AS, Deželno glavarstvo, Publ. pol. Lit. S Num. 7.

⁵⁹ Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, ... Siebenter Band. Wien 1786. Str. 365.

⁶⁰ AS, Stanovski arhiv, fasc. 394, Dienstbotenordnung, Ljubljana 11. avgusta 1769. — Koroški poselski red od 17. maja 1756 je za primer predvidene poroke poslu dopuščal odpoved službe pred potekom roka pod pogojem, da preskrbi drugo sposobno osebo namesto sebe.

⁶¹ AS, GrA XV, Krumperk 5, Normalia III/8.

Zakonodaja 18. stoletja je odpravila vse ženitne omejitve, ki so izvirale iz podložniškega razmerja. Bilo je sicer še nekaj poskusov, da bi omejevali poroke oseb, navezanih le na zaslužek svojih rok, zlasti pa oseb z nestalnim zaslužkom in prebivališčem, ki so jih takrat na splošno označevali kot postopače in berače. Zdi se, da so povod za take omejitve dajale razmere v mestih, zlasti na Dunaju. Vendar prepovedi ženitev pri omenjeni kategoriji prebivalstva niso dosledno in povsod uveljavili, ponavljanje prepovedi v krajših ali daljših časovnih presledkih kaže, da tudi niso kaj prida zalegle. Odprava ženitnih omejitev za podložno podeželsko prebivalstvo je bila eden izmed mnogih ukrepov, ki naj bi spremenili podložniško razmerje v skladu s prizadevanji za razširitev osebne in gospodarske svobode. Zakonito priznanje ženitne svobode na Kranjskem je pravzaprav le potrdilo že doseženo stanje, na Štajerskem, kjer so se ohranile nekatere omejitve, pa tudi na Koroškem, je bil verjetno praktični pomen večji.

V.

V začetku 19. stoletja so v populacijski politiki prišli do vpliva Malthusovi nauki. Pomisleki zoper nekontrolirano rast prebivalstva so vzbudili preventivne ukrepe, ki naj bi jo zavirali. Med temi je bila omejitev sklepanja zakonov gmotno šibkih slojev, imela je namen preprečiti narščanje števila revežev. Ponekod so zakoniti predpisi zopet uvedli za nekatere kategorije prebivalstva ženitna dovoljenja, drugje so jih na lastno pobudo uvedle nekatere okrajne gosposke, ki so si kot splošne politične in policijske oblasti prisvajale tudi to nalogo.

Na področju ljubljanskega gubernija, ki je obsegal Kranjsko in Koroško, v vprašanju ženitne svobode ni bilo enotnosti. Ne le posamezna okrožna glavarstva, temveč celo posamezne okrajne gosposke so to vprašanje različno obravnavale. Zato je leta 1822 gubernij naročil okrožnim glavarstvom, naj zasljišo pomembnejše okrajne gosposke in naj poročajo, ali so bile pred letom 1809 na njihovem področju v navadi ženitne zglasnice (naznanila, Meldzettel) ali pa dovoljenja tudi pri osebah, ki niso bile podvržene vojaški obveznosti, kakšni so bili v tem pogledu predpisi oziroma navade. Gubernij je hotel tudi vedeti, kako vplivajo tam, kjer ženitnih zglasnic ni, na sklepanje zakonov pri osebah brez premoženja ali pri »nemarni sodrgi« (liederliches Gesindel), kakor so nemaniče takrat radi označevali. Končno ga je zanimalo, kako zve okrajna gosposka za spremembe v družinskih razmerah.

Poročila, ki jih je gubernij prejel, kažejo, kako različna je bila praksa v raznih okoliših gubernijskega področja. Ljubljanska kresija je odgovorila, da pred 1809 ni bilo posebnih predpisov glede ženitnih zglasnic ali dovoljenj, le osebe podvržene vojaški dolžnosti so se morale ravnati po konskripcijskem patentu iz leta 1804. Ne glede na to so tu in tam krajevne gosposke izstavljale ženitne zglasnice, glavni namen pri tem je bilo pobiranje pristojbin. Po določbah občega državlanskega zakonika iz leta 1811 so morali mladoletni, ako niso imeli več očeta, za ženitev dobiti dovoljenje. Razen mladoletnih in vojaščini podvrženih ni nihče

bil dolžan predložiti uradna ženitna dovoljenja. Če so ponekod duhovniki za sklenitev zakona zahtevali uradna dovoljenja, niso tega storili na osnovi kakšnih predpisov, temveč na lastno pobudo. Od leta 1813 dalje zemljiška gospostva sploh niso zvedela za sklenjene zakone, okrajne gosposke pa so zvedele za nje le tedaj, če se je duhovnik, pred katerim naj bi se zakon sklenil, bal kakih zadržkov. Zato tudi ni mogoče preprečiti porok oseb, ki niso sposobne, da bi vzdrževale družine. Na področju novomeške kresije so bila pred 1809 ženitna dovoljenja ali zglasnice varstvenih (vormundschaftliche) in političnih oblasti na splošno v navadi le pri mladoletnih, bebcih, zelo revnih ali nemarnih, torej v primerih, ko že po zakonu ali pa iz policijskih ozirov sklenitev zakona ni bila dopustna. Po avstrijski reokupaciji je bila uvedena praksa, da se mora vsak ženin, naj je podvržen vojaški dolžnosti ali pa ne, izkazati z dovoljenjem okrajne gosposke. Do tega ukrepa je prišlo, ker je okrajnim gosposkam zaupana tako policijska kot politična oblast v najširšem smislu. Zato morajo poznati značaj vseh prebivalcev okraja in njihove družinske razmere. Okrajne gosposke so tudi najbolj sposobne, da presodijo, ali niso morda pri osebah, ki se hočejo poročiti, kakšni politični zakonski zadržki, ki jih določa obči državljanski zakonik. Duhovščini morajo biti ženitne zglasnice dobrodošle, zagotavljajo jim legaliteto nameravanih zakonov in jih razbremenjujejo odgovornosti. V postojnskem okrožju je bila po izjavah okrajnih gosposk menda še pred 1809 navada, da so gosposke za sklenitev zakona podeljevale ženitne zglasnice ali dovoljenja tudi osebam, ki niso bile podvržene vojaški dolžnosti. Tega pravila so se držale tudi po reokupaciji dežele. Če se je pa kdo poročil brez ženitne zglasnice, torej brez vednosti krajevne gosposke, je ta zvedela za sklenjeni zakon iz prijave hišnega lastnika, ki je moral, v skladu s konskripcijskimi predpisi, naznaniti vse družinske spremembe hišnih stanovalcev. Beljaška kresija je poročala, da je bila pred 1809 za vsako poroko potrebna ženitna zglasnica ali dovoljenje. Pomanjkanje potrebnega dohodka je po občem državljanem zakoniku upravičen razlog, da se dovoljenje ne izda, ravno tako tudi vojaške obveznosti. Čeprav je navada izdajanja ženitnih zglasnic in dovoljenj v zakonu utemeljena, je kresija zagovarjala obnovitev predpisov, da se nihče ne sme poročiti brez dovoljenja okrajne gosposke. Gubernij je glede na poročilo beljaške kresije zahteval še od finančnega urada v Celovcu pojasnilo, ali je navada izdajanja ženitnih dovoljenj osnovana v zakonih in ali je še upravičena ob občem državljanem zakoniku oziroma ali je že izgubila veljavo. Finančni urad je izvajal ženitna dovoljenja, ki so jih na po-deželju zemljiška gospostva izdajala podložnikom, iz omejene osebne svobode podložnega prebivalstva (Leibeigenschaft). Po jožefinskem patentu o odpravi nevoljništva za Koroško ima vsak podložnik pravico, da se poroči le proti predhodnemu naznanilu in ženitni zglasnici, ki mu jo zemljiška gosposka brezplačno izda. Tako je stara navada ženitnih dovoljenj, katero je patent o odpravi nevoljništva obdržal, v nemških deželah ostala še naprej. Komorna prokuratura v Ljubljani, ki je morala odgovoriti na ista vprašanja, je prišla do zaključka, da poročilo ljub-

ljanske kresije ni v skladu z izjavami nekaterih okrajnih gosposk ter da si tudi te izjave med seboj nasprotujejo. Nekatero okrajno gosposko ljubljanskega okrožja so trdile, da ženitne zglasnice pred 1809 niso bile v navadi niti za osebe, podvržene vojaški dolžnosti, ter so jih uvedli šele po reokupaciji na podlagi konskripcijskih predpisov. Drugje pa so izjavljali, da so pred 1809 izdajali ženitna dovoljenja in je pri tej praksi ostalo glede vojaških zavezancev in oseb brez premoženja in zaslužka, nesposobnih vzdrževati družine, katerim so odklanjali ženitno dovoljenje analogno predpisom občega državlanskega zakonika za mladoletne. Po členu 53 omenjenega zakonika so bila varstvena sodišča upravičena, odreči mladoletnim privoljenje za sklenitev zakona zaradi pomanjkanja potrebnih dohodkov, zaradi dokazanega ali splošno znanega slabega obnašanja ter zaradi nalezljive bolezni ali namenu zakona nasprotnih hib tistega, s komur se hoče zakon skleniti. Okrajna gosposka Fužine pa je trdila, da ni bilo zakona ne pred 1809, ne po reokupaciji, ki bi za polnoletne osebe predpisoval ženitna dovoljenja.⁶²

Kakor je bila v raznih upravnih okoliših praksa glede ženitnih dovoljenj različna, tako so upravne oblasti več ali manj soglašale v želji, naj bi se to vprašanje enotno uredilo z novimi predpisi, ki bi dali pravno osnovo za omejevanje porok oseb brez premoženja in stalnega zaslužka. Komorna prokuratura v Ljubljani in finančni urad v Celovcu sta opozorila v tej zvezi na dekret dvorne pisarne od 26. januarja 1815, ki je urejeval izdajanje ženitnih dovoljenj na Dunaju. Dekret je bil značilen po tem, da je navajal kategorije državljanov, kateri za sklenitev zakona niso potrebovali dovoljenja politične oblasti, ne pa tistih, ki so tako dovoljenje morali imeti. Ženitna dovoljenja niso bila potrebna za: 1. plemstvo, 2. vse deželnoknežje, stanovske, mestne uradnike in uradnike gospostev, 3. doktorje, magistre, profesorje in učitelje javnih šol in vzgojnih zavodov, 4. advokate in agente, 5. vse meščane, 6. vse hišne in zemljiške posestnike in 7. vse osebe z mojstrsko ali tovarniško pravico. Vse druge osebe, ki niso uvrščene v navedenih kategorijah, so morale pred sklenitvijo zakona zaprositi za ženitno dovoljenje, brez katerega se niso smele poročiti. Namen tega dekreta so bile ženitne omejitve za nižje družbene sloje. Po instrukcijah, danih v zvezi z dekretom, bi dninarji, rokodelski pomočniki in posli dobili ženitna dovoljenja le, če bi se izkazali z zaposlitvijo in zaslužkom, ki bi po sodbi oblasti glede na vsakokratne razmere zadostoval, čeprav le za skromno preživljanje družine. Glede drugih prosilcev bi bilo treba dognati, če so za delo sposobni in delavni, dovoljenje bi se odreklo osebam, ki živijo od beračenja in miloščine, pohablencem in hiralcem. Znanim delomrznežem se dovoljenje ne bi dalo, toda ne bi se brezpogojno odreklo; opozorili naj bi se, da ga bodo dobili, če se bodo poboljšali.⁶³

⁶² AS, Gubernijski arhiv, fasc. 48 (1827-8), konv. 4, št. 10.693, 10.958.

⁶³ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1827-8), konv. 4, št. 504. — Sammlung der sämtlichen politischen und Justiz-Gesetze, welche unter der Regierung Sr. Majestät Kaisers Franz des I. in den sämtlichen k. k. Erblanden erlassen worden sind.

Ko je imel zbrano gradivo okrajnih gosposk, kresij in finančnih uradov, je gubernij predložil svoje poročilo združeni dvorni pisarni obenem s predlogom, kako naj bi se za njegovo področje uredilo vprašanje ženitnih dovoljenj. V poročilu je priznal, da ni zakonitih predpisov, po katerih bi okrajne gosposke, bodisi splošno, bodisi za posamezne kategorije prebivalstva, morale izdajati ženitna dovoljenja. Ker so okrajne gosposke za ženitne zglasnice oziroma dovoljenja zahtevale različne pristojbine, dasi je sodilo njihovo izdajanje med upravne posle, ki so v javno korist in morajo biti zato brezplačni, je pobiranje pristojbin ukinil. Gubernij je dvorni pisarni priporočal, naj bi se ženitna dovoljenja v omejenem obsegu obdržala. Ta svoj predlog je utemeljeval s potrebo, da se omejijo zakoni oseb brez zadostnih sredstev za preživljanje, nemarne sodrge, postopačev in za delo nesposobnih, katerih otroci bi bili v breme občin. Namenu nasprotujoče zakonske zveze bi se vsaj otežkočile. Ženitne zglasnice bodo tudi dale gotovost duhovniku, da ne bo poročil dezerterja ter konskripciji ali novačenju podvržene osebe. Po analogiji za Dunaj veljavnih predpisov naj bi se določile kategorije oseb, ki za poroko ne potrebujejo dovoljenja. K že navedenim sedmim kategorijam naj bi se dodala še tri in sicer nastanjeni kmetje in kajžarji, osebe, ki opravljajo dovoljeno in obdavčeno obrt in so v posesti nepremičnin, ter tisti, ki so že bili poročeni in so pokazali sposobnost, da kaj zaslužijo. Druge kategorije gostačev, rokodelskih pomočnikov, poslov, nenastanjenih dninarjev, brezposelnih ali postopačev pa naj bi bile dolžne za sklenitev zakona predložiti ženitno dovoljenje ali zglasnico, ki bi jih okrajne gosposke brezplačno izdajale. Zoper odklonitev bi prizadeti imeli pravico pritožbe. Bilo bi pa umestno v predpisih točneje določiti tiste primere, v katerih bi bile okrajne gosposke upravičene zavrniti izdajo ženitnih zglasnic iz npravstvenih ali zdravstvenih razlogov, zaradi delovne nezmožnosti ter v zvezi z izvrševanjem policijskega nadzorstva.⁶⁴

Dvorna pisarna se z gubernijskim poročilom ni zadovoljila, dasi je vseboval tudi predlog, kako naj bi se uredilo vprašanje ženitnih dovoljenj. Konec leta 1826 je sporočila guberniju vladarjevo odločitev: pozove naj kresije, da odgovorijo, ali zadostuje dotedanji postopek za ženitna dovoljenja oziroma ali bi bilo potrebno izdati posebne predpise in ali naj bi se v tem primeru uporabili z morebitnimi spremembami na Dunaju veljavni predpisi. Kresije so o tem že v prvih poročilih leta 1822 več ali manj povedale svoje mnenje, četudi jim tedaj taka vprašanja niso bila postavljena. Odgovori kresij so ostali v glavnem isti. Obstoječi predpisi niso zadostovali, da bi se preprečili ali vsaj omejili zakoni, zoper katere govorijo politični, moralni ali policijski razlogi. Po mnenju ljubljanske kresije bi bilo treba omejiti zakone notorično nemoralnih, oseb brez vsake izomike (Ausbildung) in za zaslužek popolnoma nesposobnih. V ta namen naj bi se za glavna deželna mesta uporabili z manjšimi

Herausgegeben von Wilhelm Gerhard Goutta. Zehnter Band. Gesetze vom 1. Jänner bis letztem December 1815. Wien 1817. Str. 51.

⁶⁴ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1825-6), konv. 3.

spremembami dunajski predpisi. Za podeželje naj bi se določilo, da b. bile upravne oblasti upravičene zakonskim kandidatom odreči ali pa zavleči izdajo ženitnega dovoljenja pri tistih okoliščinah, pri katerih smejo varuhi in sodišča ali varstvene oblasti po členu 53 občega državlanskega zakonika mladoletnim prepovedati sklenitev zakona. Novomeška kresija je priporočala, naj za mesta in podeželja v Iliriji veljajo načela, vsebovana v dekretu iz leta 1815, izdanem na Dunaju. Potrebne pa bi bile nekatere spremembe. Ker je bila v Iliriji uvedena obrtna svoboda, bi med kategorijami tistih, ki ženitnega dovoljenja ne potrebujejo, morale odpasti osebe z mojstrsko pravico. Na podeželju naj bi bilo za vse rustikaliste in hišne posestnike, ne glede na obseg posesti, predpisano ženitno dovoljenje okrajnih gospod, ki morejo po zaslišanju županov presojudati, ali so zakonski kandidati zmožni s svojo posestjo ali morebitnim postranskim zaslužkom preživljati družino. Tudi rokodelski pomočniki se ne bi smeli ženiti brez dovoljenja. Postojnska kresija je menila, naj bi se novi predpisi naslanjali na dunajske, želela pa je, naj bi se točneje določilo, kaj je razumeti za potrebni zaslužek in za fizično nesposobnost zakonskega kandidata, v čem in kolika mora biti npravstvena popačenost, da se sme ženitno dovoljenje odreči. Zaradi lažjega nadzorstva naj bi bili le plemiči, javni uradniki in doktorji oproščeni ženitnega dovoljenja. Gostačem, dninarjem in poslom bi jih okrajne gosposke izdajale, potem ko bi zaslišale občinske predstojnike in bi glede njihove npravnosti, pridnosti in delavnosti ne bilo nikakih pomislekov ali pa, če bi se izkazali z zadostnim premoženjem za vzdrževanje družine. Tudi konskripciji zavezani bi morali dokazati sredstva za preživljanje družine, da bi dobili ženitna dovoljenja. Beljaška kresija je bila za prilagoditev dunajskih predpisov z nekaj spremembami. Meščani malih mest in trgov ter tudi hišni posestniki v takih krajih nimajo vedno dovolj dohodkov, da bi preživljali družino, isto velja za obrtnike na deželi, zato naj bi bila tudi za nje obvezna ženitna dovoljenja. Poslom naj bi dovoljenja dali le, če se izkažejo s spričevali gospodarjev, da so več let pridno služili in so sposobni za delo, ter da tudi ni npravnostnih pomislekov. Obenem naj bi se, kot velja za Galicijo, uvedla prepoved sklepanja zakonov za moške pred 19. in za ženske pred 15. letom. Pri dninarjih, ki bi dobili ženitno dovoljenje in bi imeli dvomljiv zaslužek, bi se morale občine zavezati, da bodo vzdrževale družino, če bi družinski poglavar ostal brez kruha. V celovškem okrožju so se, tako je poročala kresija, vedno držali načela, da se je zakonski kandidat moral izkazati z zaposlitvijo in zadostnim zaslužkom. Ženitnih dovoljenj niso potrebovali plemiči, vse osebe s plačo ter advokati in doktorji. Tak postopek je ustrezal dvornemu dekretu iz leta 1815, ki je veljal za Dunaj, izkazal se je za zadovoljivega in zato naj pri njem ostane, toliko bolj, ker so rekurzi zaradi zavrnjenih ženitnih dovoljenj redki.⁶⁵

V poročilu od 18. julija 1827 na združeno dvorno pisarno je gubernij navedel povzetke iz mnenj vseh petih kresij in je opozoril, da je že leta

⁶⁵ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1831-2), konv. 2, št. 9165.

1823 predlagal, naj se izdajo določni in splošno uporabni predpisi za podeljevanje ženitnih dovoljenj. Dotedanji postopki so se med seboj zelo razlikovali, bili pa so tudi nepopolni in nezadostni. Namen ženitnih zglasnic je bil dvojen, obvestiti okrajne gosposke o spremembi družinskega stanu in potrditi, da ni zakonitega zakonskega zadržka. Tako potrdilo naj bi zlasti zagotovilo, da duhovniki ne bi poročili vojaščini zvezanih oseb. Pri tem na splošno niso upoštevali morebitnih političnih, npravnstvenih, policijskih ali zdravstvenih razlogov zoper sklenitev zakona, ker pač ni bilo zakonitih predpisov, ki bi oblastem služili kot kažipot, pod kakšnimi pogoji naj bi ženitna dovoljenja dajala ali odklanjala. V spoznanju obstoječih pomanjkljivosti je gubernij leta 1823 predlagal prilagoditev dvornega dekreta od 26. januarja 1815, izdanega za Dunaj, in more svoj predlog le ponoviti, ker so predpisi dekreta uporabni tako za mesta kot za deželo. Spremembe, ki so jih predlagale kresije v Postojni, Novem mestu in Beljaku, je imel gubernij deloma za nepotrebne, ker so predlagane določbe vsebovane že v navodilih, deloma pa so preveč omejujoče in nasprotujejo duhu dvornega dekreta. Nekaj sprememb bi bilo morda potrebnih pri določitvi kategorij oseb, katerim ženitna dovoljenja ne bi bila potrebna. Oproščeni dovoljenj naj bi bili le meščani v mestih in trgih z magistratom, to bi veljalo tudi za hišne posestnike, ako ne bi po svojih osebnih lastnostih sodili v drugo oproščeno kategorijo ali pa bi jih bilo mogoče po njihovi izobrazbi ali zaslužku vanjo uvrstiti. Obrtnikov v glavnih deželnih mestih ne bi smeli uvrstiti v kategorije, ki dovoljenj ne bi potrebovala. Gubernij je končno opozoril še na predlog postojnske kresije, naj bi se upravnim oblastem dovolila na podeželju uporaba člena 53 občega državlanskega zakonika tudi za polnoletne zakonske kandidate.⁶⁶

Dasi so kresije in gubernij to pot obravnavali vprašanje ženitnih dovoljenj in dali svoje predloge na poziv dvorne pisarne, se tej z rešitvijo ni mudilo. Menda se je med tem časom tudi prepričala, da je omejevanje zakonov za preprečevanje revščine neučinkovito. Leta 1832, po skoraj petih letih, je dobil gubernij kratko obvestilo, naj se vprašanje izdaje novih predpisov za podeljevanje političnih ženitnih dovoljenj pusti pri miru.⁶⁷

Ker ni bilo enotnih in jasnih predpisov, je praksa podeljevanja ženitnih dovoljenj in zglasnic pri političnih oblasteh na ozemlju ljubljanskega gubernija ostala zelo različna. Niti vsi referenti posameznih upravnih instanc niso postopali enako in tudi višje instance, kresije in gubernij niso imele enotnega postopka. Kot nam kažejo spisi ljubljanskega magistrata, se je začela praksa pri podeljevanju ženitnih dovoljenj spreminjati zlasti proti koncu dvajsetih let, ko je bilo na dnevni red postavljeno vprašanje izdaje novih predpisov po vzorcu dunajskih. Leta 1822 in ponovno leta 1827 je ljubljanski magistrat poročal kresiji, da izdaja

⁶⁶ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1827-8), konv. 4.

⁶⁷ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1831-2), konv. 2, št. 9165. — MALj., Reg. I, fasc. 278, fol. 869.

ženitna dovoljenja tedaj, ko zanje prosijo stranke na zahtevo župnika, vendar so bili taki primeri zelo redki. Župniki so namreč zahtevali ženitna dovoljenja le od oseb, ki se jim niso zdele zanesljive ali pa jih niso dobro poznali. Pri vprašanju, ali naj se zakon dovoli, je magistrat upošteval predvsem konskripcijske predpise. Prvotno je dovoljenja izdajal kot okrajna gosposka vsem polnoletnim prebivalcem okraja, ne glede na zemljiško gospostvo, kateremu so bili podložni, pozneje pa le ljubljanskim domačinom. Tem jih je le izjemoma odklonil. Pri nedomačinah, to je osebah, pristojnih izven Ljubljane, hlapcih in rokodelskih pomočnikih, ki so jim izdajale dovoljenja njihove okrajne gosposke, se je pa večkrat pripetilo, da jih niso dobili in se niso mogli poročiti. O svojem postopku za izdajanje ženitnih dovoljenj je magistrat izjavil, da ne sloni na posebnih predpisih, temveč ga sam prilagodi po raznih zakonih glede na potrebe posameznega primera.⁶⁸ Ohranjeni spisi ljubljanskega magistrata o ženitnih dovoljenjih pred letom 1827 se nanašajo predvsem na prosilce, ki so dovoljenja potrebovali po vojaških predpisih. Primerov, da bi bile prošnje za dovoljenja zavrnjene, skoraj ni zaslediti. Vprašanje o možnosti za vzdrževanje rodbine je bilo postavljeno prosilcem le, če je bilo to predvideno v predpisih glede vojaščini podvrženih oseb ali pa, če je šlo za mladoletne.⁶⁹ Nedomačinom, zaposlenim v Ljubljani, ki so se poročili z dovoljenjem svoje okrajne gosposke, je magistrat dovoljeval bivanje tudi kot poročenim, dokler so imeli v redu svoj potni list in so izpolnjevali druge pogoje. Med temi je bila tudi zahteva, da so imeli sredstva za vzdrževanje.⁷⁰ Leta 1827 se je dotedanji postopek pri izdajanju ženitnih dovoljenj spremenil, prosilcem, ki so pripadali gmotno šibkim slojem, npr. rokodelskim pomočnikom, hlapcem, dninarjem, je magistrat pričel postavljati vprašanje o zadostnem zaslužku za preživljanje. Ni dvoma, da so povod za to spremembo dale priprave za uvedbo novih predpisov, prilagojenih dvornemu dekretu za Dunaj. Magistrat je odklanjal ženitna dovoljenja prosilcev, za katere je sodil, da nimajo dovolj sredstev za vzdrževanje družine. Tudi gubernij je zavrnil pritožbi dveh dninarjev zoper magistratno odklonitev, ker se nista izkazala z zanesljivim zaslužkom, kajti nestalno in le redko zadostno dnino, ki pogosto sploh izostane, ni mogoče šteti za tak zaslužek. Obenem je opozoril magistrat, naj postopa po policijskih predpisih, če bi eden ali drugi izmed pritožiteljev ostal brez zaposlitve.⁷¹ To je pomenilo, da bi ga izgnali iz mesta v njegov rojstni kraj. Magistrat ni dal dovoljenja klobučarskemu pomočniku, ki se je hotel poročiti s prodajalko žganja in kruha; njegovo pritožbo je kresija odklonilno rešila. V utemeljitev odklonitve je navedla, da negotovi dohodki in pomanjkanje premoženja ne zagotavljajo možnosti za vzdrževanje družine. Pri tem se je sklicevala na člen 53 občega državlanskega zakonika.⁷²

⁶⁸ MALj., Reg. I, fasc. 200, fol. 382 in Reg. II, fasc. 4, fol. 254—259.

⁶⁹ MALj., Reg. I, fasc. 200, fol. 307—641.

⁷⁰ MALj., Reg. I, fasc. 278, fol. 34.

⁷¹ MALj., Reg. I, fasc. 278, fol. 102.

⁷² MALj., Reg. I, fasc. 278, fol. 699.

Po nekaj letih različne in nasprotujoče si prakse upravnih oblasti glede ženitnih dovoljenj, ki se je opirala tudi na različne in deloma neustrezne predpise, je gubernij svoje stališče spremenil. Leta 1831 je ugodil številnim pritožbam zoper odklonitev. Običajni razlog za odklonitev je bil: prosilec nima premoženja, navezan je na zaslužek od dela, če bo ostal brez zaposlitve ali bo obnemogel, bo družina padla v revščino in bo v breme domače občine. Nasproti temu je gubernij izrazil svoje stališče: v splošnem se je treba držati načela, da se ne more, če ni zakonskih zadržkov, nobenemu samostojnemu človeku omejiti pravica za sklenitev zakona, še posebej pa ni v Iliriji nobenega predpisa, ki bi določal, da okrajne gosposke izdajajo ženitna dovoljenja. Z naredbo št. 4265 od 1. marca 1832 je gubernij pojasnil, kateri predpisi veljajo glede tega v Iliriji, in je dal upravnim oblastem potrebna navodila. Sklicujoč se na patente o odpravi nevoljništva, je ugotovil, da imajo podložniki pravico ženitne svobode; na Koroškem so morali ženin prej naznaniti gosposki in dobiti ženitno zglasnico. Člen 47 občega državljanskega zakonika pa je določal, da sme vsakdo skleniti zakon, kolikor temu ne nasprotuje kak zakonski zadržek. Edino te predpise je treba upoštevati pri vprašanju, ali naj se zakonskemu kandidatu dovoli zakon ali ne. Dokler ne bo nov zakon določil, da se more posameznim kategorijam prebivalstva iz npravnstvenih in policijskih razlogov ženin preprovedati, upravne oblasti na ozemlju ljubljanskega gubernija ne smejo ovirati tistih, ki se hočejo poslužiti svojih od zakonodajalca priznanih državljanskih pravico. Okrajne gosposke se morajo omejiti le na to, da brez obotavljanja izdajo zakonskemu kandidatu ženitne zglasnice (Ehemeldzettel). Te so bile na Koroškem že oddavna z zakonom predpisane za vzdrževanje koristne evidence, na Kranjskem pa so bile v prejšnjih letih le v navadi, dokler jih ni deželna vlada z ukazom od 17. februarja 1825 predpisala kot obvezne za vse vojaščini zavezane osebe. Namen ženitnih zglasnic pa ni, da izrekajo ženitno dovoljenje (Eheconsens, Ehebewilligung), temveč da potrdijo prijavo poroke in služijo zakonskemu kandidatu za izkaz njegove osebe in njegovega družbenega položaja. Na podlagi ženitne zglasnice in drugih predpisanih dokumentov duhovnik presoja, ali sme zakonskega kandidata poročiti. Okrajne gosposke jih morajo na zahtevo izdajati brez obotavljanja, brezplačno in koleka prosto.⁷³

Z gubernijsko naredbo od 1. marca 1832 je bilo izdajanje ženitnih zglasnic, ki so bile čisto formalnega značaja, za vse področje ljubljanskega gubernija enotno urejeno. Vendar se je praksa pri nižjih upravnih oblasteh le postopoma prilagajala gubernijskim navodilom. Še vedno se je dogajalo, da so okrajne gosposke ženitno zglasnico obravnavale kot ženitno dovoljenje in so hotele odločati, ali naj se prosilcu izda ali ne. Ljubljanskemu magistratu je kresija leta 1838 zagrozila s kaznijo 10 gol-dinarjev za vsak primer, ko bi odklonil izdajo ženitne zglasnice.⁷⁴ Skle-

⁷³ AS, Gub. arhiv, fasc. 48 (1831-2), konv. 2, št. 4264. — Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien. Jahr 1833. Fünftehnter Band. Ljubljana 1834. Str. 24 sl.

⁷⁴ MALj., Reg. I, fasc. 402, fol. 755.

panje zakonov v Ljubljani pristojnega prebivalstva magistrat ni mogel več omejevati, pač pa je mogel še vedno ovirati poroke nedomačinov, ko še niso imeli domicila v mestu. Dninarjem, poslom in rokodelskim pomočnikom, ki so živeli v Ljubljani manj kot deset let, je dovoljeval, ko so prosili za ženitne zglasnice, nadaljnje bivanje le, če so imeli zaslužek in so mogli preživljati sebe in družino, sicer jih je napotil na gosposko njihovega rojstnega kraja. Svoje stališče je utemeljeval z razlogom, da bi gojil le politično nevarni proletariat, če bi trpel take ljudi v mestu. Vendar s tem postopkom ni vedno uspel, v primerih pritožb je kresija njegove odločbe razveljavljala, sklicujoč se tudi na predpis, naj se prosta izbira domicila prebivalstvu ne omejuje.⁷⁵

VI.

Ustavne in upravne spremembe po letu 1848 so prinesle spremembe tudi v prakso podeljevanja ženitnih zglasnic, dasi so predpisi glede njih ostali isti. Glavni razlog za spremembe je bil prenos številnih upravnih poslov na novo organizirane občine. Provizorični občinski zakon od 17. marca 1849 ni imel sicer nobene posebne določbe o ženitnih dovoljenjih ali zglasnicah, toda »Začasna srenjska postava za Ljubljano« od 9. junija 1850 je med nalogami magistrata v prenesenem področju v členu 116 navajala izdajanje ali odklanjanje ženitnih dovoljenj na podlagi zakonitih predpisov.⁷⁶ To določbo, ki je v tej formulaciji najbrž po naključju prišla v ljubljanski občinski zakon, izdan od dunajske vlade, je magistrat zelo ekstenzivno tolmačil. Popolnoma je prezrl omembo zakonitih predpisov, na katerih mora sloneti podeljevanje ženitnih dovoljenj in katerih na Kranjskem ni bilo, ter jih je začel odklanjati ženitnim kandidatom, največkrat rokodelskim pomočnikom, poslom in dninarjem, ki po njegovem mnenju niso imeli dovolj možnosti za vzdrževanje družine. Ženitne zglasnice, ki jih je moral na zahtevo izdati vsakemu prosilcu, so zamenjala ženitna dovoljenja, katera je izdajal po svoji presoji. V primerih, ko so se zavrnjeni ženitni kandidati pritožili zoper odločbe magistrata, je deželna vlada pritožiteljem povečini ugodila, toda tudi zavrnjeni rekurzi niso bili le izjeme.⁷⁷ Poroke nedomačinov je skušal magistrat omejevati tako, da jim ni dovolil nadaljnega bivanja v Ljubljani, če so se hoteli poročiti. Vendar s tem ni uspel, ker je deželna vlada na pritožbe njegove odločbe razveljavljala. Pri tem se je sklicevala na člen 25 občinskega zakona za Ljubljano, po katerem se nedomačinom začasno bivanje v mestu ni smelo zabraniti, če so izkazali svojo pristojnost z veljavnim domovinskim listom, dokler so se primerno vedli in imeli

⁷⁵ MALj., Reg. I, fasc. 402, fol. 386, 627; fasc. 537, fol. 47 sl., 150 sl.

⁷⁶ Provisorisches Gemeindegesetz vom 17. März 1849. Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849. Str. 203 sl. — Začasna srenjska postava za Ljubljano od 9. junija 1850. Deželni zakonik in vladni list za krajnsko kronovino. II. tečaj 1850. Str. 200 sl.

⁷⁷ MALj., Reg. I, fasc. 537, 538, 758 in 759 vsebujejo po več primerov zavrnjenih prošenj za ženitna dovoljenja.

sredstva za preživljanje. Priznala pa je magistratu pravico, da nedomačine, bodisi samske, bodisi poročene, odpravi iz mesta v njihove domovinske občine, takoj ko ne bi več ustrezali pogojem člena 25, to je v primeru, ako bi bili ob zaslužek in ne bi mogli preživljati sebe in družine.⁷⁸

Ko so bile po letu 1848 na Kranjskem po podeželju organizirane politične občine, niso dobile izrecnega pooblastila za izdajanje ženitnih zglasnic ali dovoljenj. Tudi provizorični občinski zakon iz leta 1849 ni tega navajal med občinskimi nalogami. Vendar so si nekatere občine to pravico lastile, dasi je po členu 33 določb o organizaciji in poslovanju okrajnih uradov, odobrenih s cesarsko odločbo od 14. septembra 1852 in objavljenih z odredbo notranjega, pravosodnega in finančnega ministra od 19. januarja 1853, bilo izdajanje ženitnih dovoljenj, kolikórkoli so bila potrebna in niso bila pridržana višjim oblastem, naloga okrajnih uradov. Okrajni uradi naj bi ženitna dovoljenja izdajali po zaslišanju občinskih predstojnikov. Toda ta določba je govorila le o izdajanju ženitnih dovoljenj, ki so bila po veljavnih predpisih tedaj potrebna in jih ni na novo uvajala, kakor so to pozneje marsikdaj tolmačili. »Novice« so v začetku leta 1849 prinesle pod naslovom »Županom in soseskam sploh v preudarek« vest, da je bilo v neki župniji blizu Ljubljane 13 parov, katerim so soseskine moške dovolili, da se poročijo, naenkrat oklicanih. Tej vesti je sledilo svarilo, da bodo morale občine preživljati družine, ako se ne bodo mogle same.⁷⁹ Bil je to jasn poziv za omejevanje porok vaškega proletariata. Leto nato je priobčil Ambrož v »Novicah« članek »Potreba novih srenjskih naprav«. Zavzemal se je, da bi se izdajanje ženitnih dovoljenj preneslo od okrajnih uradov (kantonskih poglavarstev) na občine (srenje). Okrajni uradi so morali dati dovoljenje vsakomur, tako so se ženili tudi hlapci, ki so z družinami padli v breme občin, ko niso mogli več delati. Zato bi bilo prav, da o ženitnih dovoljenjih odločajo občine.⁸⁰ Dasi ni bilo zakonite osnove, so občine in okrajni uradi od leta 1850 dajali ali odklanjali ženitna dovoljenja, dokler ni centralna vlada leta 1863 te prakse odpravila, od tedaj so na Kranjskem izdajali zopet ženitne zglasnice po predpisih gubernijske naredbe iz leta 1832.

Z institucijo ženitnih dovoljenj, ki so jo v času političnega in gospodarskega liberalizma občutili kot anahronizem, se je leta 1863 ukvarjala poslanska zbornica in je sprejela zakonski osnutek o njeni ukinitvi. Toda gosposka zbornica, v kateri so odločali konservativnejši elementi, je osnutek zavrnila ter naročila vladi, naj zasliši deželne zbore, ali so in kakšne so ovire za ukinitve ženitnih omejitev in kakšni ukrepi bi bili pri tem potrebni. Od deželnih zborov v deželah, kjer živijo Slovenci, se je kranjski, ki je imel konservativno večino, zavzemal za omejevanje ženitne svobode. Po dolgi debati, ki je trajala skoraj dva dni, je sklenil odgovoriti vladi, da na Kranjskem sicer ni institucije ženitnih dovoljenj,

⁷⁸ MALj., Reg. I, fasc. 537, fol. 372 sl. in 388 sl.

⁷⁹ Novice 1849, str. 24.

⁸⁰ Ambrož, Potreba novih srenjskih naprav. Novice 1850, str. 43.

da pa jih politične oblasti od 1850 naprej dejansko podeljujejo ter da bi ohranitev te prakse ustrezala željam dežele, uredila pa naj bi se z zakonom.⁸¹ Ženitna dovoljenja so njihovi zagovorniki utemeljevali s potrebo po omejitvi zakonskih zvez med osebami brez zadostnega stalnega zaslužka in sredstev za vzdrževanje družine, glavni argument je bil preprečenje revščine in proletariata. Na Štajerskem so bila v veljavi ženitna dovoljenja, katerih izdajanje je po štajerskem občinskem redu sodilo v področje občin. Ko je na poziv centralne vlade deželni zbor razpravljajal o tem vprašanju, se je večina izrekla, da ni nikakih ovir zoper ukinitvev ženitnih dovoljenj in da jih je mogoče takoj odpraviti. Manjšina je bila v načelu tudi za ukinitvev, vendar z omejitvijo, da bi občine imele pravico ugovora, če je bil ženin v ubožni oskrbi ali pa jo je užival v prejšnjih letih ter če je bil zaradi beračenja kaznovan. Za take omejitve so se zavzemali tudi nekateri spodnještajerski deželni poslanci.⁸² Vlada je šele leta 1868 predložila zakonski osnutek o ukinitvi ženitnih dovoljenj, ki ga je deželni zbor brez debate sprejel. S tem zakonom so bila odpravljena na Štajerskem dotedanja ženitna dovoljenja, ki so jih izdajale politične oblasti ali občine, ter razveljavljeni vsi zadevni zakoni in predpisi.⁸³ Na Koroškem, kjer je bila v veljavi institucija ženitnih zglasnic, jo je s pooblastilom notranjega ministrstva odpravila deželna vlada.⁸⁴ Na Goriškem so bile pred letom 1848 ženitna dovoljenja ali zglasnice neznane. Šele po navedenem letu so jih pričeli uvajati; posnemajoč druge dežele in po zgledu posebnih zakonov, ki so bili drugje v veljavi. Ženitna dovoljenja so oblasti na Goriškem izdajale brez omejitev, če ne v prvi pa v drugi instanci. Kjer so bile za dovoljenja uvedene pristojbine, so jih dajali le, da je bila taksa plačana. Zato je goriški deželni zbor imel ženitna dovoljenja za nepotrebna ter je brez debate sprejel predlog, naj se vladi odgovori, da zoper ukinitvev ni nobenih zadržkov.⁸⁵ Po pooblastilu notranjega ministrstva je primorsko namestništvo leta 1867 ženitna dovoljenja odpravilo.⁸⁶

Kljub odpravi ženitnih dovoljenj je to vprašanje še večkrat prišlo na dnevni red deželnozborskih razprav. Na Kranjskem je obveljala še naprej institucija ženitnih zglasnic. Občinski red za Kranjsko od 17. februarja 1866 je med nalogami lastnega občinskega področja navajal tudi

⁸¹ Obravnave kranjskega deželnega zbora leta 1864, 3., 16. in 17. seja. — Novice 1864, str. 154 in 163. — Kyovský, n. o. m., str. 767 sl.

⁸² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steiermärkischen Landtages vom 2. März bis 7. Mai 1864. III. Session. L. T. Z. 23, 1864; str. 281—296; L. T. Z. 69, 1864, Bericht des Ausschusses über den politischen Ehekonsens.

⁸³ Stenographische Protokolle des steiermärkischen Landtages vom 28. August bis 6. October 1868. Str. 20, priloga 36.

⁸⁴ Ernst Mayerhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst. Fünfter Band. Fünfte, vermehrte und verbesserte Auflage. Wien 1900. Str. 3, opomba 3.

⁸⁵ Pertrattazioni della terza tornata della dieta provinciale della contea di Gorizia e Gradisca. 1864. Str 31 sl.

⁸⁶ Mayerhofer's Handbuch, n. o. m.

izdajanje ženitnih zglasnic (ženitevskih oglasnic) po gubernijski naredbi od 1. marca 1832. Ženitne zglasnice so morale občine izdati vsakemu ženitnemu kandidatu, ki jih je zahteval. Sicer se je tudi zgodilo, da je ena ali druga občina odklonila zglasnico prosilcu brez premoženja in zagotovljenega zaslužka, ki bi se oženil le »na roke«, toda v primeru pritožbe jo je izdal deželni odbor. Dr. Bleiweis, pri razpravi v deželnem zboru leta 1864 je bil najodločnejši zagovornik ženitnih dovoljenj, se je še nadalje zanje zavzemal, pozival je tudi občine, naj v tem smislu predlagajo peticije deželnemu zboru.⁸⁷ Leta 1868 so vsi župani ribniškega okraja prosili, naj se izda zakon, da bi imele občine pravico dovoljevati ženitve.⁸⁸ Leta 1871 je deželni odbor glede na določbo v občinskem redu, po kateri je bilo izdajanje ženitnih zglasnic naloga občin, predložil deželnemu zboru osnutek zakona, ki naj bi določil, kdaj jih smejo prosilcu odreči. Občine bi smele odkloniti ženitno zglasnico pri dokazanem pomanjkanju potrebnih dohodkov ali pri dokazanem slabem ponašanju. Deželni zbor je sprejel tak zakonski osnutek, ki ga je deželni predsednik označil glede na tedanje stanje avstrijske zakonodaje kot unikum.⁸⁹ Osnutek pa ni dobil cesarjeve sankcije in ni postal zakon. Notranji minister, ki je o tem obvestil deželni odbor, je opozoril, da bi bil tak zakon v nasprotju z vsemi tedanjimi pravnimi razmerami. Na Kranjskem ženitna dovoljenja niso bila nikdar v navadi, njihova uvedba bi se torej s stališča posebnih deželnih razmer mogla tem manj opravičiti, ker so jih odpravili v vseh drugih deželah, kjer so bila v veljavi.⁹⁰ Leta 1880 je dr. Bleiweis s tovariši predlagal isti osnutek zakona, ki pa v deželnem zboru ni dobil večine, tedaj so ga namreč obvladovali liberalni Nemci.⁹¹ Po Bleiweisovi smrti so prišli pred deželni zbor poslanec Klun in tovariši z novim osnutkom zakona, ki naj bi dal občinam pravico omejevati izdajanje ženitnih zglasnic. Po tem osnutku bi jo smela občina odreči v naslednjih primerih: »1. Ako je ženin od občine ali iz kake javne dobrodelne naprave dobival miloščino in dotlej še ni preteklo vsaj eno leto. 2. Ako je dokazano, da se ženin živi od beračenja, ali da nima toliko premoženja ali zaslužka, da bi za silo zadostovalo za preživitev njegove rodbine. 3. Ako je ženinu dokazano tako slabega zadržanja, da se je po pravici bati, da za potrebni živež svoje rodbine in za dobro izrejo svojih otrok ne bo vestno skrbel.« Po sklepu deželnega zbora naj bi deželni odbor osnutek preučil ter pripravil za prihodnje zasedanje svoj predlog.⁹² Tudi kmetijska anketa, ki jo je sklical deželni odbor v naslednjem letu, mu je priporočala, naj deželnemu

⁸⁷ Dr. Janez Bleiweis, Lažnjivcem na sramoto — nalaganim v razjasnilo. Novice 1867, str. 244 sl.

⁸⁸ Novice 1868, str. 294.

⁸⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani v drugi sesiji tretje volilne dobe od 14. septembra do 14. oktobra 1871. Str. 28 sl.; priloga 28.

⁹⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega 1872. Priloga 37: Poročilo o delovanju kranjskega deželnega odbora, str. 410.

⁹¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega 1880, str. 159 sl.; priloga 88, str. 803.

⁹² Obravnave deželnega zbora Kranjskega 1883. Str. 33 sl., 49 sl., 178 sl. ter priloga 31, str. 201 sl.

zboru predloži načrt zakona o ženitnih zglasnicah.⁹³ Vendar Klunov načrt zakona ni bil predložen deželnemu zboru v razpravo. Notranje ministrstvo je namreč načelno zavrnilo vsako omejitev sklepanja zakonov. Ker torej ni bilo upanja na uspeh, je deželni odbor opustil nadaljnja prizadevanja.⁹⁴

S peticijami za ponovno uvedbo ženitnih dovoljenj so se obračale na deželni zbor tudi občine na Štajerskem, njihove zahteve pa so ostajale nerešene. Leta 1878 se je večina občinskega odseka v deželnem zboru izrekla za ženitna dovoljenja, toda na predlog manjšine je šel deželni zbor prek te zahteve na dnevni red.⁹⁵ Leta 1880 je skupina poslancev podeželskih občin, med njimi so bili tudi spodnještajerski, predložila osnutek zakona, ki bi dal občinam pravico v določenih primerih ugovarjati zoper sklenitev zakona njenih občanov. Možnost ugovora je bila predvidena v istih primerih kot po Klunovem osnutku v kranjskem deželnem zboru leta 1883. Občinski odsek je zakonski osnutek zavrnil, ravno tako tudi štajerski deželni zbor.⁹⁶ Leta 1886 so prišli slovenski spodnještajerski poslanci (Jerman, Vošnjak, Raič) z osnutkom zakona o ženitnih zglasnicah. Po tem osnutku bi smele občine odkloniti zglasnico ženitnemu kandidatu zaradi pomanjkanja za vzdrževanje družine potrebnega dohodka. Predlog je, kot vsi prejšnji, propadel.⁹⁷ Toda zagovorniki ženitnih dovoljenj so vztrajno na vsakem zasedanju deželnega zbora svoje predloge ponavljali.⁹⁸ Leta 1892 so zastopniki podeželskih občin nemškega dela dežele predložili nov osnutek zakona s približno isto vsebino, kot jo je imel načrt iz l. 1880. Predlagatelj ga je utemeljeval predvsem s potrebo po kmečkih poslih (hlapcih, deklah), če se posli poročijo, postanejo dninarji in se kot delavci za kmeta podražijo. Poročeni tudi v večji meri odhajajo med industrijske delavce. Občinski odsek deželnega zbora, ki je o njem najprej razpravljal, je predlagal odklonitev, vendar ga je deželni zbor tokrat sprejel.⁹⁹ Zakonski osnutek pa ni dobil vladarjeve sankcije, ker bi pomenil uvedbo ženitnih dovoljenj, ki nasprotujejo načelu enakosti vseh državljanov in tudi ne bi prinesla nameravanega rezultata.¹⁰⁰

Na Koroškem je leta 1886 96 občin, precejšnje število tudi iz slovenskega dela dežele, poslalo po sklepu konference županov deželnemu zboru peticije za uvedbo ženitnih dovoljenj. Ko je deželni zbor o peticijah raz-

⁹³ Poročilo o kmetijski anketi dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. Uredil dr. J. Vošnjak. Ljubljana 1884, str. 63 sl. in 71.

⁹⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega 1886/87. Poročilo o delovanju deželnega odbora za čas od 1. avgusta 1885 do 30. novembra 1886, str. 154.

⁹⁵ Stenographische Protokolle des steiermärkischen Landtages 1878. Str. 285 sl., prilogi 113 in 114.

⁹⁶ Stenographische Protokolle... 1880, str. 155 sl.

⁹⁷ Stenographische Protokolle... 1885/86, str. 28 sl., priloga 32.

⁹⁸ Stenographische Protokolle... 1886/87, str. 321 sl., priloga 106; ... 1887/88, str. 11 sl., priloga 18, str. 27 sl., 101 sl., priloga 43; ... 1890, str. 52, 74 sl., priloga 77.

⁹⁹ Stenographische Protokolle... 1891/92, str. 96 sl., priloga 77, str. 100 sl., priloga 141, str. 414 sl.

¹⁰⁰ Stenographische Protokolle... 1892/93. Bericht des steiermärkischen Landes-Ausschusses über seine Tätigkeit seit Mai 1892, str. 5.

pravljaj, sta se slovenska poslanca Muri in Einspieler za nje zavzemala. Večina deželnega zbora je peticije občin odklonila z motivacijo, da ženitna dovoljenja niso na Koroškem nikdar imela zakonite veljave, temveč le ženitne zglasnice, bila bi tudi v nasprotju z državnimi zakoni. Število sklenjenih zakonov je na Koroškem relativno manjše kot v drugih deželah, čeprav imajo ženitna dovoljenja, veliko pa je število nezakonskih otrok. Posledica omejevanja zakonov bi bili številnejši konkubinati.¹⁰¹

Goriški deželni zbor je razpravljaj o ženitnih dovoljenjih leta 1880 in 1887. Čitalnica v Čepovanu (katoliško politično društvo) je prosila za spremembo občinskega zakona v tem smislu, da bi občine imele pravico podeljevati ženitna dovoljenja. To zahtevo je utemeljevala z dolžnostjo občin, da vzdržujejo uboge. Peticijo čepovanske čitalnice je podprlo županstvo v Rihemberku (Braniku). Drugič je politično društvo »Slovenski jez« poslalo peticijo, naj bi se z zakonom omejila ženitna svoboda, tako da bi bila ženitev dovoljena le osebam, ki bi dokazale zadostno premoženje za vzdrževanje družine. Obakrat je prešel deželni zbor na dnevni red prek teh zahtev. Leta 1887 so bili razlogi odklonitve: osebna svoboda, pomanjkanje kriterija za določitev zadostnega premoženja, zagotoviti bi bilo treba možnost vzdrževanja družine tudi za dobo trajanja zakona, zakon bi postal privilegij bogatih.¹⁰²

Potem ko so torej bila po intervenciji centralne vlade v letih 1867 in 1868 odpravljena ženitna dovoljenja oziroma zglasnice na Goriškem, Štajerskem in Koroškem ter tudi v drugih avstrijskih deželah, v katerih je bila ta institucija v veljavi, so ostale le še ženitne zglasnice na Kranjskem ter ženitna dovoljenja na Tirolskem s Vorarlbergom. Ženitna dovoljenja v tej deželi so bila predpisana za posle, rokodelske pomočnike, dninarje in gostače.¹⁰³ V obeh deželah, na Kranjskem in na Tirolskem, so se ženitna dovoljenja oziroma ženitne zglasnice pač ohranile, ker sta se za to zavzemala deželna zbora, v drugih deželah pa so soglašali z namerom centralne vlade, da se odpravijo kot razmeram ne več ustrezajoči ostanki preteklosti.

Po gubernijski naredbi iz leta 1832, ki je ostala podlaga za izdajanje ženitnih zglasnic, jih je bilo treba izdajati brezplačno. Leta 1868 pa je bila uvedena na ženitne zglasnice taksa, mogla je znašati od 1 do 5 gol-dinarjev, morala pa je biti v isti občini za vse občane enaka. Takse v navedeni višini so veljale do leta 1914, ko so bile določene na 5—30 kron.¹⁰⁴ Z uvedbo taks so ženitne zglasnice dobile za občine nekaj praktičnega pomena, prej je bilo njihovo izdajanje — izdati so jo morale na zahtevo

¹⁰¹ Stenographische Protokolle des kärntnerischen Landtages. 1886/87. Str. 477 sl.

¹⁰² Pertrattazioni... della dieta provinciale della contea Gorizia e Gradisca. 1880, str. 116; ... 1887, str. 111.

¹⁰³ Mayerhofer's Handbuch, n. o. m., str. 3 in 4.

¹⁰⁴ Postava, veljavna za vojvodstvo Kranjsko, ki zadeva občinske takse, od 3. decembra 1868 ter tarifa k tej postavi, postavka 4. Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko. Leto 1868. XV. del, str. 34. — Zakon z dne 4. maja 1914, veljaven za vojvodino Kranjsko o pobiranju občinskih taks. Tarifa k taksnemu zakonu št. 3. Deželni zakonik... 1914. VIII. kos.

vsakemu zakonskemu kandidatu — gola formalnost. Sicer se je tudi včasih dogodilo, da je občina prosilca zavrnila, toda na pritožbo jo je izdal deželni odbor. Nevoljo občin je vzbujalo, da prosilec v takem primeru ni plačal občinske takse. Zato je kmetijska anketa leta 1884 priporočila deželnemu odboru, naj v primerih pritožb daje pritožiteljem ženitne zglasnice z odločnim naročilom, da morajo občini plačati predpisano takso.¹⁰⁵

Odkar je bilo razjasnjeno, da so na Kranjskem dopustne le ženitne zglasnice, katere se ne smejo zamenjavati z ženitnimi dovoljenji, je bil postopek izdajanja pri ljubljanskem magistratu poenostavljen. V izdanih ženitnih dovoljenjih, ta izraz se je nekaj let še vedno uporabljal, je bila ugotovitev, da zoper ženitev ni zadržkov. Ženitnim kandidatom, ki niso bili v Ljubljano pristojni, je magistrat še vedno dovoljeval bivanje v mestu, dokler bodo imeli veljaven domovinski list, se bodo ustrezajoče vedli in imeli sredstva za preživljanje. Do leta 1866 so prošnje za ženitne zglasnice obravnavali v sejah magistratnega gremija, tedaj je bilo sklenjeno, naj jih rešuje referent. Leta 1874 so bila odpravljena dovoljenja za bivanje, ki jih je mesto do tedaj izdajalo izven Ljubljane pristojnim ženitnim kandidatom. Magistrat je uvidel, da je predpis občinskega reda, na katerem je ta praksa slonela, anomalija glede na določbe domovinskega zakona iz leta 1863. Po teh določbah občina ni mogla izgnati oseb, katerih domovinska občina je bila neznana, dvomljiva ali sporna, ter je bila dolžna tudi tujim revežem nuditi potrebno pomoč. Sicer pa tudi dovoljenje bivanja ni štčilo pred izgonom, če so bili dani zakoniti razlogi. Daljše stalno bivanje v občini ni več zagotavljalo pridobitve domovinstva.¹⁰⁶

Do leta 1888 ljubljanska občina od ženitnih zglasnic ni zahtevala taks. Šele tedaj je prišel pred občinski svet predlog, naj bi se uvedla taksa 5 goldinarjev, ki bi šla v ubožni sklad. Občinski svetovalec dr. Tavčar je tedaj nastopil zoper predlog, češ taka taksa je umestna v kmečkih občinah, kjer je premoženje enakomerneje razdeljeno. V Ljubljani bi bila uvedba takse krivica za delavce, za katere je 5 goldinarjev že kapital. Ubožni sklad ne bi mnogo pridobil, marsikateremu pa bi taksa preprečila ženitev. Občinski svetovalec dr. Vošnjak je takso na ženitne zglasnice zagovarjal, če prepreči le nekaj ženitev »nemaničev« bo koristna; obžaloval je, da ne more biti še višja. Župan Grasselli je priznal, da ima taksa tudi namen, omejiti lahkomišelnih zakone revnih ljudi, ki nalagajo občini velika bremena za vzdrževanje in odgojo otrok. Preprečitev le enega takega zakona je vredna za občino več kot 300 goldinarjev, čeprav neposredni denarni uspeh ne bo velik. Občinski svet je predlog za uvedbo takse končno sprejel z 19 proti dvema glasovoma.¹⁰⁷

Ženitne zglasnice so se ohranile do leta 1919. Tedaj je komisija za začasno vodstvo in likvidacijo deželne uprave pozvala vsa županstva na Kranjskem, naj se izjavijo, ali imajo zoper odpravo kakšne pomisleke glede na to, da bi občine izgubile neke, čeprav večinoma neznatne, do-

¹⁰⁵ Poročilo o kmetijski anketi dne 17. in 18. avgusta 1884 v Ljubljani. Str. 63 sl. in 71.

¹⁰⁶ MALj., Reg. I, fasc. 879, fol. 16 sl.

¹⁰⁷ MALj., Cod. III/39-1888, fol. 3 sl.

hodke. Župan dr. Tavčar, ki je bil leta 1888 zoper uvedbo, je bil sedaj zoper odpravo taks, ki so dajale mestu poprečno 1200 kron dohodkov. Predlagal je celo, naj bi se zvišale na 10 do 100 kron in plačevale po premoženjskih razmerah. Občinski svet je sprejel županov predlog. V tem smislu je magistrat odgovoril komisiji za deželno upravo, toda ker ni šlo za vprašanje taks, temveč za vprašanje institucije ženitnih zglasnic, nje-govega predloga niso mogli upoštevati. Ženitne zglasnice so imeli le na Kranjskem, v drugih slovenskih pokrajinah kakor tudi v drugih delih države jih niso poznali. Sploh je bila ta institucija zastarela in času ne-primerna. Kot tako jo je deželna vlada za Slovenijo odpravila in 1. av-gusta 1919 so prenehale veljati ženitne zglasnice, ki so imele svoje ko-renine še v dobi fevdalizma.¹⁰⁸

VII.

Ukrepi, s katerimi so omejevali ženitno svobodo skozi stoletja, so bili po svojem značaju in namenu različni. Zemljiški gospod je z njimi varoval svoje premoženjske koristi, njegovo soodločanje pri sklepanju zakonov podložnikov naj bi preprečilo prehajanje podložnikov in njihove posesti pod tuja gospodstva. Sčasoma je bila podložnikova osebna nesvo-boda omiljena, tako tudi ženitne omejitve. Že za konec srednjega veka za nekatere dežele, npr. za Kranjsko in Goriško, ni dokazov, da je bil podložnik pri sklepanju zakonske zveze odvisen od svojega zemljiškega gospoda. Na Štajerskem, kjer so se ženitna dovoljenja za podložnike ohranila v 18. stoletje, so postala končno le formalnost, dobil jih je vsak ženitni kandidat proti plačilu pristojbine. Terezijanska zakonodaja je sprva zemljiškim gospodom le naročila, naj podložnikom radovoljno dajejo ženitna dovoljenja, toda pozneje je vse omejitve ukinila. Jožefinski pa-tenti o odpravi nevoljništva so nato ponovno potrdili pravico podložnikov do svobodne ženitve, v nekaterih deželah s pridržkom, da to prej nazna-nijo gosposki in dobijo brezplačno ženitno zglasnico. Še morebiti pre-ostale omejitve ženitne svobode, kolikor so izvirale iz podložniškega raz-mérja, so bile s tem odpravljene.

V času, ko se je bližala končna odprava ostankov ženitnih omejitev iz podložniškega razmerja, pa so se pojavljala prizadevanja za uvedbo omejitev drugačnega značaja, dasi so jih navezovali na stare podložniške. Ponekod se je pomnožilo ljudi brez stalne zaposlitve in zaslužka. Tem so hotele državne oblasti preprečiti sklepanje zakonov, v ta namen so bili izdani za Dunaj in za nekatere dežele predpisi, po katerih osebe brez zagotovljenih življenjskih možnosti ne bi dobile ženitnega dovoljenja. Nove ženitne omejitve so imele svoj izvor v državni zakonodaji, državne oblasti pa so skrbale za njihovo izvajanje. Na slovenskem ozemlju se te omejitve prvotno niso splošno uveljavile, večji obseg so najbrž imele le na Štajerskem. Šele v dvajsetih letih prejšnjega stoletja je večina okraj-nih gosposk po zgledu predpisov in upravne prakse v drugih deželah

¹⁰⁸ MALj., Reg. I, fasc. 1800, XVIII/5, št. 2303/1919; Cod. III/77-1919, fol. 53.
— Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 8. avgusta 1919, št. 130, str. 588.

tudi na Kranjskem poleg ženitnih zglasnic uvedla ženitna dovoljenja. Na postopek pri izdajanju ženitnih dovoljenj in zglasnic, v praksi jih često niso ločili ter so jih zamenjavali, so vplivale zlasti določbe dvornega dekreta izdanega za Dunaj, kateri je naštel kategorije državljanov, ki ženitnih dovoljenj niso potrebovali. Ženitna dovoljenja so morali imeti pripadniki nižjih slojev, h katerim so šteli dninarje, posle in rokodelske pomočnike. Kot je mogoče soditi iz ohranjenih spisov, je v primerih odklonitve ženitnih dovoljenj ali zglasnic vedno šlo za osebe iz navedenih kategorij prebivalstva. Neenoten postopek na ozemlju ilirskega gubernija je uredila gubernijska naredba iz leta 1832. Za sklenitev zakona je bila sicer potrebna ženitna zglasnica, toda okrajna gosposka jo je morala izdati brezplačno vsakemu zakonskemu kandidatu. Politične oblasti niso imele pravice, da bi iz policijskih ali moralnih razlogov žnitev prepo-vedale.

Upravna reorganizacija po letu 1848 in razni centralistični zakoni, ki niso upoštevali različnih razmer v posameznih deželah, so prinesli v vprašanje ženitnih dovoljenj in zglasnic nove zmešnjave. Okrajni uradi in občinske uprave so začeli ponovno uvajati ženitna dovoljenja za tiste sloje prebivalstva, katerih pripadniki bi zaradi gospodarske šibkosti utegnili prej ali slej za prežvljanje potrebovati ubožno podporo. Ta praksa se je obdržala nekako do srede šestdesetih let, ko sta zakonodajalec in centralna vlada prišla do prepričanja, da institucija ženitnih omejitev ni v skladu z načeli političnega in gospodarskega liberalizma ter človekovo osebno svobodo. Z izjemo Tirolske in Vorarlberga so bile v vseh tedanjih avstrijskih deželah politične omejitve pri sklepanju zakona odpravljene. Na Kranjskem so sicer ostale ženitne zglasnice, ki so jih občine morale izdati vsakemu ženitnemu kandidatu. Ker je bilo treba zanj plačati določeno pristojbino, so mogle biti gmotno šibkemu ženinu ovira za sklenitev zakona.

Kakšen je bil učinek ženitnih omejitev, koliko so vplivale na število sklenjenih zakonov, bi se moralo izražati v strukturi prebivalstva glede razmerja med samskimi in poročenimi. Če so ženitne omejitve preprečile večje število porok, se je to moralo poznati v manjšem deležu poročenih in večjem deležu samskih oseb. Za ozemlje nekdanje ljubljanske škofije ter stiškega arhidiaconata goriške nadškofije imamo podatke o številu poročenih in samskih že za leto 1754, ko je bilo na našem ozemlju izvedeno prvo ljudsko štetje.¹⁰⁹ Ti podatki so iz dobe, ko se je struktura prebivalstva oblikovala še v razmerah podložništva. Iz prejšnjega stoletja so podatki o strukturi prebivalstva — število samskih in poročenih — za vsa ljudska štetja, ki so bila od leta 1857 naprej. Za ilustracijo te strukture so v naslednjem pregledu uporabljeni rezultati ljudskega štetja 1857, ko je bila v vseh naših deželah razširjena praksa ženitnih dovoljenj, s katerimi so omejevali poroke oseb brez zagotovljene stalne zaposlitve in zaslužka, ter ljudskega štetja 1880, ko so bila ženitna dovolje-

¹⁰⁹ Vlado Valenčič, Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. ZČ XVI/1962, str. 27.

nja že poldrugo desetletje odpravljena. Odstotki samskih in poročenih, ločeno po spolu, so izračunani za leto 1857 od števila pristojnega, za leto 1880 od števila prisotnega prebivalstva. Obdelava ljudskega štetja leta 1857 se je nanašala namreč na pristojno prebivalstvo, to je na osebe, ki so imele domovinsko pristojnost v deželah bivanja, pri poznejših štetjih je bilo prisotno prebivalstvo podlaga za statistično obdelavo.

Odstotki samskih in poročenih za leto 1754 so izračunani na podlagi tabel za ljubljansko škofijo in stiški arhidiakonot, ki vsebujeta podatke za 65 župnij in vikariatov na Kranjskem, 29 na Spodnjem Štajerskem in 9 na Koroškem.¹¹⁰ Navedeni so odstotki za župnije po posameznih deželah, ker so bile glede strukture prebivalstva med deželami nekatere občutne razlike.

	Kranjske župnije		Spodnještajerske župnije		Koroške župnije	
	moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske
samski	63,3	65,8	66,1	68,3	71,6	73,1
poročeni	36,7	34,2	33,9	31,7	28,4	26,9

Ob štetjih leta 1857 in 1880 je bilo samskih in poročenih v odstotkih:¹¹¹

	1857		1880	
	moški	ženske	moški	ženske
<i>Kranjska</i>				
samski	65,8	64,3	64,5	61,7
poročeni	34,2	35,7	35,5	38,3
<i>Spodnja Štajerska</i>				
samski	65,2	65,2	63,8	61,9
poročeni	34,8	34,8	36,2	38,1
<i>Slovenska Koroška</i>				
samski	70,7	70,3	72,6	70,1
poročeni	29,3	29,7	27,4	29,9
<i>Goriška</i>				
samski	61,6	57,7	60,8	55,0
poročeni	38,4	42,3	39,2	45,0

Iz navedenih številk moremo razbrati, da se delež poročenih moških po posameznih deželah ni bistveno spreminjal, bile pa so med deželami značilne razlike. Delež poročenih na Koroškem je bil znatno nižji

¹¹⁰ KapALj., fasc. 128/1, 8, C/10, Conscriptions-Tabella aller in denen zum Bistumb Laybach gehörigen Pfarren und Vicariaten in Herzogthum Steyer, Kärenthen und Crain befindlichen Seelen de A. o. 1754. — AS, Breckerfeld, Fasc. IV. Topografija Kranjske. Conscriptions-Tabella deren unter dem Sitticherischen Archidiakonot wohnenden unterthänigen und anderen Seelen.

¹¹¹ Relativna števila so izračunana na podlagi rezultatov ljudskih štetij, objavljenih v: Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857, Wien 1859, ter Oesterreichische Statistik, II. Band, 1. Heft: Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Alter und Stand. 4. Heft der Ergebnisse der Volkzählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzhiere vom 31. December 1880, Wien 1882.

kot v drugih deželah, eden izmed vzrokov za to je bil v različni strukturi kmetijskih obratov. Na Koroškem so bila sorazmerna večja kmetijska posestva, večje je bilo število poslov in drugih kmetijskih delavcev, katerim so iz gospodarskih in socialnih razlogov bila vrata v zakon največkrat zaprta. Pri presoji odstotnega deleža poročenega prebivalstva je treba seveda upoštevati, da odstotek ni odvisen le od pogostnosti ženitev, temveč tudi od strukture prebivalstva po starosti. V deželi z velikim deležem otrok in mladoletnih, ki niso še ženitno sposobni, je odstotek poročenih navadno nižji kot tam, kjer je delež mlajših letnikov manjši. Primerjava starostne strukture po rezultatih štetja 1754 s starostno strukturo, ugotovljeno po rezultatih štetij v prejšnjem stoletju, kaže, da je delež mlajših letnikov občutno nazadoval. To je pač v zvezi z izboljšanjem zdravstvenih razmer in daljšo življenjsko dobo. Spremembe odstotkov poročenih je treba torej presojati tudi z vidika sprememb v starostni strukturi.

Razlike, ki so nastale v odstotku poročenih od časov, ko je veljala še praksa raznih ženitnih omejitev, pa do leta 1880, so neznatne, tudi če upoštevamo spremembe v starostni strukturi prebivalstva. Ženitne omejitve so sicer v posameznih primerih preprečile ženitev, na splošno pa niso v večji meri vplivale na sklepanje zakonov. Imele so namen, da bi preprečevale poroke oseb brez stalnega in zadostnega zaslužka ter s tem tudi rojstva otrok, ki jih starši ne bi mogli preživljati in bi le pomnožili število ubogih. Ženitna dovoljenja naj bi potemtakem bila nekako sredstvo za kontrolo in regulacijo rojstev. Kot tako so jih hotele imeti tudi kmečke občine in njihovi zastopniki v deželnih zborih, ki so se v drugi polovici prejšnjega stoletja prizadevali, da bi se ta institucija ohranila. Šlo je pri tem za koristi kmetov in kmečkih občin, ki so se branile prevzemati stroške za vzdrževanje ubožnih družin. Večjim kmetom pa je šlo tudi za posle; posel, ki se je poročil, je navadno pustil službo in se zaposlil kot dninar ter je kot delovna sila postal za kmeta dražji. Svojemu namenu ženitna dovoljenja niso ustrezala ter niso imela pričakovanega uspeha. Ker pa so posegala na področje človekove osebne svobode, so bila v nasprotju s splošnimi pravnimi razmerami, ki jih je liberalizem uveljavil. Ko so bila enkrat odpravljena, jih kot anahronistična ni bilo mogoče več obnoviti.

Zusammenfassung

VEREHELICHUNGSFREIHEIT UND IHRE BESCHRÄNKUNGEN ZWISCHEN FEUDALISMUS UND LIBERALISMUS

Die Ehebeschränkungen waren nach ihrem Zweck und Charakter verschieden. Für den Grundherrn war es maßgebend, daß die eheliche Verbindung seiner Untertanen keine vermögensrechtliche Schädigungen und Entwendungen nach sich zog. Deswegen konnte der unfreie Bauer anfangs nur mit der Zustimmung seines Leihherrn heiraten. Mit der abnehmenden persönlichen Unfreiheit trat auch eine größere Freiheit in bezug auf das Heiraten ein. Schon für das Ende des Mittelalters läßt sich für einzelne Länder, z. B.

für Krain und Görz, Abhängigkeit der Untertanen von dem Willen des Grundherrn bei der Verehelichung nicht nachweisen. In der Steiermark, wo sich die Heiratskonsense für Untertanen bis in das 18. Jahrhundert erhalten haben, wurden sie zur Formalität; sie wurden jedem Heiratskandidaten gegen Entrichtung der Heiratskonsenstaxe erteilt. Die teresianische Gesetzgebung hob alle Verehelichungsbeschränkungen der untätigen Bauern auf und Josef II. bestätigte in den Leibeigenschaftaufhebungspatenten das Recht sich frei zu verheiraten, in einigen Ländern jedoch mit Vorbehalt der vorherigen Anzeige.

Noch vor der Abschaffung der dem Untertanenverhältnis entspringenden Beschränkungen hat man mit der Einführung von Heiratsbeschränkungen anderen Charakters begonnen. In Wien und einigen Ländern wurden Gesetze erlassen, welche den Besitzlosen die Heirat erschweren sollten, um so der Zunahme der ärmeren Bevölkerung entgegenzuarbeiten. Für bestimmte Bevölkerungskategorien wurden Ehebewilligungen vorgeschrieben, welche Personen ohne Vermögen oder gesichertes Einkommen verweigert wurden. Die Ehebewilligungen waren auf dem slowenischen Gebiete im größerem Umfange nur in der Steiermark erforderlich. Trotzdem führten die meisten Bezirksobrigkeiten in Nachahmung solcher Vorschriften und der Verwaltungspraxis auch in anderen Ländern anfangs des vorigen Jahrhunderts zu den Ehemeldzetteln für Personen aus der Klasse der Tagelöhner, Dienstboten, Gesellen und Inwohner auch die Ehebewilligungen ein. Die uneinheitliche Praxis auf dem Gebiete des illyrischen Guberniums wurde durch die Gubernialverordnung im Jahre 1832 geregelt. Für die Verehelichung war zwar der Ehemeldzettel erforderlich, doch die Bezirksobrigkeit mußte den Ehemeldzettel jedem Eheerber kostenlos ausstellen. Die politischen Behörden hatten kein Recht die Heirat aus politischen oder moralischen Gründen zu verbieten.

Die Verwaltungsreformen nach dem Jahre 1848 und die Staatsgesetze, welche auf die verschiedenen Verhältnisse in einzelnen Ländern keine Rücksicht genommen haben, brachten neue Verwirrung in die Frage der Ehebewilligungen und der Ehemeldzettel. Die Bezirksämter und die Gemeinden führten wieder Ehebewilligungen für bestimmte Volksklassen ein, um Ehebindnisse zu verhindern, bei denen es zu befürchten war, daß die Familien der Armenpflege zur Last fallen werden. Diese Praxis blieb bis zur Mitte der sechziger Jahre in Geltung, als die Institution der Ehebeschränkungen durch den Gesetzgeber und die Regierung, als mit den Prinzipien des politischen und wirtschaftlichen Liberalismus und mit der persönlichen Freiheit unvereinbar, abgeschafft worden ist. Der krainische und der steiermärkische Landtag nahmen auf Verlangen und im Interesse der Landgemeinden zwar Gesetzesentwürfe an, um erneut Ehebewilligungen für bestimmte Kategorien von Eheverberbern durch Landesgesetze einzuführen, doch die kaiserliche Sanktion blieb ihnen versagt.

Iskra V. Čurkina (Moskva)

DAVORIN HOSTNIK

Davorin (Martin Matvejevič) Hostnik je ena najzanimivejših osebnosti v zgodovini rusko-slovenskih kulturnih in družbenih stikov. Sestavlja prvega rusko-slovenskega in slovensko-ruskega besednjaka, aktiven publicist, nastopajoč na straneh slovenskega in ruskega tiska, je bil Hostnik neutruđen bojevnik za rusko-slovensko prijateljstvo. Zato njegovo življenje in njegovi nazori izzivajo zanimanje tako pri sovjetskem kakor pri slovenskem bralcu.

Vendar je bilo do današnjega dne znano njegovo življenje samo do začetka devetdesetih let. Kaj je bilo z njim po izidu njegovih besednjakov, ali so se spremenili nazori, ki jih je Hostnik propagiral konec XIX. stoletja, vse to je ostalo neznano.

Ko sem se lotila naloge, da dopolnim Hostnikov življenjepis, sem zadela na vrsto težav. Največja težava je bila v tem, da sta Hostnikov arhiv in knjižnica propadli med drugo svetovno vojno, ker so Rylski zasedli Nemci in je bilo v Hostnikovi hiši nameščeno fašistično poveljstvo.

V sovjetskih in jugoslovanskih arhivih se je posrečilo najti Hostnikova pisma in nekaj dokumentov o njegovi dejavnosti.¹ Nekaj Hostnikovih pisem domačim nam je ljubeznivo dal na uporabo tov. Janez Hostnik, nečak Martina Hostnika, ki živi v Šmartnu pri Litiji.² Avtorica je prav tako izkoristila Hostnikove članke, ki so bili tiskani v mladostlovanskem časniku *Slovenski narod* (1886—1887) in v časniku *Ryl'skij listok* (junij-oktober 1917), ki mu je bil nekaj časa urednik. Dne 8. julija 1957 je bil v Zasavskem tedniku (Trbovlje) objavljen zapis spominov tedaj še živeče sestre Davorina Hostnika Maričke; spomini nudijo zanimivo gradivo o Davorinovih mladeniških letih. Mnogo zanimivega in tehtnega je povedal o svojem očetu spoštovani Vladimir Martynovič Hostnik, sin Davorina Hostnika, nekdanj profesor matematike, zdaj upokojenec.³ Brez njegovih izjav bi bilo nemogoče podati nekatere poteze iz življenja Davorina Hostnika. Poleg tega so se našli pri Vladimiru Hostniku nekateri očetovi papirji, med drugim *Moi vospominanija*, ki jih je napisal Davorin Hostnik. Veliko pomoč je izkazal avtorici predsednik rylske organizacije Vse-

¹ Hostnikova pisma Baudouinu de Courtenay, Zabretovima, Josipu Cimpermanu in sorodnikom so napisana v slovenščini, druga pisma v ruščini.

² Janeza Hostnika in druge slovenske sorodnike Davorina Hostnika je raziskoval dr. Dušan Kermavner.

³ Njegov naslov nam je dal docent moskovske drž. univerze Lomonošova I. D. Očakov.

ruskega društva za zaščito zgodovinskih in kulturnih spomenikov časnikar Ivan Matvejevič Korobov. Korobov nam je dal na voljo spomine Hostnikovih učencev in poklicnih tovarišev, ki jih je sam zbral. Vladimiru Martinoviču Hostniku, Ivanu Matvejeviču Korobovu in vsem, ki so ji pomagali pri iskanju gradiva o Hostniku, izraža avtorica razprave pri-srčno zahvalo.

*

Davorin Hostnik se je rodil 14. septembra 1853 v Podroajah blizu Šmartna pri Litiji v kmečki družini. Njegov oče je bil očitno precej premožen človek. Ker je imel številno družino, je želel, naj stane, kar hoče, spraviti naprej vsaj enega izmed svojih sinov. Najprej je bil poslan na gimnazijo starejši sin, po njegovi smrti pa po letih tretji sin, Davorin. V letih 1865—1872 je Hostnik študiral na ljubljanski gimnaziji. Učiti se je moral v hudih razmerah. Vladimir Martinovič se spominja očetovega pripovedovanja, kako je živel na stanovanju pri gospodinji, ki je oddajala ležišča gimnazijcem. Ta ležišča so stala pri njej v dvoje nadstropij. Denarja ni bilo in Davorin je jedel samo to, kar so mu peš v Ljubljano prinašali od doma njegovi sorodniki.⁴ Kljub temu je Hostnik sijajno študiral — šest gimnazijskih razredov je končal z odliko. Posebno dobro so mu šli jeziki. A v sedmem razredu je moral študij pustiti. Njegovi starši, ki so bili zelo pobožni, so vztrajali pri tem, da postane duhovnik. Pod vplivom liberalnih idej pa je Davorin to odločno odklonil. Pomoč od doma je prenehala in mladenič je bil prisiljen iskati zaslužek. V letu 1872—1873 je bil sodelavec pri Slovenskem narodu.

Leta 1873 je stopil Davorin kot kadet v 46. pešpolk, ki je bil nastanjen v Trstu. Misli je, da bi postal častnik in ostal v vojaški službi.

Tisti čas je pisal svoji materi: »Ljuba mati, ne bodite preveč žalostni za nobeno stvar, posebno pa zato ne, da sem vojak. Vsakdo, kdor je zdrav, mora po postavi služiti v bran domovine, in če je treba, mora tudi kri preliti za njo.«

Vendar tako razpoloženje pri Davorinu ni trajalo dolgo. Leta 1876 je Davorin odkrito pisal prijatelju Josipu Cimpermanu⁵ o svojih nadaljnjih načrtih: »Čudom se boš čudil, ako Ti povem, da mislim koncem prihodnjega leta v Trstu — maturo delati. Misli si bodeš pa vendar lahko, da sklep, ki se je naredil v britki šoli življenja, v prostorih, kjer se nam je vsak dan pridigovalo o umetelnosti, kako človeško krv bolje prolivati — da ta sklep mora biti trden.« Umetnost ubijanja se mu je upirala in predvsem to čustvo je povzročilo, da je Hostnik zapustil vojaško službo. K temu je pripomogla tudi bolezen, ki se mu je pojavila na očeh. »Upam, da se mi bode vse na bolje obrnilo,«⁶ je pripomnil Cimpermanu v navedenem pismu, kjer pripoveduje o svoji bolezni. In res je očesna bolezen omogočila, da je brez ovir zapustil vojsko.

⁴ J. Zupančič: Zasavski rojak — domači učitelj pri ruskem pisatelju Turgejevu. Zanimiva življenjska pot Martina Hostnika iz Podroaj pri Litiji, Zasavski tednik (Trbovlje) 8. VII. 1957.

⁵ Josip Cimperman (1847—1893), slovenski pesnik in prevajavec.

⁶ Narodna in univerzitetna knjižnica, rkp. odd., ms. 484.

Leta 1875, ko je bil še v vojaški službi, je Davorin Hostnik obnovil svoje delo pri SN.

Zanimanje za Rusijo se je zbudilo pri Davorinu Hostniku že v začetku sedemdesetih let XIX. stol. To pričajo njegova pisma filologu-slavistu I. A. Baudouinu de Courtenay, ki se je posebno vneto ukvarjal z preučevanjem slovenskih dialektov (njegova doktorska disertacija je bila posvečena narečjem Beneških Slovencev).

Prvo pismo Baudouinu de Courtenay je napisal Hostnik 27. marca 1874 iz Ljubljane. Tu mu je razkril, kako da se je že zdavnaj želel seznaniti z njim, vendar iz zadrege tega ni storil. »Absolviral sem lansko leto gimnazijo... Z veseljem se jaz učim jezike, in razen nemškega in slovenskega najboljšo pišem francoski. Posebno rad bi se učil ruski jezik, a manjka mi dobre učne knjige. Horvatski, srbski in češki tudi čitam, a ruski bi se rad tako naučil, da bi znal kakor svoj materini jezik.«⁷ Hostnik prosi Baudouina de Cortenay za nasvet, po kakšnih knjigah bi se najbolje učil ruščine. Ko izraža v pismu vse simpatije do Rusije, pa s tem v zvezi še ne izraža niti najmanjše želje, da bi odšel v Rusijo. Očitno tedaj na kaj takega še ni mislil.

Baudouin de Courtenay je napisal mladeniču blagohoten odgovor. A dopisovanje med njima se je vtem pretrgalo — Hostnik je odšel k vojakom. Vendar je Davorin v že navedenem pismu Cimpermanu, ko se je odločal zapustiti vojaško službo, pisal o svojih željah, da bi svojo usodo povezal z Rusijo: »Če naredim po sreči maturo, bodem drugo leto osorej uže v Rusih.«^{7a} Pobudo za to so mu dali pogovori z rojakom Jernejem Brezovarjem, ki se je že leta 1869 s Celestinom odpravil v Rusijo kot profesor latinskega in grškega jezika — v pismu Cimpermanu Hostnik mimogrede omenja srečanje z njim.

Pozneje, aprila 1877, je Hostnik takole pisal Baudouinu de Courtenay: »G. prof. Brezovar v Kursku, moj star znanec in z menoj v taistem selu rojen, prigovarjal mi je uže davno, naj bi se potrudil, da dobodem ruski stipendij.«⁸

Dne 20. aprila 1877 se je Hostnik spet obrnil s pismom na Baudouina de Courtenay. Za razlog svojega dolgega molčanja je navedel vojaško službo. Hostnik ga je obveščal, da misli opravljati maturo na celjski gimnaziji, potem pa se povsem posvetiti filologiji. »Nekateri... hočejo, da bi študiral pravo, a to meni ne ugaja. Poleg vsega tega, da se mi ta stroka mrzi, je še to, da bi v tako derutnej državi, kakor je naša nemško-madžarska Avstrija, jaz ne mogel niti v državnej, niti v zasobnej praksi nahajati zadovoljenja.« Hostnik je izražal željo, da bi študiral filologijo v Leipzigu, na oddelku, ki je obstajal na tamkajšnji univerzi in pripravljaj naravnost v Avstriji profesorje latinskega in grškega jezika za Rusijo. Prosil ga je pomoči, da bi dobil rusko stipendijo, s tem da bi zastavil vsaj besedico zanj pri glavnem agentu slavjanskih komitejev v Avstriji protojereju ruskega poslaništva na Dunaju M. F. Rajevskem. »To pa je

⁷ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 326, l. 1, 1 ob. 2.

^{7a} Gl. op. 6.

⁸ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 326, l. 3 ob.

vendar istina, da so mi poleg Francozov Rusi najljubši narod. Živeti mej enim teh narodov je uzor mojemu življenju.« Ob tem pa je Hostnik poudarjal: »Jaz sem ... Slovenec dušo in telom.«⁹

Naslednje Hostnikovo pismo Baudouinu de Courtenay, datirano 20. sept. 1877, posebno živo razkriva njegovo ljubezen do Slovenije, do njegove rodne Dolenjske. Ko vabi ruskega znanstvenika na obisk, Hostnik pripominja, da niso različni dialekti na Dolenjskem nič manj zanimivi od narečij na Gorenjskem in Primorskem. »Poleg tega narod tukaj govori najčistejšo slovenščino ... Pa jim tudi sicer zdravega humorja ne manjka nikdar. Tudi ni narod tukaj tako surov, o tepežih se le malokdaj čuje, o ubojih skoraj nikdar ... Dolenjec je bolj 'gemütlich', ne tako osoren, kakor njegov gorenjski rojak.«¹⁰

V teh pismih se jasno črta ideologija mladega Slovenca-domoljuba, sovražnega avstro-ogrske države, ki zatira njegov narod. Prav to sovraštvo ga tudi sili, da si išče drugo domovino, v tem primeru Rusijo. Slovensko domoljubje in želja oditi v Rusijo si v Hostnikovem svetovnem nazoru ne nasprotujeta, ampak predstavljata dve vzajemno povezani strani. To postane posebno jasno, če pregledamo nekatere poteze ideologije mladoslovencev, katerim je pripadal Hostnik. Ljubezen do domovine je bila pri njih najtesneje povezana s prizadevanji, zavarovati svoj narod pred pritiskom germanizatorjev, ki se je povečal zlasti po uvedbi dualizma v Avstriji leta 1867, in ohraniti njegovo slovensko bistvo. Na koncu šestdesetih in ob začetku sedemdesetih let so mladoslovenci skušali vključiti v ta boj slovenski narod — kmete ter drobno in srednjo mestno buržoazijo. Toda sredi sedemdesetih let so mladoslovenci napravili kompromis z zmernimi krogi slovenskih nacionalnih vodilnih mož. Odrekli so se taktiki aktivnega vključevanja naroda v nacionalni boj in namesto prejšnjega gesla o Zedinjeni Sloveniji zagovarjali geslo avstrijskih federalistov-fevdalcev, geslo zgodovinskega prava, to se pravi geslo podelitve avtonomije starim fevdalnim deželam. Eden izmed glavnih vzrokov takega kompromisa med mladoslovenci in staroslovenci je bila okrepljena germanizacijska politika v slovenskih deželah — grožnja, da bo Avstrijo, ki so ji pripadale tudi slovenske dežele, pogoltnila močna, napadalna Nemčija.

V takem položaju, ko je grozilo Slovencem popolno ponemčenje, ko je upadel nacionalni polet ljudskih množic, ko so ustvarili liberalci kompromis s konservativnimi krogi, so najbolj goreči predstavniki liberalne mladine, ker niso verjeli v možnost, da bi se Slovenci v obstoječih razmerah v Avstriji ohranili, začeli vse večje upanje v rešitev Slovencev pred nemško asimilacijo polagati v Rusijo, to najmočnejšo in edino samostojno slovansko državo. Zanje je bilo slovensko domoljubje neločljivo povezano z ljubeznijo do Rusije, z vero v njeno osvobodilno poslanstvo med Slovani. Prav v te kroge slovenskih liberalcev je spadal tudi Davorin Hostnik. Pozneje, leta 1898, ko je imel za seboj že osemnajst

⁹ Prav tam, I. 3, 3 ob., 4, 4 ob.

¹⁰ Prav tam, I. 5 ob.

let življenja v Rusiji, je zelo jasno formuliral svoje pojmovanje slovenskega domoljubja v pismu sinu svojega umrlega tovariša Zabreta: »... naj se (Slovenci) oklenejo slavjanstva, naj znajo, da je le v njem jih spase-nje, naj popolno odvržejo vse, kar jih veže na Nemce, te zaklete svoje vragove... naj ne mislijo, da sami po sebi kaj zmorejo, nego vse sla-v-janstvo mora se zjediniti, ako nanj napadaljöl... vsi Germani.«¹¹ Pojem slovanstva je Hostniku označeval predvsem Rusijo, in ko je govoril o moči slovanstva, je razumel pod tem v prvi vrsti moč in silo Rusije,

Hostnikovo željo, da odide v Rusijo, razen njegovih nazorov pojas-njujejo tudi nekatere osebne okoliščine iz njegovega življenja. Že leta 1872 je začel sodelovati v glasilu slovenskih liberalcev Slovenskem na-rodu. Takoj po vrnitvi iz vojske je stopil v njegovo uredništvo. Toda tu je trčil z glavnim urednikom Jurčičem. Hostnik je pisal Baudouinu de Courtenay 25. oktobra 1877, da že štiri leta sodeluje pri SN, toda: »Zdaj se ve, da ne pišem več za ‚Narod‘, dok bode v redakciji sedel ta surovi misantrop... Tudi pri ‚Narodu‘ ne sodeluje zdaj nikdo drugi kakor k večjemu še kak kmetski učitelj ali kak pop ali kak izgubljen dijak — vse Jurčičeva krivda, ker vsakega olikanega človeka odganja se svojo grobstvo in brezobzirnostjo.«¹²

Mogoče, da so nesoglasja z Jurčičem, glavnim urednikom SN, pri katerem je Hostnik aktivno sodeloval, bili eden izmed vzrokov njegove želje, da se izseli v Rusijo.

V pismu staršem z dne 1. januarja 1880 s poti na službeno mesto v Rusiji je Davorin Hostnik pokazal na drugi vzrok svojega odhoda z rodnega doma v tuje dežele: »Nas je veliko, tukaj na Ruskem si bom prej in več zaslužil, da vam ne bo treba pomanjkanja trpeti.« Seveda je treba upoštevati, da je Hostnik v pismu domačim skušal razložiti vzrok svojega odhoda v Rusijo s pobudami, ki naj bi bile razumljive preprostim kmetom, puščajoč ob strani idejne motive. Vendar pa so pri njegovi odločitvi, da odide v Rusijo, očitno igrali ne zadnjo vlogo tudi gmotni razlogi.

Leta 1878 je Hostnik nadaljeval svoje študije na Dunaju. Udeleževal se je aktivno življenja dunajskih študentov Slovanov, posebno pri izdaji vseslovanskega almanaha.¹³ Dne 4. septembra je pisal Baudouinu de Courtenay: »Slovanski dijaci na tukajšnji univerzi nameravajo izdati po-četkom leta 1879 almanah v vseh slovanskih jezikih; samo Poljaci se ne hote udeležiti; ti se sploh za nas druge Slovane čisto nič ne brigajo.«¹⁴ Hostnik je prosil Baudouina de Courtenay, naj pošlje za almanah kakršen-koli svoj prispevek, in dodal, da vsi z veseljem pričakujejo njegov prihod na Dunaj. Dalje mu je sporočil, kako upa dobiti v tretjem semestru državno štipendijo.

¹¹ NUK, rkp. odd., Hostnikova pisma Zabretovima, inv. št. 104/54.

¹² Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 326, l. 7-8 ob.

¹³ »Slavjanski Almanah« je izšel aprila 1879.

¹⁴ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 326, l. 9 ob.

Še nadrobneje je Hostnik pisal Cimpermanu o svojem življenju na Dunaju v pismu marca 1879: »Almanah' se je počel razšiljati. Tiskali so ga 1200 odtisov.« Razen nad almanahom je navdušen nad dejavnostjo Literarnega društva, ki je bilo ustanovljeno 31. januarja 1879. »Literarno društvo' pridno deluje. Posebno nas zanimajo Črtice iz življenja še živečih pisateljev'... Jaz sem nameraval enkrat brati — o Tebi in o g. P.¹⁵ Pa ostati mora pri volji, kajti manjka mi vseh dat, posebno o gospe... Besede o društvu sem v društvu iz Tvojega lista bral in vse so zakliknili: Živel! Cimperman!« Kakor se zdi, je bilo Literarno društvo pod velikim vplivom enega izmed idejnih voditeljev slovenskih liberalcev, pesnika Josipa Stritarja: »Našemu društvu je velik prijatelj in mi ga vsi smatramo za kašipota.«¹⁶ Zanimivo je, da se je dve leti prej v pismu Baudouinu de Courtenay Hostnik tako visoko izražal o Stritarju, imenujoč ga prvi sodobni slovenski pesnik in pisatelj.¹⁷ V tem času se je Hostnik bavil tudi s prevajanjem slovstvenih del: v slovenščino je prevajal igre Goldonija in Scriba, prevedel knjigo Julesa Verna Potovanje okoli sveta v 80 dneh in drugo.

Toda misel na izselitev v Rusijo ga ni zapustila. Hostnika so živo zanimali Slovenci, ki so bili odšli v Rusijo. V istem pismu Baudouinu de Courtenay leta 1878 je Hostnik pisal: »Domov je letos prišel prof. Brezovar iz Kurskega in prof. Štifter iz Kaluge. Na Rusko sta odpotovala zopet dva Slovence, stud. phil. Šumi in Širok.«¹⁸

Vendar se ni Hostniku posrečilo priti v Rusijo po tisti poti, po kateri so šli drugi slovenski filologi, to je čez Slavjanski Učiteljskij Institut v Peterburgu. Ko je konec leta 1879 nehal študirati na dunajski univerzi, je odpotoval v Rusijo kot domači učitelj pri graščakinji Teplovi, vdovi bratranca ruskega pisatelja I. S. Turgenjeva. Kakor je pripovedovala Davorinova sestra Marička, je Hostnika priporočil Teplovi Jernej Brezovar.¹⁹ Odhod v Rusijo očitno kaže poteze neke naglice in celó neke skrivnostnosti. Hostnikov sin se je spominjal očetovega pripovedovanja, kako je moral emigrirati iz Avstrije zaradi grozečih mu represalij s strani oblasti zaradi aktivne udeležbe v nacionalni politiki. Na vsak način je Baudouin de Courtenay, s katerim je Hostnik v letih 1877—1878 oživil dopisovanje, zgubil s Hostnikom vsako zvezo, tako da je poizvedoval o njem pri slovenskem visokošolcu - jezikoslovcu na Dunaju Karlu Štreklju. Štrekelj je konec leta 1880 moral sporočiti slavnemu filologu: »O Hostniku ne vem ničesar.«²⁰

Z mešanimi čustvi je stopil Hostnik na ruska tla. Svojem je pisal iz Kijeva 1. januarja 1880: »Cel dan se vozim že po ruski zemlji, jutri bom pri Jerneju v Kursku. Ne morete si misliti, kako mi je bilo težko,

¹⁵ Pod g. P. je mišljena gospa Luiza Pesjakova (1828—1898). Ohranjeno je eno Hostnikovo pismo pisateljici iz 70. let.

¹⁶ NUK, rkp. odd., ms. 484.

¹⁷ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 326, l. 7 ob.

¹⁸ Prav tam, l. 10 ob.

¹⁹ Gl. op. 4.

²⁰ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 353, l. 4 ob.

ko sem stopil iz očetove hiše, kjer je tekla moja zibka, da bi se podal na tako dolgo pot... Zdaj pa, ko stojim na neizmerni ruski zemlji, v kateri solnce nikdar ne zajde, mi je mnogo lažje. Ljudje so dobri, sije jim tisto solnce ko Vam, sveti jim ravno tisti mesec, molijo ravno tistega Boga ko Vi, in ko bi vi sem prišli in govorili po slovensko, bi vas vsi razumeli.«

Hostnik ni mislil dolgo ostati domači učitelj. Po besedah njegovega sina Vladimira Martinoviča je še isto leto, 1880, opravil eksterne izpite na univerzi v Harkovu in dobil rusko diplomu. Takoj nato je bil imenovan za profesorja na moški progimnaziji v Borisoglebsku.

Prve čase je šlo Hostniku trdo — motilo ga je nezadostno znanje ruskega jezika. V pismu hčeri svojega tovariša Zabreta z dne 18. / 31. decembra 1888 pripoveduje o prvih letih življenja v Rusiji takole: »Res je, da v oni čas, ko je umrl Vaš dragi, nepozabni oče, nisem dobival nobenega slovenskega lista; tri leta sploh nisem čital čisto nič slovenskega, ker so mi v začetku vedno slovenske besede silile na jezik, ko sem govoril po rusko. No potem sem imel vedno po 4 slovenske časopise in kupoval sem nove knjige, ki so izhajale.«²¹ Zaradi vztrajnega učenja je Hostnik kmalu popolnoma obvladal ruščino.

V Borisoglebsku se je Hostnik posebno živo spoprijatelžil s profesorjem Vladimirom Radionovičem Dombrovskim. Ko je Dombrovski bil imenovan za ravnatelja na novo ustanovljeni progimnaziji v mestu Rylsk v guberniji Kursk, je Hostnik zaradi njegovih vztrajnih prošenj odšel obenem z njim v Rylsk za profesorja nemščine, francoščine, latinščine in grščine. Očitno je na Hostnikov pristanek vplivalo tudi dejstvo, da je v Kursku živel njegov starejši prijatelj in rojak Jernej Brezovar. V Rylsku se je Hostnik naselil za trajno in živel tu do svoje smrti.

Okrajno mesto Rylsk je eno najstarejših ruskih mest. V prvo se omenja leta 1152, ko se je vračal knez Jurij Dolgoruki z nesrečnega pohoda. Vendar se Rylsk nikoli ni povzpел v vrsto najznamenitejših ruskih mest. Stoječ na meji Ukrajine in Rusije, se je Rylsk v drugi polovici XVIII. stoletja spremenil v trgovsko mesto, pomembno središče posredovalne trgovine. Rylski trgovci so trgovali ne samo po ruskem carstvu, ampak tudi po deželah izven njegovih meja. Najbogatejši trgovci v Rylsku Filimonovi so prvi v Rusiji začeli trgovati s kmečkim gospodarskim orodjem (s kosami in srpi), ki so ga uvažali iz Avstrije. Po njihovih kosah, s katerimi so kupčevali na veliko, je bilo veliko povpraševanje; rylski trgovci so jih razvažali po vsej Ukrajini in Rusiji. Tudi ni naključje dejstvo, da je prvi človek, ki je utemeljil stalno rusko naselitev v Aljaski, bil prav tako rylski trgovec Grigorij Šelehov. Po njem je bila tudi imenovana moška gimnazija v Rylsku, na kateri je delal Davorin Hostnik.

Sredi XIX. stoletja je Rylsk nadalje rasel in se razvijal predvsem kot trgovsko mesto. Leta 1858 so našeli v njem 7070 prebivalcev. Po statističnih podatkih iz leta 1867 je živel v njem 601 trgovec.²² V spo-

²¹ NUK, rkp. odd., pisma Zabretovima, inv. št. 104/54.

²² V. Proseckij: Ryl'sk. Kursk, 1957, 23-24.

minski knjigi Kurske gubernije za 1860 se navajajo naslednji glavni predmeti trgovine v Rylsku: konopno predivo, avstrijske kose, kruh, med in vosek.²³ »Čebelarске proizvode so nabirali po vseh okrajih v guberniji in jih pošiljali proti mejam Avstrije. Tu so jih trgovci, posebno rylski, prodajali in se zakladali s tamkajšnjim blagom, zlasti s kosami, s katerimi trgujejo samó na debelo.«²⁴ Poleg tega je šla skozi Rylsk trgovina s sončničnim oljem, ribami, ikrami, ščetinami in perjem.

Trgovski promet je naraščal od leta do leta. Razcvetu Rylska je napravila konec gradnja železnice, ki je stekla stran od njega. Začeni s sedemdesetimi leta XIX. stoletja je začela trgovina mesta iz leta v leto upadati. A tudi v začetku XX. stoletja je Rylsk nadalje ohranjal trgovski značaj. Industrija je bila v mestu slabo razvita — prevladovala so podjetja pol obrtnega značaja. Leta 1911 so v Rylsku našli 37 podjetij, v katerih je delalo vsega 288 delavcev. Med podjetji so bili največja železolivarna z 18 delavci ter dve oljarni s 36 delavci.²⁵ To se pravi, da je na vsako od drugih 34 podjetij prišlo manj ko sedem delavcev.

Trgovsko mesto s hirajočo trgovino in nepomembno industrijo, tak je bil Rylsk, ko se je v njem za vselej naselil Davorin Hostnik.

Po podatkih spominskih knjižic Kurske gubernije za leta 1884, 1888, 1890, 1891, 1892 in 1894 je Hostnik tedaj učil na progimnaziji nemščino in francoščino, ravnatelj pa je ves ta čas bil njegov prijatelj V. R. Dombrovskij.

V Rylsku se je Hostnik seznanil z duhovnikovo hčerjo Aleksandro Vladimirovno, ki je postala njegova žena. Bila je na obisku pri svoji sestri, ki je bila žena zdravnika v kozaškem polku, nastanjenem v Rylsku, Nikolaja Jakovljeviča Pjaskovskega. Hostnik se je poročil 1887. V svojih zapiskih se takole spominja teh let: »Oženil sem se v začetku januarja 1887, 4. novembra istega leta se je rodila hči Saša. Z ženo sva stanovala v gimnaziji, tedaj progimnaziji, v dveh sobah. Po Sašinem rojstvu sem odkril sedanjo vilo, ki je bila last trgovca Ivana Filipoviča Matohina in jo je cenil na 950 rubljev. Petsto rubljev sem imel, za ostane pa sem lastniku dal menico ..., toda Matohin se je čutil užaljenega, raztrgal je menico in razmetal kosce po tleh. Pomladi leta 1888 sem začel zidati hišo.«²⁶ V šestih letih življenja v Rylsku se Hostniku ni posrečilo, da bi si bil kakorkoli primerno uredil življenje, in tako je moral živeti v gimnaziji. Mogoče je to bilo povezano s prizadevanjem, da zmanjša stanovanjske stroške in zbere denar za postavitev svoje hiše. Značilno je dejstvo, da si je Hostnik pridobil hkrati s tem tako dober glas med rylskimi občani, da mu je celo trgovec na besedo zaupal vsoto 450 rubljev.

²³ Pamjatnaja knjižka Kurskoj gubernii na 1860. g., Kursk, 1860, 279.

²⁴ Gl. op. 23, 162.

²⁵ Gl. op. 22, 32.

²⁶ Moi vospominanija, rokopis v lasti Davorinovega sina, 1. Rokopis, ki obsega osem na obeh straneh popisanih pol, hrani sin. Konec manjka. Govori predvsem o odnosih Hostnika in njegove prve žene z njenimi sorodniki. Sin hrani tudi gradivo in osnutke za 2. izdajo slovensko-ruskega slovarja (naknadno sporočilo avtorice razprave, 7. IX. 1968).

V prvih desetih letih skupnega življenja sta zakonca Hostnikova dobila pet otrok: 1887 Aleksandro, 1889 Milico, 1890 Olgo, 1893 Vladimira in 1897 Mitrofana.

Davorin Hostnik je preživel v Rusiji skoraj petdeset let. V vsem tem času pa sta nam znana samo dva primera, da je obiskal svojo domovino. Prvikrat je prišel v Avstrijo poleti 1881. Ohranilo se je njegovo pismo očetu z dne 4. junija 1881 iz Maribora. V njem je prosil očeta za blagohotno naklonjenost pri ženitvi: »Jaz nočem od doma nič, povem še enkrat in pozabil tudi ne bom nikogar, čeravno mislijo, da sem strašansko hudo delnik samo zato, ker hočem za ženo žensko, ki mi prinese za doto dobro serce in umno glavo, denarja pa ne.« V tem pismu obljublja očetu, da bo prišel domov. Hostnikovi načrti, da bi si ustvaril družino, pa so se tisti čas izkazali za neuresničljive — njegova izbranka je odklonila, da bi odšla z njim v Rusijo.

V drugo je bil Hostnik v domovini leta 1894. Sam piše o tem v svojih spominih takole: »Poleti, ko je imel Volodja okoli devet mesecev, sem se odpravil na zlato poroko svojih staršev.« K temu dodaja, da se je vrnil iz rodni krajev čez en mesec. Sin Vladimir nam je pripovedoval o tem očetovem potovanju v domovino nekoliko navedenije. Po njegovih besedah so avstrijske oblasti poslale Davorina Hostnika iz avstrijskih dežel veliko prej, kakor je hotel oditi sam. Usodno vlogo je pri tem odigrala njegova publicistična dejavnost v slovenskih časnikih, predvsem v SN.

*

Publicistična dejavnost M. M. Hostnika vzbuja zanimanje ne samo zaradi piščevih osebnih nazorov, ampak tudi zaradi zgodovinskega razvoja liberalnih in vseslovanskih idej v slovenskih deželah.

Najživahnejša je bila ta dejavnost v osemdesetih letih XIX. stoletja, kmalu po Hostnikovem prihodu v Rusijo. Pozneje je leta 1895 v pismu »Sovjetu Slavjanskogo blagotvornega občestva« Hostnik sporočal: »(Hostnikovi) psevdonimi: v SN Krutorogov; zdaj v Slovanskem svetu: X-kb, Roščin in Hostnik; v nekdanjih *Izvestijih Slav. b. o.* v Pismih o Slovincih (*Pisma o slovencah*): -b.«^{26a}

Od Hostnikovih dopisov o Slovincih so najzanimivejši njegovi članki v SN, ki jih je objavljial v listu zelo pogosto od marca 1886 do novembra 1867.²⁷ O njegovi dejavnosti v tem glavnem glasilu slovenskih liberalcev je pisal Ivan Prijatelj v svoji Slovenski kulturno-politični in slovstveni zgodovini 1848—1895. Ko jo je ocenjeval, je zapisal: »Krutogorov, v tem letu najglasovitejše ime na Slovenskem, je bil profesor v Rusiji in je od tam pošiljal 'Narodu' dopise, pisane v pestri ruski slovenščini, sicer pa ne brez temperamenta. Bil je duševno dete poznih slavjanofilov in je hodil docela po stopinjah Katkova.«²⁸ Ta sodba ni brez utemeljenosti,

^{26a} Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 53 ob.

²⁷ Hostnik je sodeloval pri SN zastoj.

²⁸ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848 do 1895, zv. V., Ljubljana, 1966, 275-276.

vendar ji je očitati neko enostranost. V svoji knjigi je razčlenil Prijatelj samo tiste Hostnikove članke, ki so bili posvečeni zunanji politiki Rusije, in v tem oziru je gori navedena sodba popolnoma pravilna. Toda hkrati s temi članki je pisal Hostnik v SN tudi dopise o notranjem položaju Rusije, o osvoboditvi kmetov, o krajevni samoupravi. To stran v Hostnikovi publicistični dejavnosti povsem upravičeno podčrtuje D. Kermavner v svojih pripombah h knjigi Ivana Prijatelja.²⁹

Sodba, kakor jo podaja Hostnik o notranjem položaju Rusije, ne more dajati osnove, da bi videli v Hostniku pristaša Katkova, nazadnjaškega zagovornika reakcije v Rusiji v osemdesetih letih. Hostnik se tudi sam ni istovetil s Katkovom v vprašanih ruske notranje politike. V enem izmed svojih dopisov, napisanem 11. maja 1886, ob strahu nekaterih, da bodo odprli v Rusiji nove višje šole, sarkastično pripominja, da Katkov »poslednja leta išče samo nihilistov«.³⁰ Pozneje je v nekrologu Katkovu, poudaril, da se je Katkov v vprašanih notranje politike »često motil«.³¹

Prav zato, ker Hostnikovi dopisi o notranjem položaju Rusije še niso dočakali svoje osvetlitve v slovenskem zgodovinopisju, začnimo z njimi.

Prvi Hostnikov članek v SN pod naslovom »Pisma iz Rusije« se je začel tiskati 31. marca 1886. Bil je posvečen petindvajsetletnici osvoboditve ruskih kmetov iz nevoljništva. Tega jubileja, poudarja Hostnik, v Rusiji niso praznovali, »akoravno ni dne, ki bi bil tako važen glede kulturnega in socialnega življenja gromadnega severnega carstva«. Pač pa se je preteklo leto »gromko praznovala« stoletnica »dvorjanske gramote« (fevdalne listine), ki jo je dala Katarina II. fevdalcem leta 1785. Ta »gramota« je izročala kmete v popolno last graščaku, ki je smel svojega kmeta prodati, poslati v Sibirijo, ga zamenjati za pse, konje ali krave, igrati zanj pri kvartah in podobno. Kmetje so bili dolžni tri dni delati graščaku, tri dni pa sebi, toda po navadi so delali za sebe samo ponoči in ob nedeljah.³²

Ko je car izdal manifest o odpravi nevoljniškega prava, so bili mnogi graščaki proti njemu in so proti mužikom »upotrebljali razne zvijače«.³³ Čeprav je preteklo že mnogo let od dneva osvoboditve kmetov, je mužik še vedno dolžan odplačevati graščaku. In Hostnik prihaja do sklepa: »Mužik je in ostane zakleti sovražnik pomeščika, dokler bo videl najmanjšo reč, ki ga spomina prejšnjih dni.«³⁴ Na ta način obstoja dveh razredov v Rusiji, razreda graščakov in razreda kmetov, carski manifest ni odpravil. Protislovja in sovraštvo med razredoma so ostala kakor prej. In Hostnik ne gleda na ta protislovja, na to nespravljivost z očmi ne-

²⁹ Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Politično-zgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848—1895, Ljubljana, 1966, 376 sl.

³⁰ SN 4. VI. (št. 126) 1886.

³¹ SN 6. VIII. (št. 177) 1887.

³² SN 31. III. (št. 72) 1886.

³³ SN 6. IV. (št. 77) 1886.

³⁴ SN 8. IV. (št. 76) 1886. — Kar je tu in pozneje v navedbah iz SN tiskano poudarjeno, je poudarjeno stavljeno že v izvirni objavi.

prizadetega opazovavca. Sin kmeta se je tudi sam postavil na stran kmetov.

V istih »Pismih iz Rusije« opisuje ruske plemiče kot surove, pol-izobražence, ljudi, ki jim je zamrlo čustvo celo do svojih otrok.³⁵ Njegovo pripovedovanje o nekaterih človekoljubnih veleposestnikih, ki da so dali svojim kmetov svobodo in jim prepustili zemljo »na obrok« (v najem), zveni zelo slabo na ozadju tiste odbijajoče oblike ruske veleposesti, ki jo riše ostro in brezobzirno. Drugače kakor o plemičih piše Hostnik z veliko simpatijo o ruskih kmetih. Nemci pogosto zmerjajo ruske mušike s tatovi in pijanci. »Ne verjemite tega. Ako ruski mušik ukrade, ukrade takrat, ko bi od lakote umrl, ako bi ne ukral... Pije ruski mušik iz gorja, ali pa iz radosti... Sploh, kadar sodi inostranec ruskega mušika, naj ne pozabi, da je mušik sto in sto let živel kakor živina in ako je npravstveno malo razvit, tega ni on kriv, no tisti, katerim je on rabstvoval.«³⁶

»Ruski narod je plemenit, dober, pošten, ne sme se pozabiti, da je bil pred 25 leti še rab, živina pomeščiku.«³⁷

Celó revolucionarne nastope kmetov ima Hostnik deloma za upravičena dejanja. V dobi tlačanstva so kmetje nekje morali iskati zaščite: na vasi je pravice veleposestnikov branil plemič »ispravnik«, a v mestu plemič »gorodničij«. Gubernator, sodišča — povsod sami plemiči. Tako mušikom ni preostajalo drugega kakor na skrivaj ubijati svoje najokrutnejše tlačitelje.³⁸ Tak odnos je imel Hostnik tudi do nastopov kmetov proti veleposestnikom v svojem času. V enem izmed dopisov je opisoval kmečko »puntanje« v Gluškovu, na posestvu milijonarja Tereščenka. Kmetje so zahtevali od njega državni »nadel« (delež),³⁹ kar so motivirali s tem, da jih je Tereščenko kupil od potomcev Potemkina, kateremu je Katarina II. podarila Gluškovu iz državnih fondov. Da zaščitijo Tereščenkove interese, so bile v Gluškovu poslane vojaške čete. Toda kmalu je prišel ukaz, naj takoj odidejo iz Gluškova. Hostnik je ob tem dogodku z veseljem pripomnil: »Da je ta modri ukaz vlade razveselil vse, ni treba posebe govoriti.«⁴⁰

Ko opisuje zemljiško reformo v Rusiji, ki je ustvarila krajevno samoupravo, se Hostnik popolnoma zaveda njenega razrednega bistva. Pravico voliti v »zemstvo« (v deželne samoupravne organe) imajo samo zemljiški ali hišni posestniki. Zaradi tega mnogi uradniki in izobraženci nimajo volilne pravice. (Tukaj misli Hostnik predvsem na neplemiško izobraženstvo in uradništvo. Tako prav tisti, ki so izhajali iz najrevnejših slojev prebivalstva, niso imeli nobenega lastninskega cenzusa in so bili prisiljeni živeti od same plače.) »Samoupravljanje,« povzema Hostnik v svojem članku, »ni prineslo narodu tistih blaginj, katerih je želel podariti

³⁵ SN 5. IV. (št. 79) 1886.

³⁶ SN 5. IV. (št. 79) 1886.

³⁷ SN 8. IV. (št. 79) 1886.

³⁸ SN 1. IV. (št. 73) 1886.

³⁹ T. j. delež, ki je pripadal državnim kmetom. Bil je večji od deleža, kakor je pripadal fevdalnim kmetom.

⁴⁰ SN 12. V. (št. 107) 1886.

mu nepozabljivi Car-Osvoboditelj... Kakor Vaša konstitucija daje močnemu možnost, dušiti in daviti slabega, tako tudi naše rusko samoupravljanje.⁴¹ Boj strank v Rusiji v času volitev v organe samoupravljanja ne izpričuje načelnega značaja — vse stranke se tepejo za toplá plačana mesta in za deželno kaso. »Davki so rastle z vsakim dnem; zemci so si izmišljali razne sinekure in njih privrženci so z velikim apetitom jeli zemsko pagačo.«⁴²

Ob vsem svojem pojmovanju številnih odbijajočih strani ruske stvarnosti njegovega časa, ob vsem svojem sočustvovanju z zatiranim ljudstvom in ob vsem svojem sovraštvu do vladajočih razredov pa je Hostnik ostal po prepričanju carist. Po njegovem ruski car ni prvi med ruskimi fevdalci, ampak zaščitnik ruskega ljudstva pred njegovimi zatiralci. Samo Katarino II. je štel za zagovornico fevdalcev, saj je zanje storila vse, da je ne bi izgnali nazaj v Nemčijo. Toda to njeno vedenje je razlagal iz njene nacionalnosti, iz dejstva, da je bila Nemka. Drugi carji so skušali položaj ljudstva izboljšati. Zlasti mnogo je zanj storil Aleksander II., ki ga Hostnik imenuje Car-Osvoboditelj »rabov ruskih in turških«.⁴³ In če je v Rusiji mnogo nereda, tega spet ni kriv car. Zlasti zemljiška reforma bi mogla prinese mnogo koristi ruskemu ljudstvu, ko bi vsi tako iz srca želeli njegovega blagostanja kot car. »Ako zemstvo [po Hostnikovih besedah: »predstavitelj« »mestnega (krajevnega) samoupravljanja«, »Local-Autonomie«] ne dosega svojega namena, kriv temu ni tisti, ki je dal dobrovoljno, ne vsled revolucije, avtonomijo, no kriv je narod, to je [= so] silni iz njega, ki žaliyo slabeje.«⁴⁴ Da ruski car skrbi za blagostanje ruskega ljudstva, v to Hostnik niti malo ne dvomi. Dokaz carjeve ljubezni do ljudstva vidi Hostnik v zakonu o zmanjšanju sredstev za vzdrževanje carske rodbine. »Da, Rusija je izbrana Bogom, da bi kazala tako imenovanej 'Evropi', kaj je — človekoljubje, i Samodržec, 'car pravoslavni', daje povsod in vsekdar prvi vzgled.«⁴⁵ Car po Hostnikovem naziranju ni samo zaščitnik ruskega ljudstva, ampak tudi predstavnik »ruske ideje, ki je slovanska: »Slavjanofili vidijo zastopnike ruske ideje, ki je ideja slovanska, v našem slavnem carstvujočem domu.«⁴⁶

Zato revolucionarno gibanje, naperjeno proti samodržavju, izziva Hostnikovo sovraštvo. Aleksandra II. je ubila »zlodejska roka«; anarhisti niso nič drugega kakor »židje ali od nemcev podkupljeni podleci.«⁴⁷

Vsa protislovja bi morali v Rusiji izravnati po mirni poti. Za to je nujno potrebno »obče obrazovanje«, »obligatno učenje«. »Mužik se mora povzdigniti, pomeščik spustiti; k temu sta oba sposobna, kajti boljšega in plemenitejšega po prirodi naroda, kakor je ruski, ni treba iskati.«

⁴¹ SN 26. V. (št. 119) 1886.

⁴² SN 22. II. (št. 42) 1887.

⁴³ SN 5. IV. (št. 76) 1886; 8. IV. (št. 79) 1886.

⁴⁴ SN 21. V. (št. 115) 1886.

⁴⁵ SN 2. VIII. (št. 173) 1886.

⁴⁶ SN 6. IV. (št. 77) 1887.

⁴⁷ SN 31. III. (št. 72) 1886; 30. III. (št. 71) 1887.

»Najboljši dokaz« za to vidi Hostnik v ruskem nenavadnem gostoljubju, v požrtvovalnosti, ki jo je ruski narod izkazal s svojo pomočjo Bolgarom za njihovo osvoboditev.⁴⁸ »Naj preide petdeset let, naj pomrje sedanje pokolenje, naj se zbliža mužik z dvorjanom, takrat bo videla Evropa, kaj je Rusija.«⁴⁹

Čeprav se notranji položaj Rusije Hostniku še zdaleč ni slikal v mavričnih barvah in je ob vseh svojih carističnih zablodah gledal na rusko stvarnost z očmi kmečkega demokrata, pa je rusko zunanjo politiko presojal s stališča hura-patriotov, ki so se zbrali okoli reakcionarja Katkova in njegovega častnika. V Katkovu je Hostnik videl »iskrenega domoljuba, iskrenega Rusa in gorečega zaščitnika ruskega veličja in slovanske ideje«, ki je imel v svojih sodbah o ruski zunanji politiki vedno prav in je bil za Rusijo to, kar je bil za Nemčijo Bismarck.⁵⁰

Kako je mogoče razumeti tako brezpogojno podporo demokratično nastrojenega Hostnika reakcionarnemu Katkovu, kadar je šlo za zunanjo politiko Rusije? Razložiti si jo je mogoče predvsem z brezmejnimi sovraštvom do vsega nemškega, s sovraštvom, ki ga je izzival strah, da bo Nemčija pogoltnila male slovanske narode. Pri Hostniku, predstavniku malega slovenskega naroda, pri človeku, pri katerem je bila ljubezen do domovine, do svojega naroda neločljivo povezana z bojem proti germanizaciji, pri takem človeku sta bila tako sovraštvo in tak strah popolnoma razumljiva. Za Hostnika je bilo izven dvoma dejstvo: »Zgodovinski cilj Nemcev je: ubiti Slovana.«⁵¹ Katkov je bil po njegovem mnenju izpovedovalec čisto ruske, nacionalne zunanje politike, kolikor je bila usmerjena v okrepitev nacionalnega sijaja Rusije in v boj z Nemci. »Vsi Rusi, vseh strank, so v vnanjej politiki jednega mnenja s Katkovom; drugače mislijo samo Nemci v Rusiji.«⁵²

Tako stališče je naravno vodilo do sklepa, da so vsi, ki se ne strinjajo z nazoni Katkova o zunanji politiki Rusije, nemški vohuni. V posebnem dolgem članku, ki ga pod naslovom »Nemško vohunstvo« posveča nemški špionaži, Hostnik med nemške vohune šteje francoske anarhiste, ruske nihiliste, bolgarske liberalce in nazadnje vse, ki imajo kakršne koli zveze z Vatikanom in s črno internacionalo.⁵³

Glavno zlo je bismarckovska Nemčija. Skozi vse Hostnikove članke se kot rdeča nit vije sovraštvo do nje, zakaj Nemčija je glavna sovražnica Rusije in slovanstva. V enem izmed svojih prvih dopisov pod naslovom »Bodoča vojna med Rusijo in Nemčijo« piše Hostnik o neizbežnem vojnem spopadu med Rusijo in Nemčijo, ta spopad pa bo pomenil »borbo na življenje in smrt Slovanstva z Germanstvom«. Nemčija je potolkla Francijo, zdaj pa je njena glavna sovražnica postala Rusija. Za boj z njo se Nemčija militarizira. Nemci mislijo, da bodo uni-

⁴⁸ SN 22. V. (št. 116) 1886.

⁴⁹ SN 8. IV. (št. 79) 1886.

⁵⁰ SN 6. VIII. (št. 177) 1887.

⁵¹ SN 29. X. (št. 247) 1887.

⁵² SN 14. IV. (št. 83) 1887.

⁵³ SN 3. in 4. VI. (št. 124 in 125) 1887.

čili Rusijo z enim mahom. Ako se nemškemu militarizmu »posreči zadaviti Rusijo, bode mu igrača, držati druge slovanske narode v rokah in topiti jih, drugega za drugim, v germanskem morji«. Prav zato »bode cilj Rusije v tej vojni uničiti germanski militarizem! Takrat se začne čas, ko bo Slavjan, naj živi, kjer hoče, gospodar v svojej hiši, na svojej zemlji!«⁵⁴

Na ta način je od Rusije, od njenih uspehov v boju z Nemčijo odvisna prihodnost vsega slovanstva. »Rusija je, kot nezavisna, mogočna slovanska država, ki šteje v sedanjem času okolu sto milijonov državljanov, prirodna stena, ki ohranjuje Slovanstvo pred nasilstvom Germanstva. Čim mogočnejše bode Rusija, tem težje bode držati na uzdi njene rodne brate.«⁵⁵ Rusija je steber slovanstva, njegova naravna mati. A tudi Rusiji je nujna podpora Slovanov. »Kakor imajo Slovani npr. stvarno silo v Rusiji, samostojnej, veliki i mogočej slovanskej državi, tako ima tudi Rusija velik del svoje sile v sočuvstvi avstrijskih Slovanov.«⁵⁶

Prav zato, ker je Rusija glavna opora slovanstva, so vsi, ki nastopajo proti njej, sovražni Slovanom. Tako so sovražniki Slovanov srbski kralj Milan in njegov minister Garašanin in glava bolgarske vlade Stambulov. Oni so izvajalci nemške politike. »Sofijski pustolovci so samo orodje pustolovne srednjeevropske politike... Vse, kar se dela zdaj v nesrečnej Bolgariji, je delo teutonskih duš.«⁵⁷

Poljska s svojimi neprestanimi nastopi proti Rusiji tudi ne vzbuja Hostnikovih simpatij. V svojih člankih o ruski Poljski poudarja, da poljski narod ni enoten. Deli se na »šlahto, katere se drže politikujoči kšedzi [= duhovniki], in na prosti narod«, ki ga šlahta imenuje »bydlo tj. živina«. V Rusiji vlada ne pusti poljskemu plemstvu tako tlačiti ljudstva, kakor to dela v avstrijski Galiciji.⁵⁸ »Treba je dobro razločevati poljski narod od poljskih grofov in knezov in njihovih zaveznikov — poljskih svečenikov, ki so fanatični sovražniki vsega nepoljskega.«⁵⁹

Šlahta ne bo rešila poljskega naroda. »Kakor je nekdanje samostalno poljsko kraljestvo poginilo od razvrata in mehkužnosti poljske šlahte, tako grozi pogibelj i poljske narodnosti od šlahte.« Ko poudarja, da so revolucionarni nastopi delo poljske šlahte, sovražne ljudstvu, ne more v celoti opravičiti ruske politike na Poljskem. Zato mimogrede pripominja, da se s poljskim vprašanjem v Rusiji ukvarjajo Nemci, uradniki v ruski službi — Berg, Kotzebue idr.⁶⁰ Nacionalno zatiranje Poljske za Hostnika sploh ni več na programu. Tudi to ni naključje. Končna vtopitev slovanskih narodov v Rusiji je zanje edina pot, da se izmaknejo pritisku germanizacije in ohranijo svoje slovansko bistvo.

⁵⁴ SN 3. in 5. IV. (št. 75 in 76) 1886.

⁵⁵ SN 5. VI. (št. 127) 1886.

⁵⁶ SN 3. X. (št. 224) 1887.

⁵⁷ SN 16. III. (št. 61) 1887.

⁵⁸ SN 30. IX. (št. 222) 1887.

⁵⁹ SN 23. VI. (št. 141) 1886.

⁶⁰ SN 14. IV. (št. 84) 1886.

Prvi korak za priključitev Slovanov k Rusiji je po Hostniku učenje ruskega jezika in seznanjanje z rusko kulturo. »Vi se učite jeziku,« je pisal, »kateri govori 80 mil. ljudij in ki ima tako bogato literaturo, da so Francozi poslednja leta pali na-njo in predstavljajo in si trgajo drug drugemu iz rok [dela] Turgenjeva, Dostojevskega, Pisemskega, Tolstega, Gončareva i drugih? Vaši zakleti vragi trosijo denarja in čas in se vozijo v Rusijo učiti se, da bi — danes ali jutri utrgali se v Rusijo, kakor volk v ovčje stado, da bi pobili njo, da bi jo razdrobili, a potlej Vas! Oni se uče po ruski iz sovraštva k Rusiji, k Slavjanstvu, učite se vi iz ljubezni. Uznavaajte ruski jezik, rusko literaturo, ruske nravi, ruski narod! A prva pot k temu je — slovensko domoljubje in podpiranje slovenskih, ne po jeziku, no po duhu časopisov!«⁶¹

In znova se v Hostnikovem domoljubju razodeva ista črta: ljubezen do domovine je pri njem neločljivo povezana z ljubeznijo do Rusije. Hostnik je dobro poznal in ljubil rusko slovstvo in si je na vse načine prizadeval, da ga propagira na straneh SN. Julija 1886 je v SN priobčil nekrolog A. N. Ostrovskemu in v članku pisatelja imenoval »velikega ruskega dramatika, bleščečo zvezdo na literarnem nebu matuške Rusije«. Pri Ostrovskem je Hostnika privlačevalo predvsem to, da je bil »v svojih umotvorih propovednik človekoljubja, zaščitnik človeškega dostojanstva in pravi narodni učitelj«. ⁶² Februarja 1887 je Hostnik napisal dolg članek »Petdesetletnica smrti Puškina«. V Puškina je videl »največjega slovanskega poeta, sina neizmerne matuške Rusije«. ⁶³ Ko pripoveduje o tem, kako se je Rusija spomnila Puškina, Hostnik poziva Slovence: »Rojaki, kdor zmore... naj si kupi Puškina, naj on krasi vaše knjižnice, čitajte ga, prevedite ga, učite se iz njega ljubiti to, kar je naše.« ⁶⁴ V svojih dopisih o ruskem življenju uporablja za ilustracijo primere iz del Turgenjeva (Na predvečer), Gogolja (Mrtve duše), Gribojedova (Gorje pametnemu), Lermontova (Pesnikova smrt). Nekaj vrstic je posvetil Hostnik v SN spominu Borodina, znamenitega ruskega skladatelja in slovitega kemika. Kakor pri Ostrovskem so Hostnika pri Borodinu privlačevale njegove visoke človeške lastnosti: dobrota, poštenost in nesebična pomoč revnim študentom. ⁶⁵

Vendar je Hostnik menil, da učenje ruskega jezika za Slované ni nujno potrebno samo zato, da se seznanijo z ruskim slovstvom in z Rusijo. Slovani so dolžni, da napravijo ruščino za medsebojni občevalni jezik in se tako Nemci ne bodo mogli smejati dejstvu, da je »občeslavjanski jezik« nemščina. »Kulturni naš jezik naj bo ruski,« ker »vseh slovanskih narečij vsakdo ne more posebe znati.« Hostnik celo predlaga, naj bi slovenski pisatelji pisali v ruščini. To ne nasprotuje domoljubju vsakega posameznega slovanskega naroda: Gogolj je bil Ma-

⁶¹ SN 25. VIII. (št. 193) 1886.

⁶² SN 2. VII. (št. 147) 1886.

⁶³ SN 10. II. (št. 32) 1887.

⁶⁴ SN 23. II. (št. 43) 1887.

⁶⁵ SN 17. III. (št. 62) 1887.

lorus in je zelo močno ljubil Ukrajino, pa je vendar pisal po rusko, enako tudi zgodovinar Kostomarov.⁶⁶

Kljub trdnemu prepričanju, da morajo vsi Slovani neizogibno sprejeti ruski jezik, je Hostnik istočasno mislil, da v tej stvari naglica ni na mestu. In ko so *Sovremenije Izvestija* napisala: »prvi korak (k zbližanju Slovanov) naj bi bilo zjedinenje vseh slovanskih azbuk« (mišljena je bila cirilica), je Hostnik, ki je sicer podpiral to mnenje, vendar štel za nujno dodati, da v »današnjem času splošnega svobodoljubja« ni mogoče zahtevati od Slovencev, da bi sprejeli cirilico, kar je gornji predlog v bistvu vseboval.⁶⁷

Naslonitev na Rusijo, sprejem ene pisave in — v zadnji posledici — sprejem enega jezika s strani Slovanov, vse to so bili za Slované načini, kako bi se rešili, da jih ne bi požrli Nemci. Poleg tega je Hostnik, tako kakor drugi pristaši vseslovanske ideje, štel za enega glavnih načinov, kako ohraniti svojo narodnost, to, da Slovani sprejmejo ciril-metodijsko cerkev, ta pa naj bi bila imela dvoje glavnih potez: služila naj bi koristim slovanstva, to se pravi, da naj bi bila neodvisna od Rima, in njen bogoslužni jezik naj bi bil slovanski jezik.

Hostnik sicer teh pozicij v katoliški Sloveniji ni zagovarjal odkrito, vendar je izražal svoje nazore zadosti prozorno. Predvsem je poudarjal, da »vera nikomur ne pomaga ljubiti svoj narod... Ona nas zedinja z Bogom«. Primer takega indiferentnega odnosa nacionalne zavesti do vere vidimo lahko pri evangeličanu Palackem, ki mu je katoliški češki narod dal ime oče naroda. Isto je najti tudi pri Slovaki: najbolj vneti njihovi domoljubi so bili evangeličani.⁶⁸

S tezo, da vera in nacionalnost nista med seboj pogojena, temveč obstajata neodvisno druga od druge, je Hostnik udaril po glavni ideji slovanskih klerikalcev, obseženi v trditvi, da je osnovna nacionalna poteza Slovencev njihova pripadnost h katolištvu. Ko je spraševal slovenske katoličane, čemu si želijo prestopa Bolgarov v katolištvo, je Hostnik dostavljal: »Kaj ima Slovenstvo od tega? Ali Nemci, Madjari neso katoliki?... Kaj ima 'sveti oče' od njih?« In dalje: »Ne mešajte fanatizma z vero in licemerstva s pobožnostjo.«⁶⁹ V nasprotju s klerikalci je štel Hostnik pri narodu za glavno ne njegovo pripadnost tej ali oni cerkvi, ampak jezik, nacionalno opredeljenost. Vsi, katoličani in pravoslavni, se morajo združiti v ljubezni do svoje skupne matere Slave. Ko poudarja svojo versko strpnost, Hostnik mimogrede kaže na to, kako se katoliški Rim sporazumeva z luterancem Bismarckom isti čas, ko vernim katoličanom, Slovincem in Čehom, ne dovoli uvedbe slovenskega bogoslužja.⁷⁰

⁶⁶ SN 27. IX. (št. 246) 1887.

⁶⁷ SN 14. IV. (št. 83) 1887.

⁶⁸ SN 1. X. (št. 223) 1887.

⁶⁹ SN 25. X. (št. 244) 1886.

⁷⁰ SN 3. X. (št. 224) 1887. — Hostnikov nastop proti katoliški cerkvi je izzval besno reakcijo slovanskih klerikalcev. Njihovo glavno glasilo Slovenec je objavilo vrsto člankov Josipa Marna 18. VII. (št. 160), 6. IX. (št. 202), 7. IX.

Vse evropske države presoja Hostnik iz zornega kota njihovega odnosa do Rusije, iz zornega kota možnosti, kako bi jih izkoristil proti Nemčiji. Franciji, ki sovraži vse nemško, izraža svojo naklonjenost.⁷¹ Angliji, intrigirajoči proti Rusiji, izraža svoje odklanjanje.⁷² Odnos do Avstrije je nekoliko bolj zapleten. V svojih člankih jo Hostnik vabi v družbo z Rusijo, poudarjajoč: »Ko beli dan je jasno, da bi vojna Avstrije z Rusijo utegnila biti usodna.«⁷³

Tako torej Hostnik na vse, zunanjo politiko različnih držav in nacionalna gibanja, gleda iz zornega kota večnega boja slovanstva z germanstvom. Vse najgrše je povezano z germanstvom, vse najboljše s slovanstvom. Prav zato Hostnik noče priznavati, da se zunanja politika Rusije ne razlikuje v svojem bistvu od politike Nemčije — tako ena kakor druga država mislita na razširitev svojih meja na račun slabotnejših narodov. In če poskuse Nemcev, da bi asimilirali slovenske narode, ocenjuje Hostnik kot barbarske in protinaravne, pa glede položaja Nemcev v ruskih-baltiških deželah izraža upanje, da »pojde ruska vlada dalje ... po modrem potu obrusenja [porusenja] tega velikonemškega gnezda.«⁷⁴ Tudi politika Rusije v Aziji se mu riše v rožnatih barvah. Odnos Rusije do krajevnega prebivalstva ni tak kakor odnos Nemčije ali Anglije. Rusija nastopa v Aziji »z lučjo prave človekoljubne kulture«: tam gradi železnice in šole, trguje tako, da je obema stranema ugodno.⁷⁵

Hostnik v celoti opravičuje politiko zatiranja drugih narodov, kakor jo izvaja carizem, prav zato, ker ga zanima samo slovansko vprašanje. »Slovani smo, a drugo vse, kakor kdo sam hoče,«⁷⁶ v tem stavku je vsebovan ves Hostnik osemdesetih let XIX. stoletja.

Take vrste publicistična dejavnost pa v avstrijskih deželah ni mogla dolgo trajati.

Zaradi Hostnikovih člankov sta bili dvakrat zaplenjeni posamezni številki SN (št. 268 z dne 23. novembra in št. 278 z dne 4. dec. 1886).⁷⁷ Končni udarec pa je to publicistiko zadel približno čez leto dni. Jeseni 1887 je avstrijski cesar Franc Jožef očital slovenskemu poslancu v dunajskem parlamentu dr. Poklukarju rusofilstvo slovenskih časnikov. Ta izjava je bila objavljena v časnikih. Ljubljanski škof Missia je izkoristil očitno cesarjevo popustljivost in izdal 26. novembra 1887 pismo, ki so ga podpisali vsi škofje goriške nadškofije. Pismo je bilo naperjeno proti SN in drugim liberalnim listom ter proti njihovim protikatoliškim in

(št. 203) in 28. X. (št. 246) 1887. V njih je poudarjal, da je katolicizem rešil Slovincem njihovo nacionalnost in jim zato slovansko bogoslužje ni potrebno. »Ali smo še v Avstriji?« je vzklikal Marn v članku dne 6. IX. (št. 202) 1887. »Ali morda že ruski kozak straži na ljubljanskem gradu, ali že ruski rubelj žvenketa po našem mestu?« — Gl. I. Prijatelj, tukaj op. 28, str. 278, 279.

⁷¹ SN 14. V. (št. 109) 1887; 29. III. (št. 70) 1887; 5. VIII. (št. 176) 1886.

⁷² SN 25. X. (št. 244) 1886.

⁷³ Gl. op. 72.

⁷⁴ SN 2. III. (št. 49) 1887.

⁷⁵ SN 3. III. (št. 50) 1887.

⁷⁶ 9. VI. (št. 130) 1886.

⁷⁷ D. Kermavner, op. 29, str. 376.

protiavstrijskim tendencam. Vsem duhovnikom je strogo prepovedovalo takó časnike naročati kakor v njih sodelovati. Dne 18. dec. so na skupščini delničarjev Narodne tiskarne, ki je izdajala SN, ustanovili nadzorovalni svet, da bi pazil na delo uredništva. Zadnji članek Hostnika v SN je bil objavljen v št. 256 dne 10. novembra 1887.

Ivan Prijatelj ocenjuje na splošno dejavnost D. Hostnika v SN kot negativno za nadaljnji razvoj slovenskega liberalizma: »Krutorogov je vrgel v Slovenskem narodu usodno bombo... Takrat se je dvignil Missia iz svojega zatišja in zamahnil z mogočno svojo roko ne samo po slovenskih rusofilskih fantastih, ampak po slovenskem liberalizmu sploh.«⁷⁸

Po dogodkih jeseni 1887 je v resnici postal položaj liberalcev težji, saj so jim lahko prilepljali etiketo ruskih agentov, a tudi cenzura je postala za liberalni tisk mnogo strožja. Težko nam je soditi o pomenu Hostnikove publicistične dejavnosti za slovensko liberalno gibanje, ker se nismo ukvarjali s preučevanjem slovenskega družbenega razvoja v osemdesetih letih XIX. stoletja. Vendar smemo izraziti svojo domnevo, da Hostnikov boj s katoliškim mračnjaštvom in seznanjanje slovenskih bralcev z rusko stvarnostjo, zlasti z ruskim slovstvom, pač nista imela za Slovence samo negativnega pomena. Mogoče da Hostnikova publicistična dejavnost v SN potrebuje še bolj mnogostranske ocene.

V ruskem slavjanofilskem tisku so dopise Krutorogova v Sloveniji cenili zelo visoko. Tako je bil v listu Известия С-Петербургского славянского благотворительного общества v št. 7.-8. leta 1886 priobčen članek, ki ga je podpisal N. Š., »Iz slovenskega tiska in življenja« [Из словенской печати и жизни]. V njem je bila zabeležena široka dejavnost SN za seznanjanje bralcev z deli Tolstoja, Puškina, Lermontova, Turgenjeva, posebno pa zaznamovano dopisovanje Krutorogova:⁷⁹ »Dopisnik vestno in dovolj pogosto objavlja svoje članke o Rusiji... Skrbno piše o vsem, kar more zanimati Slovana v Rusiji, in piše očitno z željo, da bi nudil vso mogočo pomoč slovanstvu in pokazal na pomen Rusije v njem.« V naslednji številki lista isti Š. podčrta Hostnikovo navdušenje nad zmanjšanjem dohodkov carske rodbine in ga hvali:⁸⁰ »Ali ni res, da more tako govoriti samo ruski človek, in ali ni naravno, da plemenito srce Slovenca ne more videti v Rusiji tuje dežele.« Nadalje N. Š. navaja obširen citat iz Hostnikovega članka, kjer poziva Slovence, da se učijo rusčine.

⁷⁸ I. Prijatelj, op. 28, str. 279, 280.

⁷⁹ Корреспондент добросовестно и довольно часто дает свои статьи из России... Он добросовестно пишет о всем, что может интересовать славянина на Руси и пишет очевидно с желанием принести посильную пользу Славянству и указать на значение среди него России („Известия С-Петербургского славянского благотворительного общества“, 1886, št. 7-8, str. 348).

⁸⁰ Не правда ли, что так может новорить только русский человек и немудрено, что для благородного сердца словенца Россия не может казаться чужою страной („Известия...“, 1886, št. 9, str. 412).

N. Š. je gotovo N. V. Šljakov, filolog, sodelavec lista Russkij filologičeskij Vestnik. V predgovoru Slovensko-ruskega slovarja se Hostnik med drugimi zahvaljuje tudi Šljakovu za dragocena opozorila.

Še preden so se Hostniku zaprle strani SN, je začel objavljati vrsto dopisov pod naslovom Pisma o Slovencih (Письма о словенцах) v listu Известия С-Петербургского славянского благотворительного общества. V njih je seznanjal ruske bralce s položajem v slovenskih deželah in si prizadeval zbuditi v njih zanimanje za Slovence. V prvem dopisu je govoril o ponemčevalni politiki avstrijske vlade v slovenskih deželah. Pri tem je poudarjal, da se slovenski položaj dejansko ni spreminjal ne pod liberalnimi ne pod konservativnimi kabineti. Slovenci so vredni večjega zanimanja, kakor jim ga posvečajo Rusi.⁸¹ »Njegova [tj. slovenskega naroda — I. Č.] ljubezen do Rusije je stalna; vsi Slovenci imajo enako iskren odnos do ideje slovanske vzajemnosti in enako ljubijo svoje slovanske brate in mogoče nobena slovanska narodnost ni tako močno prepričana o tem, da pomeni Rusija našo edino moralno oporo... Zavest, da ruska družba z razumevanjem spremlja nacionalni boj svojih bratov istega rodu v Avstriji, bi jim dalo mnogo moralne moči.«

Dopisi leta 1888 nosijo že nekoliko drugačen značaj — polemični so. To je Hostnikov odgovor na napade, ki jih je doživel SN zaradi njegovih člankov in zaradi člankov njegovega prijatelja F. Podgornika. Ko pripoveduje o pogovoru Franca Jožefa s Poklukarjem, Hostnik pripominja, da so cesarjevi očitki Slovence razdražili.⁸² »Samo ljudje z nečistjo vestjo vidijo lahko nekakšno nevarnost v takih malenkostih, kakor so dopisi nekega Krutorogova iz Rusije... Niso članki povzročili preganjanja, temveč je preganjanje povzročilo rusofilske članke.« V teh dopisih je Hostniku bila dana možnost, da odkrito pove svoje mnenje o avstrijski monarhiji in njeni zunanji politiki.⁸³ Avstrija misli na vojno z Rusijo, »pri čemer se ne zanaša na hrabrost svojih vojsk, ki jih je vsak premagal, če se mu je le ponudila priložnost; Avstrija predstavlja zgolj kup podložnikov, ki si jih je nabrala z različnimi porokami, in se zanaša na gozd nemških bajonetov«.

Hostnik ostro napada klerikalce: pastirsko pismo goriških škofov in škofa Kahna, ki je izrekel najstrožji ukor celovškim bogoslovcem, ko so hoteli položiti lovorov venec na Einspielerjev grob.⁸⁴ Urednika klerikal-

⁸¹ Его (т. е. словенского народа — И. Ч.) любовь к России неизменна; все словенцы одинаково искренне относятся к идее славянской взаимности, одинаково любят своих славянских братьев, и, может быть ни одна славянская народность так крепко не убеждена в том, что Россия наша единственная нравственная опора... Сознание, что русское общество относится со вниманием к национальной борьбе своих единоплеменников в Австрии, придавало бы им много нравственной силы („Известия...“ 1887, št. 10, 494, 495).

⁸² Только люди с нечистой совестью могут видеть какую-то опасность в таких мелочах, как корреспонденции какого-то Круторогова из России... Не статьи причина гонениям, а гонения причина руссофильским статьям („Известия...“ 1888, št. 1, 38, 39).

⁸³ ... Полагаясь при этом не на храбрость своих войск — их ведь бил, у кого только указывался досуг, и Австрия представляет из себя только кучу разных приданных, полученных за разными невестами, — но полагаясь на щетину германских штыков („Известия...“, 1888, št. 2, str. 61).

⁸⁴ „Известия...“, 1888, št. 3, str. 129—131.

nega Slovenca Kluna imenuje slovenskega renegata.⁸⁵ »Zdaj je kanonik ljubljanske stolne cerkve! In kako je za to hvaležen oblasti! Ko bi bilo mogoče, bi že zdavnaj zlezel iz kože za grofa Taaffeja!« S posebno trpkostjo je pisal Hostnik o tistih slovenskih liberalcih, ki so skupno z vladnimi krogi začeli napadati rusofile. Tako je Josip Vošnjak raztrosil govornice, kako da Podgornik dobiva denar iz Rusije s posredovanjem Krutorogova.⁸⁶ Slovenski študenti se bojijo brezplačno sprejemati Podgornikov časopis Slovanski svet.⁸⁷ »Le kaj more biti vzrok temu hlapčevstvu Slovencev?« vzklika Hostnik. »Vzrok je zelo preprost: slovenski narod je reven in vsa inteligenca je tako ali drugače odvisna od vlade.« Enako je s slovenskimi poslanci — v besedah nastopajo proti Taaffejevi politiki, dejansko pa glasujejo za njegovo ministristvo.⁸⁸ »Slovenci smo s svojimi nacionalnimi zahtevami na ledišču, zato ker so naši predstavniki ljudje iz voska in iz njih prekanjenci delajo poljubne figure.« Za voditelja slovenskih poslancev po pravici štejejo F. Šukljeta, ki s srcem in pametjo služi avstrijski vladi. Slovenski domoljubi se delijo na tri kategorije. Prvi so tisti, ki so svoje dobili (to so slovenski poslanci), drugi so tisti, ki čakajo (čakajo, da bi dobili tople državne službe), tretji pa so obupujoči. Obupujočim veljajo vse Hostnikove simpatije.⁸⁹ »Malodušneži upajo na končno zmago slavjanstva, na obče razširjenje ruskega jezika, na uvedbo ciril-metodijskega bogoslužja; toda vse to se mora izpolniti samo od sebe.«

Z žalostjo gleda Hostnik na zatišje v slovenskem nacionalnem gibanju.⁹⁰ »Kje so tabori, kje zedinjena Slovenije, kje navdušene sodbe o vsem ruskem, kar se tiče slovanstva!« Slovenci imajo izbirati: ali slovanstvo ali pogin.⁹¹ »Ostaja eno samo upanje, da bo narod navsezadnje spoznal, da zaupa tistemu, ki zaupanja ni vreden! Če se to ne zgodi, potem Slovenci ne pojdejo samo v Berlin, ampak kamorkoli.«

⁸⁵ Ныне он каноник люблянского кафедрального собора! Но за то уж как он благодарен правительству! Будь возможно, он давно вылез бы из кожи за графа Таафе! („Известия...“, 1888, št. 2, str. 61).

⁸⁶ O tem navedeno gl. niže.

⁸⁷ Какая же может быть причина этому холопству словенцев? — восклицает Хостник. — Причина весьма простая: словенцы народ бедный, и вся интеллигенция так или иначе находится в зависимости от правительства („Известия...“, 1888, št. 3, str. 132).

⁸⁸ Мы же, словенцы, с нашими национальными требованиями стоим на точке замерзания, потому что наши представители народ восковой, из которого ловкачи делают любые фигуры („Известия...“, 1888, št. 6-7, str. 303).

⁸⁹ Унылые надеются на окончательную победу славянства, на всеобщее распространение русского языка, на введение кирило-мефодиевского богослужения; но все это должно прозойти само собою („Известия...“, 1888, št. 11-12, str. 581).

⁹⁰ Где таборы, где соединенная Словения, где восторженные отзывы о всем русском, поскольку оно касается славянства („Известия...“, 1888, št. 6-7, str. 305).

⁹¹ Останется онда надежда, что народ в конце концов увидит, что доверяется тому, который не стоит доверия! Если же этого не случится, то словенцы пойдут не только в Берлин, но куда угодно („Известия...“, 1888, št. 6-7, str. 305).

Hostnikovi dopisi v ruskem listu izražajo njegovo razpoloženje po obsodbi SN s strani avstrijske vlade: njegovo sovraštvo do avstrijske vlade, do klerikalcev in do oportunistov v slovenskih liberalnih krogih. Hkrati je čutiti v tem žalost ob preteklih junaških dneh slovenskega liberalizma, ko so pod geslom Zedinjene Slovenije slovenski liberalci zedinili na taborih množice slovenskega ljudstva. Nova oblika slovenskega liberalizma, ki išče kompromisov in slepo pobira stopinje za klerikalci, ne zadovoljuje Hostnika in izziva njegov ostri protest.

Obravnavani ruski časnik je tista leta urejeval sloviti ruski slavist in slavjanofil V. I. Lamanski. Hostnik si je z njim dopisoval. »Kar se tiče prevajanja slovenskih novel in povesti v ruščino, bi jaz svetoval dela Jurčiča, ki zavzema doslej prvo mesto v slovenski beletristiki,« mu je pisal Hostnik septembra 1887. »Dalje priporočam dela Tavčarja in Kersnika... V Jurčičevih delih nastopajoče osebe so vzete iz ljudstva; Jurčič je bil sam sin revnega „kmeta“ [slovensko besedo uporablja Hostnik v ruskem izvirniku] in osebe, ki nastopajo v Jurčičevih romanih in povestih, so zvesti portreti iz slovenskega ljudstva... Ne morem tudi zamolčati Levstikovih povesti, ki je bila pod naslovom Martin Krpan objavljena v Glasniku 1858. Martina Krpana sem prevedel v ruščino.«⁹² V istem pismu je Hostnik pripomnil: »O Izvestijah si dovoljujem reči, da se zadnji čas ne ukvarjajo toliko s Slovenci in Hrvati kakor prej, ko je ta oddelek vodil g. Šlakov. Slovenci sami pripominjajo, da zadnje čase o njih Izvestija pišejo „malo in medlo“, kakor mi piše g. Hribar.« Kmalu po tem^{92a} pismu so se v Izvestijah pojavili Hostnikovi dopisi pod skupnim naslovom Pisma o Slovencih (Письма о словенцах).

Hostnikovo dopisovanje z Lamanskim je imelo prijateljski značaj. V pismih Lamanskemu je Hostnik odkrito izpovedoval svoje poglede na Rusijo, na Slovence in na tiste slovenske izseljence, ki so prišli v Rusijo kot profesorji latinskega in grškega jezika po razglasu prosvetnega ministrstva. V tem pogledu je posebno zanimivo pismo z dne 16. aprila 1888.⁹³ »Da sem se sprijaznil z Avstrijo, ni nič res. Jaz Avstrijo sovražim iz vse svoje duše in iz vse svoje misli. To je stara, predrzna baba z vsemi navadami stare device, ki bi jo bilo treba že zdavnaj v zgodovini „dati

⁹² Относительно переводов на русский язык словенских новел и рассказов, я посоветовал бы сочинения Юрчича, который до сих пор занимает первое место в словенской беллетристике... Затем я рекомендую сочинения Тавчара и Керсника... Действующие лица в произведениях Юрчича взяты из народа; Юрчич сам был сын бедного „кмета“ и лица, выступающие в романах и рассказах Юрчича, верные портреты из словенского народа... Не могу умолчать еще об одном рассказе Левстича, который под заглавием „Мартин Керпан“ появился в „Гласнике“ 1858 г... „Мартин Керпан“ мною переведен на русский язык (Arhiv Akademije nauk SSSR, Hostnikova pisma Lamanskemu).

^{92a} Относительно „Известий“ я себе позволяю сказать, что в последнее время они не так занимаются словенцами и хорватами, как прежде, когда этим отделом заведывал г. Шляков. Словенцы сами замечают, что в последнее время о них „Известия“ пишут „мало и вяло“, как пишет мне г. Хрибар (Arhiv Akademije nauk SSSR, Hostnikova pisma Lamanskemu).

⁹³ Hostnikova pisma Lamanskemu, Arhiv Akademije nauk SSSR.

ad akta'. Zavrgel sem jo iz iskrenega sovraštva, čeprav sem imel službo v uradništvu Vaterlanda... Ljubim Rusijo, ljubim tudi mužika, s katerim se pogovarjam na vasi, ljubim vse, kar je ljubezni vredno. Da bi se bolje seznanil z Rusijo, sem pred dvema letoma o velikih počitnicah sedel na konja in se s 16. konjeniško baterijo utaboril pri Čugujevu in pri Poltavi. Ne spadam med tiste Čehe in Slovence, ki jih je Tolstoj navlekel iz Avstrije s posredovanjem protopopa Rajevskega. Ne mislim se vrniti v Avstrijo in za na pot ne zbiram denarja kakor 'naši bratje'.« Pozneje, oktobra 1888, se je Hostnik izrazil o profesorjih Slovanih še ostreje: »Njih ni vleklo v Rusijo srce, ampak življenje; zdaj odlično pijejo vodko, kolnejo po rusko in učijo latinščino, domovina pa jim je tako potrebna ko psu peta noga.« Očitno je Hostniku, ko je pisal te besede, stala pred očmi podoba njegovega rojaka J. Brezovarja, ki je lagodno opravljal svojo službo v Kursku in se malo brigal za življenje Slovencev.

Sodelovanje z Lamanskim je pripravljalo Hostniku resnično veselje. Vendar je trajalo kratek čas. V 9., 11. in 12. številki leta 1887 svojega lista je Lamanski priobčil ciklus člankov, v katerih je pisal o neizogibnih notranjih spremembah v Rusiji v liberalnem duhu kot pogoju za uspešno zunanjo politiko (v vzhodnem in slovanskem vprašanju). Glede prihodnosti avstrijskih Slovanov, posebno Čehov in Slovencev, se je Lamanski izražal pesimistično. Mnogo časnikov je polemiziralo s članki Lamanskega. Listi se niso sramovali tudi ponarejanja: tako je list *День* natisnil neki članek, kakor da bi bil poslan iz Ljubljane; člankar je obsojal poglede Lamanskega.⁹⁴ Članek je izrabil Hostnikove dopise, vendar je bil njihov smisel popačen. Lamanski je ob tem napisal pismo Martinu Matvejeviču, Hostnik pa je odgovoril Lamanskemu: »Vaše pismo me je zelo presenetilo. Ker vidim v Vas posebljenje tiste ideje, s katero jaz živim in diham od tistihmal, ko sem se zavedel, da sem Slovan, Vas osebno globoko cenim in iz srca ljubim, tako kakor ljubim svoje ljudstvo. Zato hitim odgovoriti, da Vas prepričam, da jaz v Dnevu nisem pisal ničesar ne proti Vašemu članku ne zanj... Svoj članek sem bral svojemu prijatelju polkovniku Jermolajevu, in ko je prišel Vaš članek in sva ga brala, mi je rekel: 'To pomeni, da ima tudi Lamanski prav tak mračen pogled kakor Vi.' Ne mračen, temveč resničen, razlika je samo v tem, da je Vaš članek bolj akademski, jaz pa razen tega vidim, da so pri Slovencih, prišle na vrh vse pokveke', kakor pravi neprecenljivi Ščedrin. Edino, kar mislim, da ni povsem resnično, je to, da Slovenci po suženjsko hlapčujemo Nemcem in Italijanom. Kaj moremo! Pri njih je moč, nas pa je — peščica!«⁹⁵ Tako ujemanje z Lamanskim v ocenjevanju Slovencev pri Host-

⁹⁴ G. op. 93.

⁹⁵ Ваше письмо меня очень поразило, видя в Вас олицетворение той идеи, которою я живу и дышу с тех пор, как я сознаю себя славянином, я Вас лично глубоко уважаю и искренне люблю, как люблю народ свой. Поэтому спешу ответить Вам, чтобы Вы убедились, что я не писал в „Дне“ ничего ни против Вашей статьи, ни за нее... Мою статью я читал моему другу полковнику Ермолаеву, и когда получила Ваша и мы ее читали, то он мне сказал: „Значит и у Ламанского такой же мрачный взгляд, как

niku tisti čas ni bilo naključje. Pogojeno je bilo v Hostnikovem občem razpoloženju po napadih na SN zaradi njegovih člankov in po spremembi obče politične smeri SN kot posledici napadov. Zanimivo, da je tako razpoloženje bilo značilno v tistem času tudi pri nekaterih drugih slovenskih političnih osebnostih. V pismu iz leta 1888 je Hostnik pripomnil: »Zvedel sem od g. Hribarja, da je v Vašem članku mnogo resnice.« Pozneje je navedel Lamanskemu Podgornikovo mnenje: »V Slovanskem svetu ste gotovo brali o Vašem oblajanem članku. Podgornik mi je tedaj pisal, da ste povedali samo resnico.« Zanimivo pa je, da kljub soglašanju z osnovnimi trditvami Lamanskega v njegovem članku Hostnik ni izgubljal optimizma. »Prej ali pozneje bomo zmagali, jaz sem o tem prepričan; na naši strani so vse čiste glave.«

Članki Lamanskega so izzvali ogorčenje velikega dela členov Slavjanskega dobrodelnega društva, pa tudi v vrstah slovanskih, predvsem čeških osebnosti. Lamanski je moral oditi iz uredništva Izvestij. Hostnika je težko prizadel odhod Lamanskega:⁹⁶ »Ko sem zvedel, da ste odpovedali urejevanju Izvestij, me je obšla strašna žalost. Mislil sem si: Če ste Vi zamahnili z roko, potem bi bili morali mi navadni vojaki že zdavnaj položiti orožje. Če ste Vi, ko poznate in razumete slovanstvo bolj od vseh sodobnih slovanskih činiteljev, razočarani glede njegovih življenjskih moči, potem nimamo čakati boljše prihodnosti.« Novo uredništvo v osebi Komarova, ki je zamenjal Lamanskega, je predlagalo Hostniku, da nadalje sodeluje pri Izvestjih. »Pisal sem mu... da bi osebno rad sodeloval, če bodo Izvestja tudi v novi obliki zastopala duha in smer velespoštovanega Vladimira Ivanoviča.« Hostnikovo sodelovanje z Izvestji pa se ni uredilo. Napisal je zanje samo nekrolog dr. Valentinu Zarniku.

Tako torej tudi v Izvestjih Hostnik ni sodeloval dolgo.

V devetdesetih letih piše včasih Hostnik v Ljubljanski zvon in v tržaško Edinost in aktivno sodeluje v vseslovanskem Podgornikovem listu Slovanski svet. Tu objavlja članke kulturno-izobraževalnega značaja, posebej o ženskem vprašanju. Vendar vsa ta dejavnost ni več imela takega vpliva na družbeno življenje Slovencev kakor njegovo sodelovanje v Slovenskem narodu.

Ko ocenjujemo Hostnikovo ideologijo po njegovi publicistiki osemdesetih let, je nujno poudariti njeno protislovnost, ker so hkrati prisotne v njej progresivne in reakcionarne tendence. Po eni strani nastopa Hostnik kot demokrat, ki stoji na strani ruskih zatiranih razredov, bojevnika za prerod najboljših tradicij slovenskega liberalizma in oster sovražnik katoliškega klerikalizma. Po drugi strani pa je zagovornik reakcionar-

и у Вас.“ Не мрачный, но верный, только разница та, что Ваша статья более академическая, я же кроме того вижу, что у словенцев „вся мразь повыползла“, как говорит бесценный Щедрин. Единственно, что я не нахожу совсем верным, то это что словенцы рабски повинуются немцам и итальянцам. Что делать! Сила у них, а нас-то горсть! (Arhiv Akademije nauk SSSR, Hostnikova pisma Lamanskemu).

⁹⁶ G. op. 93.

nega carizma, ostro braneč reakcionarno rusko zunanjo in nacionalno politiko, pristaš pravoslavja, v katerem vidi ciril-metodijsko cerkev.

Ti tendenci nista mogli dolgo živeti skupaj — prej ali slej je morala ena pogoltniti drugo.

*

V osemdesetih in devetdesetih letih naveže Hostnik tesno poznanstvo in celó prijateljstvo z nekaterimi prebivalci Rylska. Njegov bližnji tovariš je bil V. R. Dombrovski. Še leta 1881, ko je služboval v Borisoglebsku, je Hostnik pisal domačim: »Jaz sem vedno zdrav in zadovoljen. Z direktorjem (tj. Dombrovskim — I. Č.) živim v isti hiši kakor pri svojih; tudi kosim pri njih in otroci me imajo strašno radi.« Pozneje, l. 1917, se je spominjal Dombrovskega kot organizatorja in prvega vodje moške in ženske gimnazije v Rylsku ter kot ustanovitelja in organizatorja Društva za pomoč revnim učencem.⁹⁷ V predgovoru k svojemu slovensko-ruskemu besednjaku je med drugim izrazil priznanje za izkazano pomoč tudi svojemu gimnazijskemu vodstvu, tj. predvsem Dombrovskemu.

V svojih spominih piše M. M. Hostnik o učitelju lepopisja in risanja S. V. Orlovu, ki se je mnogo prijateljil z njim in njegovo ženo. »Orlov je bil sin mizarja, katerega posebna stroka je bilo izdelovanje okvirov za vse mogoče risbe. Okvire je postavljajl v skladišče. Leta 1882, ko sem za razvedrilo odpotoval za božične praznike v Moskvo, sem živel v njihovi hišici na Ostroženki brez slehernih materialnih skrbi. Orlov je končal šolo 'Stroganova' in je dobil na rylski gimnaziji službo učitelja lepopisja in risanja. Kmalu smo se spoprijateljili in se tikali.«⁹⁸

Med prve Hostnikove znanke v Rylsku je spadal tudi zdravnik M. N. Bokit'ko, udeleženec rusko-turške vojne 1877-78 in osvobojenja Bolgarije. Pozneje, junija 1917, mu je Hostnik napisal nekrolog, v katerem je omenil, da sta bila znanca 34 let [tj. od 1883]. »Med tovariši na obeh gimnazijah je Bokit'ko vedno užival odkrito spoštovanje in naklonjenost, učeča se mladina pa mu je izkazovala neomejeno ljubezen, kakršna je lastna samo mladim srcem.«⁹⁹ [Bokit'ko je učil na gimnazijah higieno.] Bokit'ko je veljal za enega izmed najimenitnejših ljudi mesta — leta 1910 je bil mestni župan.

Bližji in dražji kakor odlični zdravnik Bokit'ko pa je bil Hostniku skromni javni delavec Fedor Vasiljevič Arbuzov, upravitelj rylske ženske cerkvene šole. Oktobra 1917 je Hostnik posvetil njegovemu spominu zelo tople in ganljive članek. Z Arbuzovom se je seznanil leta 1882. Arbuzov, sin cerkovnika, je končal rylsko duhovsko semenišče in je bil od 1875

⁹⁷ „Рыльский листок“, 13. X. / 26. X. (št. 36) 1917.

⁹⁸ Орлов был сыном столяра, специальность которого была заготовка рам всевозможных рисунков. Рамы он поставяла в магазины. В 1882 г., когда я для развлечения ездил на святки в Москву, я жил в их домике на Остоженке „на всем готовом“. Орлов окончил Строгановское училище и получил в Рыльской прогимназии место учителя чистописания и рисования. Мы скоро с ним подружились и были на „ты“ („Мои воспоминания“ М. М. Хостника).

⁹⁹ Рыльский листок, 16. / 29. VI. in 19. VI. / 2. VII. 1917.

upravitelj mestne ženske cerkvene šole, »ki ji je posvetil vso svojo dolgo, težko, gmotno slabo zagotovljeno pedagoško dejavnost«. Arbuzov je učil ruščino, aritmetiko in verouk in bil od 1883—1906 obenem tajnik Društva za pomoč revnim učencem. »Fedorja Vasiljeviča so odlikovale izjemna skromnost, srčna dobrotà in značajska mehkoča... Z vsemi je vedno živel v miru in slogi in nikoli ni imel sovražnikov.« Po Hostnikovih besedah je bil »v vseh smereh vzoren vzgojitelj prihodnjih mater,« skozi 44 let neprestano sejavec vsega »razumnega, dobrega, večnega.«¹⁰⁰

V rylski družbi ni imel Hostnik samo dobre prijatelje, ampak tudi somišljenike. O tem je zapisal v pismu uredništvu Izvestij decembra 1887: »Članke Lamanskega¹⁰¹ berejo tukaj vsi in gredo iz rok v roke. Družba se za Izvestja zanima. Ljudje občudujejo svobodno razkladanje misli o notranji politiki.« Eno izmed oseb, ki jih Izvestja zanimajo, Hostnik v pismu posebej omenja. To je bil poveljnik 16. konjeniške baterije polkovnik Fedor Jakovljevič Jermolajev [Ермолаев],¹⁰² ki je pozneje postal krstni boter Hostnikovi hčeri. Prav z njegovo baterijo je naredil Hostnik poleti 1886 potovanje v Čugujev in v Poltavo. Poleg Jermolajeva je bil Hostniku idejno blizu tudi predavatelj Arhangelški (Архангельский). Ko se je po odhodu iz uredništva Izvestij rodila v Lamanskem misel, da bi skupno s Pypinom in Majkovom izdal časopis Живая старина, mu je Hostnik pisal: »Polkovnik Jermolajev, predavatelj Arhangelški in jaz ostanemo večno vaši iskreni častilci in se razume naročniki.«¹⁰³

Izmed dobrih Hostnikovih znancev, ki niso živeli v Rylsku, je mogoče omeniti Čeha Ivana Vjačeslavoviča Netušila, rektorja harkovske univerze. Hostnikov sin Vladimir je osebno odpeljal Netušilu očetov dar: rusko-slovenski in slovensko-ruski besednjak. Hostnik si je dopisoval z velikim filologom akademikom A. I. Sobolevskim, slovitiima slavistoma V. I. Lamanskim in I. S. Palmovom. Zanimanje za Hostnikova dela je kazal polkovnik N. N. Bahtin iz kadetskega zbora v Orlu, pesnik-prevajalec (psevdonim Novič), aktiven sodelavec Slavjanskih izvestij (tako so se v novem stoletju imenovala Izvestja Slavjanskega društva). V pismu Palmovu z dne 1. jan. 1902 Hostnik sporoča, da se je Bahtin obrnil nanj, da mu pomaga najti slovensko-ruski besednjak, in da mu je poslal svoj avtorski izvod. Leta 1904 je bila v Peterburgu izdana majhna knjižica СЛОВИНСКИЕ ПОЭТЫ v Novičevih prevodih. En izvod je prevajavec poslal Martinu Matvejeviču s posvetilom: »Velespoštovanemu Martinu Matvejeviču od sestavljavca N. N. Bahtina.« Nedvomno je Hostnikov besednjak močno pomagal Bahtinu pri njegovem prevajanju slovenskih pesnikov.

Hostnikov dom je bil na široko odprt za avstrijske emigrante v Rusiji. Po besedah Vladimira Martinoviča so nekateri izmed njih živeli v Hostnikovi družini dalj časa. Hostnikova soseda Antonina Nikiforovna Bryn-

¹⁰⁰ Prav tam, št. 36, 37.

¹⁰¹ V teh člankih je Lamanski pisal o nujnosti notranjih sprememb v Rusiji, ker samo notranje spremembe bodo ustvarile pogoje za uspešno zunanjo politiko (v vzhodnem in slovanskem vprašanju) (Известия, 1887, št. 9, str. 11—12).

¹⁰² Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 35, op. 3, d. 53, l. 10.

¹⁰³ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 66.

ceva, ki živi še zdaj, je pripovedovala¹⁰⁴ I. M. Korobovu: »K Hostniku so prihajali neki gospodje, ki se niso pogovarjali po rusko in se niso zadrževali na ulicah. Kdo so bili ti ljudje, nobeden izmed članov Hostnikove družine ni razkladal. Gostje so si prizadevali, da bi bili neopazni. Kdaj so odšli, sosede niso opazili. Na zunaj so bili kakor inozemci.«

Hostnik ni pretrgal zvez z domovino. Najbližji izmed njegovih tovarišev mu je bil Franc Podgornik, izdajatelj Slovanskega sveta (1888 do 1899), v katerem je aktivno sodeloval tudi Hostnik. Časopis je imel vse-slovansko smer: propagiral je sprejem ruskega jezika za slovstveni jezik s strani Slovanov, prav takó organizacijo ciril-metodijske cerkve. Hostnik je imel o svojem prijatelju najvišje mnenje. V pismu založniški komisiji Slavjanskega društva je dne 19. jan. 1896 pisal o njem: »Podgornik je pravi Rimljan: zaradi Slovanskega sveta njegova družina trpi pomanjkanje, njemu so načela višja od družine, in zavest, da trpi družina, s svoje strani spodbuja njegove moči.«¹⁰⁵ Hostnik ni samo sodeloval v Slovanskem svetu, ampak je podpiral njegovo izdajanje, tudi gmotno. V gori omenjenem pismu založniški komisiji je prosil, da pošljejo uredniku Slovanskega sveta na račun njegovega honorarja in besednjaka 40 rubljev.^{105a} Njegova prošnja je bila izpolnjena. S Podgornikovim posredovanjem je Hostnik tudi našel Gabrščkovno tiskarno, v kateri sta bila natisnjena rusko-slovenski in slovensko-ruski besednjak.

Izmed drugih vidnih javnih delavcev v slovenskem nacionalnem gibanju Hostnik ni pretrgal zveze z Ivanom Hribarjem. Zlasti se je čez Hostnika obračal s prošnjami na Hribarja V. I. Lamanski. To priča Hribarjevo pismo Lamanskemu z dne 30. septembra 1887: »Moj prijatelj Martin Matvejevič Hostnik (Krutorogov) me je prosil, da vam pošljem seznam vseh slovenskih periodik za objavo v Izvestijh. Imam čast, da izpolnjujem vašo željo in prilagajam tak seznam.«¹⁰⁶ Hostnik je bil povezan s Hribarjem predvsem kot dopisnik SN, na katerega je imel Hribar velik vpliv kot člen upravnega odbora Narodne tiskarne, izdajateljice tega časnika. Hribar, po svojem prepričanju rusofil, je visoko cenil Hostnikovo sodelovanje. Na občnem zboru Narodne tiskarne pomladi 1887 je Hribar izrazil posebno zahvalo »marljivemu, požrtvovalnemu dopisniku iz Rusije,

¹⁰⁴ К Хостнику приезжали какие-то господа, разговаривали не по-русски, на улице не задерживались. Кто эти люди — никто из членов семьи Хостника не распространялся. Гости старались быть незамеченными. Когда уезжали, соседы не замечали. Люди были вроде как заграничные.

¹⁰⁵ Подгорник настоящий римлянин: из-за »Slov. Sveta« семейство его терпит нужду, ему принцип выше семейства, а сознание, что терпит семья, с свою очередь подтачивает его силы (Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 64 ob.).

^{105a} Prav tam. Hostnik je torej dejansko pošiljal denar Podgorniku, toda to je bil njegov osebni denar in ne ruski državni.

¹⁰⁶ Мой друг Мартин Матвеевич Хостник (Круторогов) просил меня подослать к вам список всех словенских периодических изданий до опубликования в »Известиях«. Имею честь в удовлетворение этого желания приложить такой список (Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 31, op. 1, d. 1507, l. 2). Pismo je napisano v ruščini. Tu ohranjamo Hribarjev pravopis.

g. Krutorogovu». ¹⁰⁷ Pozneje, ko se je začela gonja proti SN, je Ivan Hribar, kot glavni Hostnikov pokrovitelj, moral oditi iz upravnega odbora Narodne tiskarne. Hostnik sam je pisal v Pismih o Slovencih o Ivanu Hribarju in o njegovem somišljeniku Ivanu Tavčarju, da sta brez pridržka nesebična, slovanski ideji vdana človeka in edina sodobna javna delavca v slovenskem narodu, ki imata enako »jasno glavo kakor čiste roke«. ¹⁰⁸

Stalno si je Hostnik dopisoval z Gregorjem Krekom, profesorjem na graški univerzi. To dopisovanje omenja v pismu Zabretovi hčeri leta 1898: »S prof. Krekom si večkrat dopisujeva. Ta vrla slovenska korenina je učenjak, ki je tudi v Rusiji dobro znan.« ¹⁰⁹ V pismu Zabretovemu sinu slika Kreka kot človeka, zvestega načelom resnice, ki šteje ljubezen do domovine za prvo in največjo zapoved: »Neprecenljiv je prof. Krek, ki ga cenim in ljubim kot svojo dušo.« ¹¹⁰

V Pismih o Slovencih se Hostnik z najglobljim spoštovanjem izraža o Valentinu Zarniku, enem izmed vodij prvega mladostovskega rodu, aktivnem organizatorju slovenskih taborov ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let XIX. stoletja. Zarnika je Hostnik skupno s Tavčarjem in Hribarjem imel za najbolj poštenega in razumnega slovenskega javnega delavca. ¹¹¹ Mogoče da si je Hostnik z njim dopisoval. To neposredno dokazuje nekrolog Zarniku, priobčen v 5. in 6. št. Izvestij Slavjanskega društva leta 1889. Nekrolog je podpisal Čitimir. A kakor priča Hostnikovo pismo Lamanskemu (gl. zgoraj), je članek napisal Hostnik. Hostnik je podčrtal v Zarnikovem svetovnem nazoru tiste poteze, ki so mu bile tisti čas najbližje: ruski jezik kot občeslovanski slovstveni jezik, ciril-metodijsko bogoslužje in zbližanje Rusije z Avstrijo. Pri tem je Hostnik poudarjal, da je bil Zarnik »med javnimi delavci slovenskega naroda v zadnjih letih nesporno najbolj simpatična, najbolj nadarjena osebnost«. Med Zarnikovimi zaslugami kaže Hostnik na dejstvo, da je Zarnik osebno pridobil primernega dopisnika SN iz Rusije [tj. Hostnika]. Zanimiva je pripomba o Zarniku v pismu Lamanskemu: »Vošnjak je govoril na Zarnikovem grobu, ko pa je bil živ, je večno intrigiral proti njemu. Tako je pokazal, da mu gre samo za lastno kožo.« ¹¹² Očitno je bil Hostnik dobro poučen o Zarnikovem delu in o njegovih osebnih odnosih z raznimi slovenskimi javnimi delavci. Po teh podatkih se nam zdi zelo mogoče, da je imel Hostnik z Zarnikom v drugi polovici osemdesetih let XIX. stoletja neposredne zveze.

Ohranilo se je dvoje Hostnikovih pisem sinu in hčeri umrlega prijatelja Zabreta z dne 7. junija ter 19./31. dec. 1898. Ali je bilo to dopisovanje stalno, je težko reči.

¹⁰⁷ SN 18. IV. (št. 86) 1887.

¹⁰⁸ Известия..., 1888, št. 3, str. 132, 133.

¹⁰⁹ NUK, rkp. odd., Hostnikova pisma Zabretovima, 19./31. XII. 1898.

¹¹⁰ Gl. op. 109, pismo 7. VI. 1898.

¹¹¹ Известия..., 1888, št. 3, str. 132.

¹¹² Gl. op. 93.

Končno je Hostnik pisal svojim sorodnikom. (Del teh pisem hrani Janez Hostnik v Šmartnu.)

Hostnikovi dopisi v SN so vzbudili zanimanje zanj med številnimi Slovenci, ki so se želeli izseliti v Rusijo.

»Imam pismi dveh duhovnikov,« je pisal Hostnik Lamanskemu. »Eden od njiju zbira denar, in ko bo zbral 2000 goldinarjev, bo prišel za eno leto v Rusijo, ki jo hoče križem prepotovati, od mrzlih finskih skal do plameneče Kolhide, da bi preučil pomeščika, popa, mužika in vse rusko življenje. Drugi pa mi piše, ali bi se našla zanj v Rusiji službica; če zapusti svoje duhovsko mesto v Avstriji. V teh dneh sem dobil skupno pismo s podpisi petih učiteljev ljudskih šol iz Ljubljane, ki me prosijo, da bi jim povedal, kako bi se prehranili v Rusiji, če pridejo. Kakor vidite, tam pri nas vendarle mislijo na Rusijo.«¹¹³ V drugem, nedatiranem pismu Lamanskemu je Hostnik naznanjal: »Name so se s posredovanjem nekega slovenskega javnega delavca obrnili slovenski rudarji s prošnjo, da bi zanje poiskal delo v, istokrvni Rusiji, kjer živijo naši bratje, katerih jezik mi razumemo; enako se je obrnil name tudi nek duhovnik z vprašanjem, ali bi našel, če bi tako naneslo [prestop v pravoslavlje], službo v Rusiji.«¹¹⁴

Verjetno s temi primeri niso izčrpane vse Hostnikove zveze z rojaki v domovini, vendar gradivo, ki je na razpolago pri nas v Rusiji, ne daje nobenih drugih podatkov.

*

Konec devetdesetih let se je Hostnik lotil najpomembnejšega dela v svojem življenju: sestavljanja slovensko-ruskega in rusko-slovenskega besednjaka, prvega v zgodovini.

Zgodovina izdaje teh besednjakov je naslednja. Slavjansko društvo se je v devetdesetih letih XIX. stoletja odločilo izdati s svojimi sredstvi vrsto slovansko-ruskih in rusko-slovanskih besednjakov. Dne 30. aprila 1895 je na občnem zboru svet društva na priporočilo založniške komisije predlagal, da se pripravi in natisne pet besednjakov iz te serije: bolgarsko-ruski, srbsko-ruski, slovensko-ruski, rusko-slovenski in slovaško-ruski besednjak. Komisija je bila mnjenja, da »morajo biti za izdajo

¹¹³ У меня есть письма от двух священников, — je pisal Hostnik Lamanskemu — один из них собирает деньги и, когда накопит 2000 гуль., приедет на год в Россию и хочет ее исколесить от финских хладных скал до пламенной Колхиды, изучить и помещика, и попа, и мужика и весь быт русский. Другой же пишет мне, найдется ли для него местечко в России, если покинет свой священнический пост в Австрии. На днях я получил коллективное письмо за подписью 5 учителей народных школ в Любляне, которые просят меня указать им, как прокормиться в России, если приедут. Как видите, о России думают все-таки там у нас (Arhiv akademije nauk SSSR: Hostnikovo pismo Lamanskemu I. X. 1888).

¹¹⁴ „Ко мне обратились через одного слов. деятеля словенские углекопы с просьбою приискать им заработка в „единокровной России, где живут братья, которых язык мы умеем“; обращался еще один священник с вопросом, не найдет ли он в „случае чего“ (перехода в православие) места в России (Arhiv Akademije nauk SSSR, Hostnikovo pismo Lamanskemu, b. d.).

predlagani besednjaki neobsežni, poceni in dostopni najširšemu krogu učeče se mladine«. Vsakemu besednjaku, je menila, bodi dodana tudi kratka slovnica »ruskega jezika v besednjakih ruskega jezika in slovanskega narečja ter slovnica vsakega slovanskega narečja pri besednjakih slovanskih narečij in ruskega jezika; pri tem mora biti slovnica ruskega jezika napisana v ustreznem slovanskem narečju, slovnica vsakega slovanskega narečja pa na vsak način napisana v ruskem jeziku.«¹¹⁵ Založniška komisija je predlagala tudi kandidate za sestavljanje nakazanih besednjakov. Ti so bili: za bolgarsko-ruski Draganov, profesor v Kišinjevu; za srbsko-ruski Polovinkin, ruski visokošolec; za slovaško-ruski Mičátek, ki je že prej sestavil za Slavjansko društvo rusko-slovaški besednjak; za slovensko-ruski in rusko-slovenski besednjak Hostnik, Slovenec v ruski službi, profesor v Rylsku. Za izdajo vseh besednjakov je bilo po predlogu določenih 10.000 rubljev.^{115a}

Občni zbor Slavjanskega društva je predlog sveta odobril.

Dne 30. maja 1895 je svet poslal D. Hostniku pismo s programom, ki naj bi mu služil kot vodilo pri sestavljanju besednjaka. In 4. junija je M. Hostnik odgovoril svetu v pismu takole: »Čast mi je sporočiti svoj pristanek na vse pogoje, ki ste mi jih predložili... Razumem docela vso pomembnost takega besednjaka in si ne delam utvar glede težav pri njegovem sestavljanju. Zato bom zastavil vse svoje moči in vse svoje znanje, da opravičim zaupanje, s katerim me je počastil svet, in se brez odloga lotevam dela. Gradivo bom pošiljal sproti, kakor se bo nabiralo, vsakokrat približno v obsegu ene pole.«¹¹⁶ V istem pismu je Hostnik predlagal svetu, da se poleg dela po poslanem programu napravita še dva dodatka: 1. Abecedni seznam besed, ki se v vsakem od obeh jezikov enako glasiyo, pa imajo različen pomen, in 2. Seznam besed, ki imajo ob različnem naglasu različen pomen. Značilno je, da je svet ta dva predloga ne samo sprejel, ampak tudi odobril — bila sta podčrtana že v Hostnikovem pismu samem (očitno je to storil I. S. Palmov, ki je neposredno dopisoval s Hostnikom), ob robu pa je bilo napisano s svinčnikom: »Prav bi bilo o tem obvestiti tudi druge gg. sestavljavce besednjakov.«

Sestavljanje slovensko-ruskega in rusko-slovenskega besednjaka ni bilo samo zanimivo in važno delo za Hostnika kot filologa. To delo je

¹¹⁵ Предполагаемые издания словари должны быть необъемисты, дешёвы и доступны для самого обширного круга учащейся молодёжи... Русского языка к словарям с русского на славянские наречия и грамматика того или другого славянского наречия к словарям со славянских наречий на русский язык, причем грамматика русского языка должна быть на соответствующем славянском наречии, а грамматика того или другого славянского наречия непременно на русском языке.

^{115a} Arhiv Akademije nauk SSS, f. 241, op. 1, d. l. 1-2.

¹¹⁶ Честь имею изъяснить мое согласие на все условия, предложенные мне... Понимая вполне всю важность такого словаря и не ошибаясь в трудности при его составлении, я употребляю все свои силы и все свое умение, чтобы оправдать доверие, которым почтил меня Совет, и немедленно приступаю к работе. По мере того, как будет собираться материал, я буду отсылать его в количестве приблизительно одного печатного листа каждый раз (prav tam, l. 53).

zlasti ustrezalo njegovim nazorom tistega časa, nazorom slovenskega domoljuba in pristaša slovanske ideje. »Meni kot Slovencu in skupno s F. Podgornikom prvemu in v boju nepopustljivemu bojevniku za idejo kulturnega panslavizma na področju ruščine kot občeslovanskega jezika in ciril-metodijske cerkve,« je pisal Hostnik v pismu 4. junija 1895, »bodi dovoljeno reči, da stori Slávjansko društvo z izdajo omenjenih besednjakov Slovencem neprecenljivo uslugo!«¹¹⁷ Pozneje je v predgovoru k rusko-slovenskemu besednjaku, napisanem 30. avgusta 1896, takole opredelil njegov pomen za Slovence: »V pričujočem delu ponujam svojim dragim rojakom pomožno sredstvo, katero jim omogoči, da se nauče jezika največjega in najmogočnejšega slavjanskega plemena in da bodo črpali neizmerna bogatstva ruske književnosti iz nje prvovira... Ako so romanska in germanska plemena s takoj mrzlično energije začela pečati se izučanjem jezika velikanske severne države, to mi, Slavjani, seveda ne smemo zaostajati za njimi.«¹¹⁸ V istem predgovoru je poudaril, da dotlej rusko-slovenskega besednjaka sploh ni bilo, ruska slovnica pa je izšla samo enkrat, a izdal jo je Matija Majar »blagega spomina«. Tako omenjanje Majarja ni bilo naključje — Hostnik je bil naslednik njegove vse-slovanske ideje, naslednik njegove aktivne propagande prijateljstva Slovencev z Rusijo.

Hostnik ni razočaral pričakovanj sveta Slavjanskega društva: dejansko je takoj sedel za mizo k sestavljanju rusko-slovenskega besednjaka in delal zelo hitro. Že 18. avg. 1895 je odposlal njegov začetek vključno do črke M. Pri tem se je v pismu svetu opravičeval z zamudo, ker je moral naročiti iz Ljubljane neobhodne priročnike.¹¹⁹ Dne 30. sept. je poslal nadaljevanje besednjaka do besede »podospevat« (»o pravem času priti«). V spremnem pismu je sporočil, da je slovnico v osnutku že skoraj napisal.¹²⁰ Posebno pozornost je posvetil pisanju ruske slovnice za Slovence. V pismu 19. januarja 1896 je pisal: »Rusko slovnico za Slovence sem izdelal vestno, pri čemer sem sledil delu Историческая грамматика русского языка O. Buslajeva in znanstvenim razpravam pokojnega akademika Grota. Zato je slovnica veliko obsežnejša od slovaške slovnice g. Mičátka, ki se mi zdi preveč stisnjena... Sploh sem nadrobno obdelal vse tisto, kar je meni pri učenju ruskega jezika povzročalo težave ali dvome, misleč pri tem, da se bo v takem položaju kakor jaz znašel vsak Slovenec.«¹²¹

¹¹⁷ Мне, как словинцу и вместе с Ф. Подгорником первому и неослабшему в борьбе поборнику идеи культурного panslavizma на почве русского как общеславянского языка и кирилло-мефодиевской церкви, да будет дозволено сказать, что изданием означенных словарей Слав. Благ. Общество окажет словинцам неоценимое благодеяние! (Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 53 ob.).

¹¹⁸ M. M. Hostnik: Ročni rusko-slovenski slovar in Kratka slovnica ruskega jezika, Gorica, 1897, str. VII.

¹¹⁹ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 55.

¹²⁰ Prav tam, l. 56.

¹²¹ Русская грамматика для словинцев обработана мною тщательно, причем я руководствовался „Исторической грамматикой русского языка“

Že 11. jan. 1896, tj. po malo več ko sedmih mesecih, kar je Hostnik začel sestavljati rusko-slovenski besednjak, je odposlal po pošti konec besednjaka in slovnico ruskega jezika za Slovence in začel z delom, da sestavi slovensko-ruski besednjak in ob njem slovnico.¹²²

Kmalu je založniška komisija pri Slavjanskem društvu sporočila Hostniku, da je dala besednjak in slovnico v recenzijo A. M. Mičátku. Ko je dobila njegov odgovor, je komisija Hostnikovemu delu »priznala smotrnost in Vam ga pošilja zato, da bi ga zdaj končno pripravili za tisk«. ¹²³ Zanimiva je Mičátkova sodba o Hostnikovem besednjaku in slovnici — ta sodba ni samo pozitivna, ampak do neke mere sijajna: »Rusko-slovenska slovnica g. Hostnika predstavlja zelo vestno delo, ki more Slovencem, želečim si osvojiti ruski jezik, nuditi zelo koristno uslugo. Knjižica vsebuje zadosti slovniškega gradiva, mnogo več, kakor jo vsebuje moja rusko-slovaška slovnica. Pravila daje avtor pravilno, razlaga jih lahko razumljivo, kratko in jasno. Tako imam ugovorov proti knjižici zelo malo.« ¹²⁴ Ta sodba toliko bolj izstopa, ker jo je podal ne samo dober jezikoslovec, temveč tudi človek, ki je sam opravil podobno delo in je torej prav dobro poznal zahteve, ki se zastavljajo takemu delu.

Ko je založniška komisija Slavjanskega društva odobrila rusko-slovenski besednjak in k njemu spadajočo rusko slovnico, je nastalo vprašanje tiska. Dne 15. marca 1896 je založniška komisija naslovila na Hostnika pismo, v katerem je prosila sporočila, katera tiskarna v Ljubljani ali v katerem koli drugem mestu Avstrije bi bila pripravljena prevzeti tisk besednjaka za kar najnižjo ceno.¹²⁵ Hostnik se je glede tega takoj obrnil s pismenim vprašanjem na svojega starega prijatelja in somišljenika Franca Podgornika. Dne 17. aprila 1896 je Podgornik odgovoril Hostniku s pismom, v katerem mu je svetoval, da izrabi usluge tiskarne Wagner na Dunaju, ki je sicer draga, a dobra in ima ruski tisk. Wagnerjeve cene so bile dosti visoke — 40 goldinarjev za 1 tiskovno polo pri 1000 izvodih in 50 goldinarjev pri 2000 izvodih. To tiskarno je uporabljal Podgornik za tisk svojega časopisa Slovanski svet. Na koncu pisma je

О. Буслаева и учеными трудами покойного академика Грота. Грамматика поэтому гораздо объемистее словацкой грамматики г. Мичатека, которую я считаю слишком сокращенной. ... Вообще я подробно обработал все то, что для меня при изучении русского языка составляло затруднения или сомнения, полагая, что в таком же положении, как я, очутится каждый словинец (prav tam, l. 63).

¹²² Prav tam, l. 63.

¹²³ (Hostnikovo delo) priznala celoesoobraznim in препровождает его к Вам для того, чтобы Вы теперь же окончательно приспособили его к печати (Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 67 in 90).

¹²⁴ Русско-словинская грамматика г. Хостника представляет собой очень добросовестный труд, который может оказать помощь словинцам, желающим усвоить себе русский язык, весьма полезную услугу. Книжка включает в себе довольно грамматического материала, гораздо больше, чем моя русско-словацкая грамматика. Правила дает автор верные и излагает их удобопонятно, коротко и ясно. Возражений против книжки имею следовательно очень немного (prav tam, l. 123).

¹²⁵ Prav tam, l. 67 ob.

dostavljaj: »Ako bi želeli tiskati besednjak v drugem kraju in ne na Dunaju, me obvestite. Toda v Sloveniji bo težko najti takšno množino ruskega stavka v tiskarnah.«¹²⁶ Temu mnenju se je v celoti pridružil tudi Hostnik: »Tiskati slovar v kateri koli slovenski tiskarni je, mislim, nemogoče. Niti ena od njih nima zadostne količine stavčnega gradiva, zato bi si morala stavčno gradivo naročiti, to pa bi seveda dodala ceni za tisk; povrh bi vsaka tiskarna čakala na končno korekturo, da bi mogla vsako tiskovno polo natisniti v dokončni obliki in nato razmetati stavek, ker ne bi imela gradiva.«¹²⁷

Značilna podrobnost: Ko je želelo natisniti rusko-slovenski besednjak v Avstriji, je Slavjansko društvo mislilo, da je nujno treba skriti fakt, da ga izdaja ono s svojimi sredstvi. Po vsej verjetnosti je tako željo narokovalo prizadevanje, da bi olajšali prodajo besednjaka v Avstriji (predvsem v slovenskih deželah), zakaj podatek, da se je besednjak tiskal za ruski denar, bi avstrijskim oblastem lahko služil za pretvezo, da bi ovirale njegovo širjenje. Hostnik je v celoti odobral to prizadevanje: »Imam za povsem smiselno,« je pisal 10. aprila 1896, »molčati nekaj časa o tem, da se besednjak izdaja na stroške Slavjan. društva.«¹²⁸ Pozneje, ko se je besednjak v Gabrščkovi tiskarni že tiskal, je Gabršček, da bi se izognil sitnostim s strani avstrijskih oblasti, prosil, naj se tiska na zadnji strani knjige, da besednjak »izdaja Slavjan. dobrodelno društvo«. »Ker menim, da komisija podobno kakor jaz v korist dela ne najde ovir za izpolnitev te želje, ki dobro označuje odnos avstrijske, vlade do Slovencev,« je pisal Hostnik založniški komisiji v pismu dne 24. julija 1897, »sem dovolil Gabrščku, ne da bi vprašal komisijo, to spremembo.«¹²⁹

Očitno pogoji za tisk besednjaka v Wagnerjevi tiskarni niso zadovaljevali Slavjanskega društva. Hostnik je pisal o tem januarja 1898: »Sprva sem se pogajal z Wagnerjevo tiskarno na Dunaju; verjetno se njegov predračun hrani med spisi Društva, vsekakor pa je bil mnogo višji kakor predračun g. Gabrščka, zaradi česar sem tudi pretrgal pogajanja.«¹³⁰

¹²⁶ Если вы пожелали бы печатать словарь в другом месте, а не в Вене, известите меня. Но в Словении трудно разыскать такое количество русского шрифта в типографиях (prav tam, l. 94).

¹²⁷ Печатать словарь в какой-либо словинской типографии считаю я немыслимым. Ни одна из них не имеет достаточное количество шрифта, должна бы поэтому шрифт выписать и это, конечно, она надбавила бы на цену за печатание; вдобавок, каждая типография ожидала бы окончательной корректуры, чтобы данный лист напечатать в окончательном виде и разбросать набор за неимением материала (prav tam, l. 91).

¹²⁸ Я нахожу весьма целесообразным, — писал он 10 апреля 1896 г., — что умалчивается до поры до времени о том, что словарь издаётся изданием слав. общества.

¹²⁹ Полагая, что и Комиссия, подобно мне, для пользы дела не найдет препятствий к исполнению этого желания, характеризующего отношение австрийской „влады“ к словенцам, я разрешил Габрщеку, не спросивши Комиссии, эту перемену.

¹³⁰ Я сперва вел переговоры с типографией Wagner в Вене; вероятно ее смета хранится при делах Общества и во всяком случае была много выше сметы г. Габрщек, почему я и прервал переговоры.

S tiskarno Andreja Gabrščka v Gorici je bila sklenjena pogodba o natisu besednjaka. Andrej Gabršček, dosti znan slovenski politični delavec, časnikar, je spadal v krog slovenskih liberalcev, ki so se bojevali za ustvaritev vseslovanske kulture in slovanskega bogoslužja. Leta 1893 je ustanovil v Gorici Goriško tiskarno, v kateri je izdajal časnike in časopise goriških liberalcev: Sočo, Primorca idr. Pozneje se je skupno z Ivanom Hribarjem udeležil vseslovanskih kongresov v Pragi in Sofiji. Dopisoval si je z Baudouinom de Courtenay, kateremu je v pismu avgusta 1890 priporočal osebe, na katere se more obrniti pri svojem potovanju po Beneški Sloveniji. Iz pisma je razvidno, da sta si bila Gabršček in Baudouin de Courtenay dobra znanca.¹³¹ Zaradi svojih rusofilskih simpatij je bil Gabršček pri avstrijskih oblasteh sumljiv. Posebej je avgusta 1897 sporočal Hostnik v pismu založniški komisiji: »Sploh je tako dejaven, da je doživel meseca maja nadroben obisk, a na srečo niso našli nič 'nevarnega'.«¹³²

Glas rusofila je v prvi svetovni vojni privedel Gabrščka v ječo. Tako je bil Gabršček po svojih nazorih blizu Hostniku; zanj kakor za Hostnika izdaja rusko-slovenskega besednjaka ni bila samo trgovsko dejanje, temveč dejanje, ki se je v celoti ujemalo z njunimi nazori.

Pogodba z Gabrščkovo tiskarno je bila očitno sklenjena konec pomladi ali že ob začetku leta 1897. Dne 24. julija 1897 je pisal Hostnik založniški komisiji: »Tisk prvega dela, tj. rusko-slovenskega besednjaka, napreduje počasi: do zdaj je na čisto natiskanih devet pol besednjaka in 1 pola slovnice. Iz tiskarne mi pišejo, da bo knjiga imela približno 26 tiskovnih pol, da bo tisk končan oktobra t. l. ... zamudo je povzročila deloma nepravčasna dostava stavčnega gradiva iz Leipziga, deloma stavčeva nezanesljivost: Nekaj časa dela, pa vse pusti.«¹³³ Kakor je mogoče videti, je bila Podgornikova in Hostnikova bojazen o sposobnosti slovenskih tiskaren, da ob pomanjkanju ruskega stavka kvalitetno natisnejo besedilo rusko-slovenskega besednjaka, do neke mere umestna. Dne 24. avgusta 1897 je Hostnik sporočal: »Do danes [22. avg.] je na čisto natisnjenih 12 tiskovnih pol besednjaka in 3 tiskovne pole slovnice, skupaj 15 pol, medtem ko celotna izdaja ne bo prekoračila 27 pol.« Dalje je Hostnik pristavljaj, da je upravnik Gabrščkove tiskarne prosil za predujem v višini 500 rubljev.¹³⁴ Očitno je založniška komisija zadržala izplačilo predujma, zakaj tudi v pismu z dne 15. septembra 1897 Hostnik nujno prosi, da pošljejo Gabrščkovi tiskarni predujem, ker je vezana na plačilne roke, besednjaka pa je natisnjenega na čisto že 17 pol.¹³⁵

Po računu Gabrščkove tiskarne je bilo za 24 in 1/2 tiskovne pole besednjaka in za 5 in 1/2 pole slovnice izplačanih vsega 1843 goldinarjev 90 krajcarjev.¹³⁶ Proti koncu leta 1897 je rusko-slovenski besednjak izšel.

¹³¹ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 102, op. 2, d. 69, l. 1.

¹³² Prav tam, f. 241, op. 1, d. 28, l. 116, 116 ob.

¹³³ Prav tam, l. 101.

¹³⁴ Prav tam, l. 115.

¹³⁵ Prav tam, l. 120.

¹³⁶ Prav tam, l. 128.

Od vsega začetka dela za slovar je Hostnika močno vznemirjalo vprašanje, kako bo z njegovim razširjanjem med Slovenci. Že januarja 1896 je predlagal, da bi izročili del natisnjenega besednjaka uredništvu Slovanskega sveta, drugi del pa ljubljanskemu knjigarnarju Kleinmayerju, založniku mnogih slovenskih pisateljev.^{136a} Da bi napravil besednjak dostopen po možnosti najširšim slojem izobraženstva, prosi Hostnik konec leta 1897 Slavjansko društvo, da bi znižalo ceno knjigi za učitelje in učiteljice osnovnih šol in za učence srednjih in višjih šol.¹³⁷ Obenem izraža željo, da bi svet Slavljanskega društva izposloval pri ministrstvu za narodno prosveto odobrenje za razširjanje besednjaka med slušatelji ruskih univerz.¹³⁸

Novice o izdaji rusko-slovenskega besednjaka je sprejelo slovensko izobraženstvo z veseljem. Tako je Podgornik pisal 17. apr. 1896 Hostniku: »Poslali ste mi za izobražene Slovence in Slovenke veselo novico, da bomo po zaslugi Vašega dela kmalu dobili zdavnaj in tako močno zaželeni rusko-slovenski besednjak in slovnico... Slovenci me neprestano sprašujejo, ali je mogoče upati, da se bosta pojavila rusko-slovenski besednjak in ruska slovnica v slovenskem jeziku; zdaj morem dati odgovor, ki si ga žele.«¹³⁹ Podgornikove besede niso zgolj besede eksaltiranega pristaša vseslovanske ideje, ki željo sprejema za stvarnost. Dne 24. avgusta 1897 je Hostnik veselo poročal založniški komisiji: »Zame povsem nepričakovano sem v danes sprejeti številki časnika Domovina bral oznanilo o mojem besednjaku. Tam je med drugim rečeno, da bo besednjak s slovnico izšel oktobra meseca.« Slovnica obsega »vsa pravila, katera so potrebna k učenju ruščine, slovar pa prinaša obsežno slovarsko gradivo«. Hvali tudi vsebino in zunanjo, tehnično stran izdaje... Besednjak priporoča tudi Hrvatom, a posebno toplo »vsem omikanim Slovencem«. — »Mislim, da ni odveč dostaviti, da Domovina ni rusofilski, pa tudi ne rusofobski časnik.«¹⁴⁰

Dne 15. septembra 1897 je Hostnik vnovič pisal: »Tiskarna upa, da se bo knjiga živahno prodajala. Celo časopis Dom in svet, ki ga izdaja doktor bogoslovja Lampe, priporoča besednjak na osnovi poslanih mu korekturnih pol.«¹⁴¹ In nazadnje dne 16. nov. 1897: »Tiskarna je razposlala korekturne pole uredništvom slovenskih časnikov in časniki, brez ozira na svojo smer, vneto priporočajo besednjak, po njih pa tudi nekateri srbo-hrvatski... Tako na Dunaju kakor v Ljubljani se oblikujejo 'krožki ljubiteljev ruskega jezika', katerih prizadevanja podpira tisk.«¹⁴² Tako je, sodeč po Podgornikovih in Hostnikovih pismih, izdaja rusko-slovenskega besednjaka izzvala širok odmev med slovenskim izobraženstvom.

^{136a} Prav tam, l. 63-64.

¹³⁷ Prav tam, l. 121, 121 ob.

¹³⁸ Prav tam, l. 64.

¹³⁹ Prav tam. Obstoji kopija pisma, ki jo je napravil Hostnik, v ruščini.

¹⁴⁰ Prav tam, l. 115 ob., 116. — Celjska Domovina je omenjeno obvestilo in priporočilo priobčila 27. VIII. (št. 35) 1897.

¹⁴¹ Prav tam, l. 120 ob. DS je priobčil priporočilo na platnicah št. 16, 1897.

¹⁴² Prav tam, l. 121 ob.

Drugi, slovensko-ruski besednjak je začel Hostnik sestavljati takoj, ko je končal delo za rusko-slovenski, tj. januarja 1896. In novembra 1897 je že prosil založniško komisijo, da bi priporočila svetu pri Slavjanskem društvu kar najhitrejši natis slovensko-ruskega besednjaka s slovensko slovnico.¹⁴³

Delo s slovensko-ruskim besednjakom je jemalo Hostniku ves čas, ki mu je preostajal ob zaposlitvi v šoli. Ko mu je Zabretova hči predlagala, da bi sodeloval v ženskem časopisu Slovenka, ji je odgovoril: »S veseljem čitam 'Slovenko' ... Sodelovati ne morem, ker imam preveč dela s slov.-rus. slovarjem, ki se je uže začel tiskati.« Zabretovemu sinu je pisal nekoliko prej: »Veliko bolj obširen [kakor rusko-slovenski] bo slov.-ruski slovar, posebno pa slov. slovnica za Ruse. To je najboljši dokaz, da ne mislimo porusiti Slovence.«¹⁴⁴

Slovensko-ruski besednjak je bil drugače kakor rusko-slovenski namenjen predvsem ruskim izobražencem. V pismu iz meseca novembra 1897 izraža Hostnik upanje: »Moje delo bo do neke mere pripomoglo učenju slovenščine med ruskimi visokošolci.«¹⁴⁵ V predgovoru k svojemu slovensko-ruskemu besednjaku izraža Hostnik isto misel.

Medtem ko je rusko-slovenski besednjak izdalo Slavjansko društvo anonimno, samo na zadnji strani platnic je bilo zapisano, da knjigo »Izdaja Slavjan. dobrodelno društvo«, pa je zanimivo, da je v slovensko-ruskem besednjaku na notranjih naslovnih straneh — ki sta natisnjeni prva v slovenščini in druga v ruščini — zapisano, da je besednjak »Izdalo Petr. Slav. Dobrodelno društvo«. Kraj izdaje je »Gorica 1901«, »natisnila 'Goriška Tiskarna' A. Gabršček«. Isto je v ruščini povedano na drugi, ruski naslovni notranji strani. V ruščini je zapisan založnik Slavjan. dobrodelno društvo še na zadnji strani platnic. Tudi v predgovoru Hostnik poudarja isto: »Pričujoče delo je izdano po misli in na stroške Slavjanskega društva ... Vzvišeni namen, ki je vodil Slavjansko društvo, pa obilna žrtva, katero je društvo prineslo, da se doseže ta namen, gotovo vzbudi čuvstvo hvaležnosti v srcih vseh, katerim je drago, da se kulturno združijo in vzajemno izpoznajo raztreseni slavjanski bratje.«¹⁴⁶ Tako javno razглаšanje deleža, ki ga je imelo pri izdaji besednjaka Slavjansko društvo, je tu izzivalo dejstvo, da so predpostavljali njegovo razširjanje predvsem v Rusiji; zato omenjenega dejstva ni bilo treba zakrivati.

O Slovensko-ruskem besednjaku in slovnici je dal svojo oceno tudi A. Mičátek. »Spoštovanja vredno, resno, bogato delo,« je zapisal. »Zanimivi so med drugim tudi nekateri po mojih mislih pravilni popravki ne povsem točnih trditev naših slavistov (Brandta, Florinskega o vidih in o prihodnjem času). Definicije so, kolikor je mogoče tudi v sufikso-logiji, podane natančno in popolno. Proti razporeditvi gradiva v slovnici bi znanost težko v čem bistveno ugovarjala. Slog, kolikor morem soditi, odlikujeta jasnost in pravilnost. Z eno besedo, proti vestnemu delu

¹⁴³ Prav tam, l. 121 ob.

¹⁴⁴ NUK, rkp. odd., Hostnikova pisma Zabretovima, inv. št. 104/54.

¹⁴⁵ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 122.

¹⁴⁶ Slovensko-ruski slovar, Gorica, 1901, VII.

g. Hostnika nimam nikakih količkaj tehtnih ugovorov.«¹⁴⁷ Tako sta torej že pri recenzentu doživela Hostnikov besednjak in njegova slovnica najvišjo oceno.

Izid slovensko-ruskega besednjaka pa se je zavlekel. Januarja 1901 naroča Hostnik sporočiti I. S. Palmovu, da je v Gabrščkovi tiskarni natisnjenih 20 tiskovnih pol slovensko-ruskega besednjaka ter 17 in 1/2 pole slovnice slovenskega jezika. K temu sporočilu dodaja, da je že dobil dva izvoda nevezane slovnice.¹⁴⁸ En od teh izvodov je bil takoj poslan hkrati s pismom 10. februarja 1901 akademiku A. I. Sobolevskemu: »Najponižneje Vas prosim, da sprejmete v lep spomin priloženi izvod moje ‚Slovnice slovenskega jezika‘. S tem dajem po svojih močeh davek spoštovanja do Vas kot svojega učitelja: da Vas štejem za svojega učitelja, se boste prepričali na številnih mestih mojega skromnega dela.« Dalje izraža prepričanje, da »bodo v prihodnjem akademskem letu imeli visokošolci v rokah slovnico in besednjak. Dokler ne bodo imeli česa boljšega, bosta tudi moji delci koristili visokošolcem-lingvistom. Upam, da bo kritika dobrohotna; saj sem, da tako rečem, oral ledino.«¹⁴⁹

Res sta slovensko-ruski besednjak in slovenska slovnica Davorina Hostnika izzvala odobravanje v ruski javnosti.

Leta 1902 je bila v januarskem zvezku Журнала министерства народного просвещения priobčena recenzija P. Lavrova o obeh Hostnikovih knjigah. P. Lavrov pozdravlja izid obeh Hostnikovih del, ker bosta olajšali Rusom učenje slovenskega jezika. Zatem poudarja, da Hostnikov besednjak popolnoma ustreza zahtevam, kakor se postavljajo za besednjak — dati osnovno jezikovno gradivo. Ko Hostnikov besednjak primerja z Janežičevim in Pleteršnikovim slovensko-nemškim besednjakom, P. Lavrov ugotavlja, da sta besedišče in frazeologija pri Hostniku mnogo bogatejša kakor pri Janežiču. Obenem daje vrsto pripomb: prvič v besednjaku ni besed, ki se glasijo enako v ruščini in v slovenščini; drugič so zapisane v besednjaku etimološke razlage vrste besed, pri čemer včasih Hostnik polemizira z avtorji, ki dajejo drugačne razloge. Po ocenjevalčevem mnenju je to za besednjak popolnoma odveč. Končno bi po mnenju Lavrova Hostnik storil bolje, ko bi v besednjaku prikazoval ne vzporednost pokrajinskih ruskih besed s slovenskimi, ampak ujemanje slovenskih besed s srbskimi in bolgarskimi. Ko pokaže na te pomanjkljivosti besednjaka, Lavrov hkrati s tem poudarja: »Te pripombe pa nam vendar niti malo ne branijo priznati avtorju v polni meri zaslugo, ki jo ima za

¹⁴⁷ Труд почтенный, серьезный, богатый. Интересны, между прочим, и некоторые, как полагаю, верные поправки не вполне верного учения наших славистов (Бранат, Флоринский о видах и будущем времени). Определения поданы, насколько это возможно, и в суффиксологии, точные и полные. Против распределения материала грамматики наука вряд ли возразит что-нибудь существенное. Слог, насколько я могу судить, отличается ясностью и правильностью. Словом, не имею никаких сколько-нибудь веских возражений против добросовестного труда г. Хостника (Архив Академии наук СССР, ф. 241, оп. 1, д. 28, л. 150).

¹⁴⁸ Prav tam, f. 241, op. 1, d. 81, l. 231, 231 ob.

¹⁴⁹ Prav tam, f. 176, op. 2, d. 486, l. 1, 1 ob.

to, da je besednjak sestavil.« Kar se tiče slovenske slovnice, jo Lavrov vrednoti še više kakor besednjak: »Omejimo se zgolj na pripombo, da obsega slovnica glasoslovje, sklanjo in sprego, besedotvorje in nauk o stavku, z drugimi besedami popoln kurz slovenščine. Avtor upošteva ljudski in knjižni jezik in kaže v zadostni meri poznavanje literature, ki se nanaša na predmet.«¹⁵⁰

Naklonjeno oceno, priobčeno v navedenem Žurnalu, je Hostnik z veseljem sprejel, toliko bolj, ker je bilo v isti številki objavljeno s strani ministrstva odobrenje besednjaka in slovnice za dijaške knjižnice višjih razredov srednjih šol. »Odobritve sem zelo vesel, z oceno zelo zadovoljen,« je pisal Hostnik 1. januarja 1902 I. S. Palmovu. »Zdaj bo torej na vse srednje šole razposlana okrožnica ministrstva, ki bo priporočala nakup knjige.« Hostnik je mislil, da bi dobil odobritev besednjaka tudi od Sinoda, tako da bi bil priporočen tudi za knjižnice duhovskih semenišč. »Če bi bila knjiga razprodana, bi bila mogoča druga, popravljena izdaja. Saj stalno zasledujem literaturo predmeta.«¹⁵¹ M. M. Hostnik je upal na drugo izdajo svojega besednjaka in se je ves čas ukvarjal z njim.

Posebno visoko oceno ruskih znanstvenih krogov je doživela slovnica slovenskega jezika — prisojena ji je bila nagrada Akademije znanosti. »Da mi je bila prisojena nagrada Akademije znanosti, je najbolj razveseljiv trenutek v mojem življenju, novica o tem me je ganila v dno srca,« je pisal M. M. Hostnik A. I. Sobolevskemu 10. februarja 1901. »Bolje ni mogla biti ocenjena moja ljubezen do slovanskega jezikoslovja.«¹⁵²

*

Gmotno stanje se je začelo Hostnikuboljšati že v devetdesetih letih. V tem času si je sezidal hišo, dobival je honorarje za članke v ruskih časopisih in sestavljal besednjaka. A prav v tem času ga je zadela velika csebna nesreča: 1899 mu je umrla žena.

Ženina smrt in skrb, ki je padla zdaj nanj za petero otrok, od katerih najstarejši še ni imel dvanajst let, najmlajši pa je štel komaj dve, sta spodkopavali Hostnikove moči. V začetku desetletja 1900—1910 (pismo brez datuma) je pisal Ivanu Saviču Palmovu, s katerim sta bila znanca še izza let, ko je sestavljal besednjak: »Po smrti moje nepozabne žene je bilo moje življenje težko: otroci so bili majhni, pestrne pa, ki sem jih dobil, ena slabša od druge. V tem nezavidnem položaju me je stalo mnogo truda, da nisem docela zapadel malodušju. Edino vera v božjo pomoč me je rešila obupa. Otroci, hvala Bogu, ves čas niso bili nič bolni,

¹⁵⁰ П. Лавров. Рецензия. Хостник М. Словинско-русский словарь. Горница, 1901. Изд. СПб. Слав. благ. общества. Хостник М. Грамматика словинского языка. Горница, 1900 — „Журнал Министерства народного просвещения“, jan. 1902, 182—187.

¹⁵¹ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 28, l. 65.

¹⁵² Arhiv Akademije nauk, f. 176, op. 2, d. 486, l. 2.

čeprav je naokrog bila epidemija, pa tudi učijo se starejši dobro. Živim samo zanje in za službo in nikamor ne hodim.«¹⁵³

Res je Hostnik popolnoma prenehal s publicistično dejavnostjo: po letu 1887 ni tiskal več ničesar v SN in 1899 je prenehal izdajati svoj Slovanski svet njegov prijatelj F. Podgornik. Hostnik ni pisal več tudi v Izvestja. Tega ni mogoče razložiti samo s preobremenitvijo z delom, z družinskimi razmerami ipd. V slovenskih deželah je rod Hostnika in njegovih somišljenikov v sedemdesetih in osemdesetih letih zamenjal nov rod, s katerim je bilo Hostniku vedno težje najti skupen jezik. »Ko človek vidi,« je pisal Zabretovemu sinu junija 1898, »da je na oder stopil že nov rod z novimi ideali (ali pa brez slehernih idealov), tedaj se vsaj v mislih pogovarja... z ljudmi, ki jih je vedno brezmejno spoštoval in ki so vedno ostali zvesti načelom resnice in poštenja, ker šteje ljubezen do domovine za prvi in najvišji zakon. Tudi Vi, dragi prijatelj, ste eden izmed takih v našem stoletju redkih Slovencev... Mnogo je še dobrih ljudi v Sloveniji, toda zdi se, da zdaj niso v modi.«¹⁵⁴ Prav to, da Hostnikove ideje pri novem rodu niso »bile v modi«, je bil očitno tudi eden glavnih vzrokov, da je nehal publicistično delovati v slovenskih deželah.

Po izidu besednjaka in po nagradi, ki mu jo je prisodila Akademija znanosti, in po vrsti njegovih jezikoslovnih člankov iz slovanskega jezikoslovja, so začeli Hostnika šteti za enega izmed vidnih slavistov. Po besedah Vladimira M. Hostnika so ga večkrat vabili, da bi prevzel predavateljsko mesto na visokih šolah: na univerzi v Tomsku, na zgodovinsko-filološkem inštitutu kneza Bezborodka v Nežinu, na univerzi v Varšavi. »Toda oče,« obuja spomine Vladimir M. Hostnik, »ki si je sezidal hišo z bančnim posojilom, ki je imel prekrasen vrt in ki se je bal za usodo svojih otrok, se ni ganil nikamor. Ukvarjal se je z znanstvenim delom (besednjaka in slovnici, pisanje in prevajanje) in počival v svojem vrtu. Oče je temeljito znal botaniko in delal poskuse v vrtnarstvu, cvetličarstvu in zelenjadarstvu (večkrat je pred revolucijo in pod sovjetsko oblastjo za razstavljene rastline dobival diplome in nagrade).« Hostnikov vrt je bil rylska znamenitost. V njem so rastle tu nepoznana črna malina, jablane, kosmulja, specialne hruške. V vrtu je cvetelo sedemdeset vrst vrtnic. Ob hiši je stala topla greda, kjer je pozimi gojil kumare, paradižnike, šampinjonke, česen in cvetlice. Vrtu je Martin Matvejevič posvetil ves svoj prosti čas.

Dogodki 1904–1905 in dogodki naslednjih let so zahtevali od Hostnika, da končno določi svoj odnos do ruske stvarnosti. Po dogodkih 9. januarja ni bilo mogoče biti demokrat in istočasno še naprej carist.

¹⁵³ После смерти незабвенной жены жилось мне худо: дети маленькие, находил бонн, но одна хуже другой. Положение незавидное, много мне стоило труда, чтобы не упасть совсем духом. Одна вера в помощь божью спасла меня от уныния. Дети, слава богу, все время не болели, когда кругом была эпидемия, да и учатся старшие хорошо. Я живу только для них и для службы и нигде не хожу (prav tam, f. 241, op. 1, d. 81, l. 232, 232 ob.).

¹⁵⁴ NUK, rkp. odd., dvoje Hostnikovih pisem Zabretovima (sinu in hčeri). inv. št. 104/54.

S carjem ali z ljudstvom — v ruski stvarnosti je bilo na razpolago samo dvoje poti, ki med seboj nista bili združljivi. Iz te dobe Hostnikovega življenja je ostalo malo dokumentov; rekonstruiramo jo lahko predvsem po spominih Vladimira M. Hostnika in nekaterih starih rylskih prebivalcev.

Po pričevanju Vladimira Martinoviča so v začetku, decembra 1904 v sosednji hiši aretirali socialdemokrata Porohonceva. Pri pregledu so našli nekaj pisem v nemščini. Povabili so Hostnika, da jih prevede v ruščino. V pisemih je bilo nekaj mest, ki so bila za Porohonceva nevarna. Pri prevodu je Hostnik ta mesta, kolikor je mogel zabrisal. Zaradi pomanjkanja dokazov so Porohonceva izpustili. Zakotni štacunarski Rylsk je imel dovolj močno organizacijo arhangela Mihaela (černosotenci = reakcionarni teroristi). Ob židovskih pogromih se je v Hostnikovo hišo rešila družina krojača Nepomnjaškega, obstoječa iz šestih oseb. Černosotenci so razbili vsa okna na hiši, zahtevajoč, da jim izroče židovsko družino. Da bi prestrašil pobesnele štacunarje, je Hostnik moral streljati z revolverjem v zrak.

Leta 1904 je stopil v pokoj ravnatelj Dombrovski, Hostnikov prijatelj. Ravnatelj rylske gimnazije Šelehova je postal černosotenec Vysocki (Высоцкий), lastnik dveh hiš v Voronežu. Leta 1911 je prišlo do tega, da se je moral Hostnik trdo spopasti z njim. Ko je ob poletnih počitnicah nadomeščal Visockega, je odkril, da je nekaj vagonov stavbnega lesa, določenega za popravilo šole, poslal Visocki v Voronež za svoji hiši. Hostnik je obvestil o tem kuratorja Harkovskega šolskega okrožja. Imenovana komisija je dokazala prestopek Visockemu, ki je bil nato upokojen.

Tako je življenje samo postavljalo pred Hostnika zahteve, da izbira med zatiralci in zatiranci, in kot poštenjak in človekoljub se je brez pomišljanja postavil na stran zatirancev.

Leta 1910 se je Martin Matvejevič v drugo oženil. Njegova druga žena, Olga Nikolajevna, hči rylskega poštarja Semjonova, je bila izobražena, zelo muzikalna ženska. Iz vsega srca je vzljubila Hostnikove otroke in Hostnik je živel z njo srečno do konca svojega življenja. Po letu 1900 se mu je izboljšalo tudi gnotno stanje. Leta 1909 so ga šteli med tistih 97 meščanov, katerih nepremičnine so cenili po vrednosti nad 500 rubljev, ni pa spadal med tiste bogataše (trideset ljudi), ki so imeli nepremične lastnine za več kot 3000 rubljev.¹⁵⁵

Februarja 1911 je gimnazija proslavila tridesetletnico Hostnikovega vzgojnega dela. Ohranjena so zahvalna pisma profesorju od učencev četrtega, petega, šestega in sedmega razreda in od gimnazijskega roditeljskega komiteja. »Skozi Vaše roke je šla že dolga vrsta mladine, ki se pri Vas ni samo učila, ampak tudi vzgajala, videč v Vaši osebi živ vzgled nenehnega prizadevanja in vestnega odnosa do dela,« so pisali petošolci. »Vaš vedno srčen odnos do učencev, nespremenjena dobrota in prizanesljivost so Vam med nami pridobili trajne simpatije.« Sedmošolci so poudarjali: »Vaš razsvetljeni um in Vaše razumevanje so nas v težkih tre-

¹⁵⁵ Kurski drž. obl. arhiv, f. 302, op. 49, d. 557, l. 22 ob; f. 302, op. 57, l. 622.

nutkih našega šolskega življenja vedno vlekli k Vam. Stoječ na straži naših koristi, ste imeli odprto srce za naše potrebe in ste jim vedno po možnosti ustrezali.¹⁵⁶ Te besede niso bile zgolj davek vljudnosti v odnosu do jubilaranta. Hostnik je v hudih trenutkih resnično pomagal svojim učencem. Hostnikov učenec, danes zaslužni znanstveni delavec, profesor medicine Jakov Aleksandrovič Švarcberg se spominja: »V mojem gimnazijskem življenju je [Hostnik] odigral posebno vlogo, ki je meni, otroku iz zelo revne družine, omogočila, da sem dosegel srednjo izobrazbo in šel dalje po poti znanstvenega delavca in zdravnika. Že v tretjem razredu gimnazije so me izključili, ker nisem plačal šolnine. Položaj je bil brezizhoden, ker mi starši, živeči v mestu Stari Oskol nekdanje Kurske gubernije, niso mogli pomagati, in tako bi bil moral Rylsk zapustiti. V tistem zame tako hudem času se je v mojo zadevo vtaknil Martin Matvejevič; plačal je zame šolnino za pol leta, tako da so me spet sprejeli v šolo. Zatem sta me Martin Matvejevič in profesor ruskega jezika I. I. Oriščenko priporočila za inštruktorja. Tako sem začel tudi sam služiti in vzdrževati ne le sebe, ampak pomagati tudi svojim domačim.« Takó plemenita in čista izstopa pred nami podoba M. M. Hostnika iz pričevanj njegovih učencev.

Da je Hostnik v začetku stoletja pustil publicistiko, pa ni pomenilo, da se je odrekel vsaki javni dejavnosti. Nasprotno se je vedno aktivneje udeleževal družbenega življenja svojega mesta. Že leta 1902 stoji Hostnikovo ime v seznamih odbornikov rylske mestne dume.¹⁵⁷ Iz zapisnikov rylske mestne dume za leto 1902 je mogoče videti, katerih vprašanj se je pri obravnavah na zasedanjih dume Hostnik loteval. Na zasedanju dume dne 28. maja 1902 se je pretresalo vprašanje o nezdravem stanju kopališč mesta Rylska (na reki Sejm). Po sklepu mestne dume naj bi se bila s tem vprašanjem ukvarjala posebna komisija, v katero je bil izbran tudi Hostnik. Na istem zasedanju je bil Hostnik izbran v komisijo za reorganizacijo mestne šole v zvezi z odprtjem cerkvene šole.¹⁵⁸

Na zasedanju dne 18. decembra 1902 so se pretresala vprašanja o šolstvu. Najprej je bil sprejet sklep o določitvi progresivnega dodatka pri plačah za učitelje in učiteljice rylskih mestnih cerkvenih šol za $\frac{1}{5}$ dobivane letne plače vsakih pet let. Poleg tega je bilo po poročilu odbornika dume državnega svetnika M. M. Hostnika, predavatelja živih jezikov na ženski gimnaziji, sklenjeno prositi mestnega župana, da dá pobudo Skrbstvenemu svetu rylske ženske gimnazije za uvedbo pouka enega izmed živih jezikov kot obveznega predmeta. Naprednost te zahteve je očitna, če upoštevamo, da je bil v drugi polovici XIX. stoletja uveden na ruskih gimnazijah sistem klasičnega pouka. Po tem sistemu so bili vsi »politični« predmeti (naravoslovje, zemljepis, zgodovina, slovitvo, živi jeziki) reducirani na minimum, ker je bilo mišljenje oblasti

¹⁵⁶ To gradivo hrani Rylski domoznanski muzej.

¹⁵⁷ Kurski drž. obl. arhiv, f. 299, op. 122, d. 1210, l. 32, 45, 48, 75.

¹⁵⁸ Prav tam, f. 299, op. 122, d. 1210, l. 38, 38 ob, 39.

tako, da ukvarjanje s temi predmeti podpira pri učencih razvoj politične nezanesljivosti.¹⁵⁹

Hostnik je bil član dume v Rylsku tudi še leta 1907.¹⁶⁰ Tedaj je tudi aktivno sodeloval pri delu dume, tako kakor je to bilo 1902. Prisoten je bil na skoraj vseh zasedanjih in bil izvoljen v komisijo za ocenitev nepremičnin mestnih učiteljev.¹⁶¹

M. M. Hostnik je bil član mestne dume tudi leta 1913 do začetka 1914. Toda v tem času je postajal njegov odnos do dume vedno bolj hladen — na vseh petih zasedanjih je bil tisti čas vedno »po službeni potrebi odsoten«.¹⁶² Verjetneje pa mu je desetletno delo v mestni dumi pokazalo, da z delom v dumi ni mogoče v ničemer izboljšati stanja v mestu. V novem sestavu dume, ki se je prvičkrat sešel 7. aprila 1914, Hostnikovega imena ni več v seznamu.¹⁶³ Odhod iz rylske mestne dume pa ne pomeni, da bi bil Hostnik truden od vseh vrst javne dejavnosti. To je pokazalo revolucionarno leto 1917.

V letih, ko je živel v Rusiji, so se spreminjali tudi Hostnikovi verski nazor. V Rusijo je prišel kot katoličan. V enem izmed pisem materi, ki je napisano leta 1880 pred nastopom službe na gimnaziji v Borisoglebsku, je Hostnik pisal: »Mi katoličani imamo tukaj cerkev... imamo dva duhovna... Oba sta Poljaka in prav prijazna človeka... Duhovna sta prijatelja z nami vsemi, saj veliko nas tako ni, morda kakih 200.« V pismu, ki je bilo napisano 1882,¹⁶⁴ opisuje domačim svoje življenje v Borisoglebsku in pri tem pripominja: »Ob nedeljah hodim včasih k našemu prvemu popu, očetu Anastaziju. On je to, kar v Ljubljani proš, in njegova hči je učiteljica v ženski gimnaziji. Oni so dobri ljudje, samo tukajšnji ruski duhovni so dolgočasni ljudje; oni le bolj govore o cerkvi, o postu... Večkrat mislim, kako imajo Rusi veliko več vere, ko pri nas...« Že po dobrem letu, kar je prišel v Rusijo, je torej bil Hostnik, sodeč po tem pismu, na vsak način zelo blizu prestopa v pravoslavlje, če ni bil že prestopil. Njegovi dopisi v SN 1886—1887 govore že za njegov popolni razhod s katolištvom. V teh letih je za Hostnika značilna idealna predstava pravoslavne cerkve, v kateri je videl eno izmed oblik ciril-metodijske cerkve. Šele nadaljnje njegovo poznanstvo z ruskim duhovništvom je postopoma spremenilo njegov pogled na pravoslavno cerkev. Močan moralni udarec je pomenilo zanj vedenje sorodnika njegove žene, duhovnika, ki se je leta 1898 zaklinjal na svojo duhovno čast sestri, da njihov oče, ki je pred kratkim umrl, še živi. »Ostrmel sem nad to lažjo v kuti!« piše v svojih spominih M. M. Hostnik. »Mar se vedno tako zaklinjaš in tako lažeš, ne

¹⁵⁹ Prav tam, l. 77/79 ob.

¹⁶⁰ Prav tam, op. 299, op. 122, d. 1211, l. 1, 23, 43, 54, 58, 91.

¹⁶¹ Prav tam, l. 17 ob.

¹⁶² Prav tam, f. 299, op. 122, d. 1212, l. 9 ob in d. 1213, l. 9 ob, 21 ob, 26, 40.

¹⁶³ Prav tam, f. 299, op. 122, d. 1213, l. 55.

¹⁶⁴ Pismo ni datirano, vendar se v njem omenja, kako stoji Rusija neposredno pred carjevim kronanjem. V času, ko je bil Hostnik v Rusiji, je bilo v Rusiji dvoje kronanj, Aleksandra III. in Nikolaja (1894). Aleksander III. je stopil na prestol 1881, kronan pa je bil maja 1883. Pismo je torej iz leta 1883 pred mesecem majem.

da bi ti bilo nerodno celó zaradi kute?! sem se spraševal in po tem dogodku nisem mogel več spoštovati o. M. (tj. očeta Mitrofana).¹⁶⁵ Vendar je to bila laž posameznega predstavnika pravoslavnega duhovništva in je zorni kot, pod katerim je Hostnik gledal pravoslavje, ostal isti. Dne 17. 12. 1901 je Hostnik poslal na založniško komisijo Slavjanskega društva oceno o slovenskem prevodu liturgije Janeza Zlatoustega, ki ga je napravil Milivoj Ivanov: »Spoštovano Slavjansko društvo bo storilo dobro delo, ako se potruji in izda prevod, in če mi izkaže to čast, da mi dá prevod popraviti, bom uporabil vso skrb za to Bogu dopadljivo delo, se razume samo po sebi, da brez slehernega plačila. Za Slovence, ki so sprejeli pravoslavje ali prestopili v unijo, ki jo oni imenujejo 'slovensko cerkev vzhodnega obreda'... bo imel prevod velikanski moralni pomen.«¹⁶⁶

Končno razočaranje nad pravoslavjem je prišlo pozneje. Hostnik je bil prijatelj z duhovnikom Aleksandrom Kovalevskim, veroučiteljem na ženski gimnaziji v Rylsku.¹⁶⁷ Ob nekem izmed pogromov, ki so jih pripravili rylski černosotenci, je Aleksander Kovalevski organiziral okoliške kmete, da so nastopili proti njim. Zaradi tega so Kovalevskega cerkvene oblasti kaznovale. Kovalevski je odgovoril tako, da je odložil svoje duhovsko dostojanstvo in prestopil k starovercem. Ta dogodek je po besedah Vladimira M. Hostnika prav tako močno vplival na očeta, na njegov odnos do uradne pravoslavne cerkve. Sprevidel je, kako sta cerkev in vlada nerazdružno povezani drug z drugim.

Hostnik je z veseljem pozdravil novico o februarški revoluciji in je začel brez ozira na svojo priletnost (saj je imel že 64 let) sodelovati v javnem življenju mesta.

Skupno s predavateljem matematike in fizike na moški gimnaziji Nikolajem Petrovičem Malyševom in predavateljem ruskega jezika v duhovskem semenišču Jevgenijem Andrejevičem Glebovom je Hostnik aktivno sodeloval pri izdajanju časnika Рыльский листок, ki je izhajal od 2. junija / 15. julija do 25. okt. / 5. nov. 1917.

Časnik je bil tipično glasilo demokratičnega izobraženstva. V njem so se tiskali članki različnih smeri, od takih, ki so simpatizirali z boljševiki in pozdravljali mir brez aneksij in brez vojnih odškodnin, do takih, ki so boljševike obtoževali izdajstva in zahtevali vojno do zmagovitega konca.

Ob volitvah za rylsko mestno dumo je časnik pozival ljudi, naj glasujejo za seznam št. 3, ki ga je postavila Zveza ranjencev, delavcev in učiteljev. Ta seznam je podpirala tudi Ženska zveza, kjer je bila v vodstvu Anna Nikolajevna Glebova (žena E. A. Glebova) in M. A. Porohonceva (verjetno žena socialdemokrata Porohonceva, katerega nanj naslovljena nemška pisma je 1904 po naročilu moral prevajati M. M. Hostnik). Program Zveze ranjencev, delavcev in učiteljev je bil natisnjen v 17. št. Rylskega listka. Vseboval je: ustvaritev zdravih, urejenih in kulturnih

¹⁶⁵ Hostnikovi rokopisni spomini Мои воспоминания, 7.

¹⁶⁶ Arhiv Akademije nauk SSSR, f. 241, op. 1, d. 85, l. 787.

¹⁶⁷ Курский адрес-календар 1909 г., 102.

mestnih razmer za življenje širokih plasti prebivalstva; davki naj bodo odmerjeni »vsem državljanom sorazmerno z njihovimi dohodki in z vrednostjo njihovega imetja«; mesto mora imeti v posesti vsa javna podjetja in ustanove; zato je predvsem nujno odkupiti električno razsvetljavo. V programu je bilo govora o ureditvi mestne posredovalnice za delo, o organizaciji šol in jasli za otroke delavcev, o organizaciji brezplačne zdravniške pomoči za najrevnejše sloje prebivalstva, o boju s špekulacijo, o ustanovitvi cenениh jedilnic, o znižanju šolnine na srednjih šolah itd.¹⁶⁸

Kakor je videti iz povedanega, je bil program Zveze ranjencev, delavcev in učiteljev zelo umerjen program drobne buržoazne demokracije in ni vseboval nobenih socialističnih idej. Toda očitno je bil ta program bolj kakor drugi blizu pričakovanjem širokih množic Rylska, saj je na volitvah avgusta 1917 zanj glasovalo 2251 volivcev, medtem ko je skupno za programe vseh treh drugih skupin, ki so tekmovala z Zvezo ranjencev, delavcev in učiteljev (Zveza hišnih posestnikov, Blok demokratične delovne inteligence in Kmečka organizacija), glasoval skupaj samo 1401 volivec.¹⁶⁹

Urednika št. 1.—10. in 27.—39. sta bila pri Rylskem listku Malyšev in Glebov, od št. 11.—26. pa Hostnik in Glebov. Hostnik je nadomeščal Malyševa, ki je za nekaj časa odšel iz Rylska. O tem je pisal časnik: »Eden izmed urednikov našega časnika N. P. Malyšev odhaja za nekaj časa iz Rylska. Nadomeščal ga bo M. M. Hostnik, ki bo na razpolago v uredništvu v poslopiju moške gimnazije vsak dan od enajstih do ene.«¹⁷⁰

Nikolaj Petrovič Malyšev je nastopil službo na rylski gimnaziji 1912. Do tega časa je končal eno izmed ruskih univerz, potem pa je študiral na Sorbonni v Franciji. »Jaz sem bil že eno leto visokošolec,« se spominja Vladimir Matvejevič, »ko sem se seznanil z njim pri nas doma, ker je prihajal na obisk k očetu... Bil je zelo zanimiv sobesednik, z očetom sta pri nas ob čaši čaja pogosto zamenjala ruščino s francoščino.« O Hostnikovem prijateljstvu z Malyševom piše tudi njun nekdanji učenec Nikolaj Ivanovič Isajev, zdaj predavatelj na eni izmed visokih šol v Moskvi: »Med gimnazijskimi pedagogi je bil predavatelj fizike Malyšev. Med seboj smo govorili, da je študiral v Franciji na Sorbonnski univerzi. Bil je na glasu dobrega matematika. V stiku z nami ga ni odlikovala nobena posebnost, razen kar največja zahtevnost. A glej... ko so se vse politične stranke začele pripravljati na volitve v ustavodajno skupščino, se je nenadoma razkrilo, da je Malyšev član partije boljševikov.¹⁷¹ Večina gimnazijskih učiteljev mu je nehala podajati roko in ga v zbornici ignorirati. Samo Martin Matvejevič je še nadalje ohranjal do njega prejšnji odnos.«

Kako razložiti, da je časnik, kateremu je bil urednik Malyšev, človek, ki je bil tako blizu boljševikom, postavljajl tako skromen politični in gospodarski program? Po našem mnenju je to dejstvo mogoče razložiti

¹⁶⁸ РЫЛСКИЙ ЛИСТОК 28. VII. / 10. VIII. (št. 17) 1917.

¹⁶⁹ Prav tam, 11. VIII. / 24. VIII. (št. 21) 1917.

¹⁷⁰ Prav tam, 14. VII. / 28. VII. (št. 13) 1917.

¹⁷¹ Po drugih pričevanjih je stopil Malyšev v partijo boljševikov leta 1918.

s tem, da je bil program prvič ukrojen za uresničenje v majhnem mestecu in je moral upoštevati obstoječ položaj v državi, posebno oblast in zakone začasne vlade, drugič bi pa radikalen program nedvomno lahko ostrašil rylske prebivalce, če imamo pred očmi specifično trgovski in ne industrijski značaj Rylska.

Rylskij listok je Hostnik urejal, pa vanj tudi pisal članke. S svojim imenom je podpisal samo dve osmrtnici: Bokit'ku in Arbuzovu. Ni dvoma, da je tudi nekatere druge članke napisal on. Tako je kmalu po volitvah v rylsko mestno dumo bil v Rylskem listku objavljen članek Mestna zemljišča (Городские угодья) s podpisom Krutorogov. To pa je bil Hostnikov psevdonim, pod katerim je nastopal že v letih 1886—1887 v SN.

V članku je dajal avtor napotila novim občinskim svetnikom: Mestna дума mora poskrbeti za osušitev močvirij in povišati najemnino za mestno zemljo, zakaj kmetje, ki jo pod ceno jemljejo v najem, pospravljajo z nje bogat pridelek, ki ga nato prodajajo na mestnem trgu za bajne cene. Na koncu Hostnik zahteva, naj bi si člani mestne dume ne določali velikanskih plač ter naj bi skrbeli za blagor mesta in ne samih sebe.¹⁷² Zanimiva je ta zadnja izražena Hostnikova misel; ta misel v znatni meri pomaga razložiti vzrok, zakaj se je Hostnik tako ohladil za dejavnost v rylski mestni dumi.

Gotovo sta v časniku Hostnikova še dva zapiska. To sta opombi »Iz uredništva Rylskega listka«, zapisani tisti čas, ko je Hostnik urejeval časnik. V 13. in 14. št. je bil objavljen članek s podpisom Petra Goremyke »Poziv rylskim kmetom«.¹⁷³ V njem je pisec svaril pred vstopom v »Zvezo poljedelcev-posestnikov«, ki je bila organizirana v Rylsku. Ta Zveza, je govoril članek, izraža koristi veleposestnikov-protirevolucionarjev, ki so opora hiši Romanovih. Agenti veleposestnikov so premožni kmetje, ki z varanjem zapeljujejo kmete v to Zvezo. Učitelji, nameščenci »kmetje-izobraženci«, kakor jih imenuje člankar), morajo razložiti kmetom pomen »Zveze poljedelcev-posestnikov« in jim pomagati, da po krajih organizirajo kmečke sovjete. V pripombi k temu članku pravi uredništvo: »Uredništvo ne more nase sprejeti odgovornosti za enostransko razlago dejstev... ker meni, da je nepravilno, pavšalno obdolževati veleposestnike zlonamernosti nasproti kmetom.« Dalje je v pripombi govora o tem, da kmetje orjejo veleposestniško zemljo, kosijo travnike in sekajo gozd. »Za svoje proizvode jemljejo od meščanov gorostasne cene; tako hladnokrvno izkoriščajo brezmočnost mestnega prebivalstva in jim niti za las ni hudo ob stiski meščanov in mestnih kmetov. Sploh pa v vsej ruski zgodovini v nobenem primeru meščani nikoli niso zatirali in izkoriščali kmetov.«¹⁷⁴

Značilno je, da v tej svoji pripombi, tako kakor že v članku s podpisom Krutorogov, Hostnik ostro biča kulake-špekulante, ki bogatijo iz gorja in brezmočnosti mestne revščine. Sovraštvo do njih je tako močno,

¹⁷² РЫЛЬСКИЙ ЛИСТОК, 14. VIII. / 27. VIII. (št. 22) 1917.

¹⁷³ Прав там, 14. VII. / 27. VII. (št. 13) in 17. VII. / 30. VII. (št. 14) 1917.

¹⁷⁴ Прав там, 17. VII. / 30. VII. (št. 14) 1917.

da mu celo dopušča možnost zastaviti besedico za veleposestnike. A čeprav se Hostnik ni strinjal s člankom Goremyke, vendar ni bil pristaš »Zveze poljedelcev-posestnikov«. Ko je predsednik njene rylske podružnice poslal ostro pismo uredništvu zaradi uvrstitve Goremykovega članka, članka, v katerem se po njegovem mnenju en del prebivalstva ščuva proti drugemu, tedaj je Hostnik ta ugovor imel za poskus, da zamaši usta drugače mislečim, in je pripomnil: »Edino pravilna in pametna pot bi bila ovreči dejstva, ki jih navaja Goremyka.«¹⁷⁵

Sodeč po njegovih člankih in pripombah, je videl Hostnik v kmetstvu predvsem tanko plast kulakov, kmečke revščine od nje ni ločeval. Obenem je nastopal Hostnik kot odločen zagovornik mestne revščine, ki jo je v znatni meri sestavljalo proletarsko in polproletarsko mestno prebivalstvo.

Poleg omenjenih člankov, ki so nedvomno Hostnikovi, vzbujata zanimanje uvodnika, podpisana z začetnicama I. S. Prvi članek »Grožnja svobodi« (Угроза свободе) je bil natisnjen v 24. št. Rylskega listka, v času, ko ga je urejeval Hostnik. Pisec z grenkobo beleži naraščanje protislovij v družbi. Na eni strani stoje vojaki in delavci, ki vse druge brez razlike imenujejo buržuje: »S to besedo so krstili tudi drobnega uradnika in vzgojitelja, ki sta nedvomno prav tako delavca, ker tudi prodajata svoje delo in že samo po tem ne moreta pripadati buržoaznemu razredu, ki delo daje, sam pa ničesar ne dela.« I. S. tako vedenje proletarcev takole opravičuje: »Revni proletarec se zdi surov ne zato, ker je, žival po naravi, ampak zato, ker je neveden in neizobražen. Noben veliki ruski pisatelj ali pesnik ne govori grdo o duši nižjega sloja prebivalstva v ruski državi. Nasprotno so L. Tolstoj, Dostojevski, Turgenjev idr. povedali mnogo lepega o ruskem delovnem človeku.« Drugič pa I. S. ocenjuje sovraštvo, ki ga kažejo izobraženi, tj. izkoriščevalski razredi. »Ne da bi to umeli, se je treba nehote ustaviti pred sovražnim razpoloženjem do mračnega proletariata, ki se je v zadnjih dneh ustvarilo med bolj ali manj prosvetljenimi izobraženimi razredi prebivalstva.« Ti razredi preklinjajo demokracijo; toži se jim po »trdi, železni oblasti, ki se ne bi ustavila pred ničemer.« Nazadnje I. S. sklepa: »Prvo sovraštvo kot proizvod nevednosti in, oprostite, živalskih življenjskih pogojev je razumljivo. Drugo pa je popolnoma nerazumljivo.«¹⁷⁶

Ves duh članka nehote spominja na nekatere dopise Krutorogova v SN: isto sočutje z ruskimi zatiranimi množicami, ista vera v plemenitost njihove duše in razlaga vrste njihovih nesimpatičnih potez zaradi pomanjkanja izobrazbe in hudih življenjskih razmer. V spopadu razredov se I. S. postavlja na stran zatiranih razredov, čeprav misli še na miren izid tega spopada.

Končno ves slog članka, predvsem pa jemanje primerov iz ruskega klasičnega slovstva spominja na članke Krutorogova o ruskem življenju, ki jih je objavljial 1886 v SN. Vendar zanesljivo ugotoviti, ali se za za-

¹⁷⁵ Prav tam, 21. VII. / 5. VIII. (št. 15) 1917.

¹⁷⁶ Prav tam, 29. VIII. / 2. IX. (št. 24) 1917.

četnicama I. S. skriva Hostnik, ni mogoče. Ugotovimo lahko samo veliko skladnost nazorov člankarja I. S. z nazori Davorina Hostnika.

I. S. pozdravlja mir brez aneksij in vojnih odškodnin. V drugem članku piše: »Ideali boljševizma kot nekaj prelepega in bližnjega širokemu ljubečemu ruskemu srcu so mu [tj. ruskemu narodu. — I. Č.] vse-kakor dragi, toda ruski narod zdaj ve, da je misel o njihovem uresničevanju v sedanjih kulturno-zgodovinskih razmerah sanja.«¹⁷⁷ Tako torej Hostnik konec septembra in v začetku oktobra še ni veroval v možnost, da se uresničijo ideali boljševizma v Rusiji, vendar jih je štel za prelepe in bližnje srcu ruskega naroda.

Tako približno je bilo Hostnikovo razpoloženje na predvečer oktobrske revolucije. Sočustvovanje z najrevnejšimi sloji prebivalstva in doje-manje plemenitosti idej, za katere so se bojevali boljševiki, to sta čini-telja, ki sta v končnem bistvu privedla Hostnika k priznanju boljševikov in socialistične revolucije.

Socialistična revolucija in državljanska vojna sta postavili Hostni-kovo družino pred resne preskušnje. Kakor mnoge druge ruske družine se je tudi Hostnikova razdvojila. Hostnik sam in večina njegovih otrok so se postavili na stran boljševikov. Njegova hči Olga se je omožila z boljševikom Aleksandrom Nikolajevičem Semjonovom (psevdonom Kir-illov), pravim bratom Hostnikove druge žene Olge Nikolajevne. Aleksan-der Nikolajevič je prav do revolucije sedel v ječi za svoje prepričanje. Med državljansko vojno je bil predsednik revkoma (revolucijskega ko-miteja) v Tulčini in Proskurovu, zatem pa namestnik predsednika gu-bernijske Čeke v Odesi. Stal je na čelu bojev z banditi in padel od njihovih rok leta 1920. S sovjetsko oblastjo sta sodelovala tudi Hostni-kova sinova: Vladimir je učil matematiko na srednji šoli, Mitrofan pa je bil vzgojitelj v otroškem domu. Toda že 1922 je Mitrofan vložil prošnjo, da ga zaradi zdravstvenega stanja oprostijo službe.¹⁷⁸ Kmalu nato je umrl. Drugače je bilo z Milico. Omožila se je s pravnikom Ohotinom, ki je leta 1918 s svojo družino emigriral v Jugoslavijo.

Sinova smrt, zetova smrt in hčerina emigracija so hudo pritiskali na zdravje Martina Matvejeviča. Vendar je delal dalje na gimnaziji, ki je po revoluciji dobila ime šola II. stopnje.

Leta 1919 je Hostnik učil francoščino in nemščino in bil istočasno na šoli knjižničar. Iz poročil vidimo, da je imel v času od 1. febr. do 1. marca 1919 od profesorjev na šoli največje število šolskih ur. Isto vidimo tudi za čas od sept. do nov. 1919.¹⁷⁹ Toda že v času februar—avgust 1922 je njegova delovna obveznost padla na eno četrtno.¹⁸⁰

O Hostnikovem delu na šoli v letih sovjetske oblasti pripoveduje ravnatelj iz začetka dvajsetih let M. V. Timonov: »Hostnik je bil v vsem mestu spoštovan človek, visoko izobražen, korekten, priljuden, najčudo-vitejši vzgojitelj. Ljubili in oboževali so ga učitelji in učenci. Nihče ni

¹⁷⁷ Prav tam, 18. IX. / 1. X. (št. 30) 1917.

¹⁷⁸ Kurski drž. obl. arhiv, f. 1832, op. 1, d. 608.

¹⁷⁹ Prav tam, d. 17, d. 20.

¹⁸⁰ Prav tam, d. 689.

znal tako ravnati z otroki kakor on. V njegovi navzočnosti nihče nikdar ni bil predrzen. To je bil najčudovitejši človek.« Isto potrjuje Hostnikov nekdanji učenec N. I. Isajev: »Vedeli smo, da je Martin Matvejevič Slovan in da so Slovane v Avstro-Ogrski zatirali Nemci. Zato so izkazovali učenci Martinu Matvejeviču najgloblje spoštovanje. Ker je bil že v letih in so ga zmordile življenjske skušnje, je bil Martin Matvejevič s svoje strani do učencev očetovski, demokratičen... Mnogi izmed nekdanjih učiteljev na gimnaziji so v letih državljanske vojne zapustili Rylsk, Martin Matvejevič pa je ostal z nami do konca svojih dni.«

Razen tega, da je deloval kot vzgojitelj, je Hostnik v začetku dvajsetih let napisal brošuro »Kako zbirati, sušiti in hraniti zdravilne rastline v Kurski guberniji« (Как собирать, сушить и хранить лекарственные растения в Курской губернии), očitno po naročilu Rylskega rajonskega oddelka Kurske gubernijske zveze Enotne delavske zadruge, saj je v uradnem glasilu Rylskega ispolkoma (izvršnega komiteja) in ujezdoma (okrajnega komiteja) RKP/b Krasnaja Iskra (Красная искра) z dne 10. junija 1921 omenjeni rylski oddelek Enotne delavske zadruge objavil oznanilo o organiziranem zbiranju zdravilnih zelišč in rastlin za potrebe republike in za izvoz v tujino. Ta razglas pravi: »Vsem organizacijam za množično preskrbo z rastlinami se dajejo brezplačno brošure M. Hostnika (z gornjim naslovom) in navodila za nabiranje.«

Dne 1. januarja 1923 je stopil Martin Matvejevič v svojem sedemdesetem letu življenja v pokoj.¹⁸¹

Kmalu nato mu je sovjetska vlada potrdila osebno pokojnino Sovnarkoma (Sovjeta ljudskih komisarjev), kakor se je dodeljevala »odličnim osebam višje kvalifikacije, ki so izkazale Republiki nenadomestljive usluge kulturnega in družbeno-revolucionarnega značaja ali visoko cenjenim ljudem za njihove zasluge kulturno-izobraževalnega značaja.«¹⁸² Taka pokojnina je bila v Sovjetski zvezi prisojena zelo maloštevilnim osebam.

Zadnja leta svojega življenja je Martin Matvejevič preživel obkrožen s spoštovanjem in ljubeznijo vseh svojih znancev. Družil se je z družino Glebovih, ki je tudi aktivno sodelovala s sovjetsko oblastjo. Svojo knjižico o zdravilnih rastlinah je podaril Glebovi s prijateljskim posvetilom: »Velespoštovani Anni Nikolajevni Glebovi v lep spomin od M. Hostnika. 23. VII. 1921.« Med Hostnikovimi prijatelji je bila družina Černikovih. Černikov, član partije boljševikov od leta 1918, je bil v drugi polovici dvajsetih let namestnik predsednika Rylskega izvršnega komiteja, njegova žena pa zdravnica. Še zdaj živéči Černikov se spominja Hostnika kot najkulturnejšega in najčlovekoljubnejšega človeka v mestu. Mnogo časa je posvečal Hostnik svojemu ljubljenu vrtu.

Dne 26. marca 1929 je Martin Matvejevič v starosti 75 let umrl.

Njegovega pogreba so se udeležili sosedje, njegovi stanovski tovariši in učenci, ki jih je učil v Rylsku več ko štirideset let. »Ko smo ga poko-

¹⁸¹ Prav tam, f. 1832, op. 1, d. 658.

¹⁸² CGAOR, f. 5462, op. 7, d. 254.

pavali,« se spominja nekdanji ravnatelj šole Šelehova M. V. Timonov, »se je razvil velik pogrebni spreved. Vse mesto ga je spremljalo na poslednji poti.« Na glavnem mestnem trgu je bilo žalno zborovanje. Med drugimi je na njem govoril Černikov.

Po očetovi smrti je sin Martina Matvejeviča Vladimir Martinovič Hostnik podaril njegovo hišo sindikatu prosvetnih delavcev. Zdaj je to Rylski rajonski Dom učiteljev.

Hostnikovi otroci in vnuki, ki so ostali v Sovjetski zvezi, so se dejavno udeležili graditve novega življenja. In ko se je začela velika domovinska vojna, so se Hostnikov sin Vladimir Martinovič in dva njegova vnuka, Oleg Vladimirovič, sin Vladimira M. Hostnika, in Jurij Aleksandrovich, sin hčere Olge in v Odesi padlega čekista Kirillova, šli bit s fašisti. Oleg in Jurij sta padla na fronti.

*

Martin Hostnik je prišel v Rusijo kot goreč pristaš vseslovanske ideje, v kateri je videl edino rešitev za svoj narod. Up Slovanov je videl v Rusiji, v zlitju Slovanov z njo. Osnova za to zlitje naj bi bili po njegovem mnenju vseslovanska kultura, temelječa na ruskem jeziku kot književnem jeziku vseh Slovanov, in ciril-metodijska cerkev, katere eno utelešenje predstavlja pravoslavna cerkev.

Življenje v Rusiji je odprlo Hostniku oči za mnogo reči. Spregledal je laž uradne cerkve, ki je blagoslavljala pogrome, in videl, da Rusija ni enotna. Ob uradni carski Rusiji, na katero je nekdam stavil svoje upe, je videl še drugo Rusijo, Rusijo delovnih ljudi. Tej drugi Rusiji je tudi naklonil vse svoje simpatije.

Dolgoletno delo v rylski mestni dumi in delo oblasti sta Hostniku pokazali, da pri obstoječem redu ni mogoče izboljšati položaja ljudstva. Z druge strani so se vedno bolj videli razumljivi tisti, ki so se bojevali proti samodržavju. Njihovi ideali so bili blizu njemu, ki je bil demokrat in humanist. Prav zato je bil eden prvih predstavnikov rylskega izobraženstva, ki se je postavil na stran revolucije, na stran boljševikov.

Skoraj petdeset let je preživel Martin Matvejevič Hostnik v Rusiji. Rusija je postala zanj druga domovina. Nad štirideset let je posvetil najplemenitejšemu delu — vzgoji in izobraževanju otrok. Njegova vzgojna dejavnost je dobila najvišjo oceno tako s strani njegovih učencev in rylske javnosti kakor s strani sovjetske vlade.

Резюме

Мартин Хостник

Мартин Хостник принадлежал к тому поколению словенских либералов, которое вышло на арену политической жизни в период соглашения словенских либералов со словенскими консерваторами. В условиях германизации и спада словенского национального движения надежды на спасение своего народа от ассимиляции они все более стали возлагать на

славянскую взаимность, т. е. на помощь остальных славян и прежде всего могущественной независимой России.

С юных лет Хостник принимает участие в словенском либеральном движении. Уже с 1872 г. он является сотрудником „Словенского народа“. Поступив в 1877 г. в Венский университет, Хостник с головой окунается в студенческую жизнь, становится одним из активных участников „Литературного общества“, находившегося под большим влиянием одного из идейных вождей словенских либералов Йосипа Стритара.

В начале 80-ых гг. Хостник эмигрирует в Россию, где поселяется сначала в г. Борисоглебске, а потом в г. Рыльске Курской губернии в качестве учителя гимназии новых (немецкого и французского) и древних (латинского) языков. Будучи последователем одного из видных русских поздних славянофилов В. И. Ламанского, Хостник много сил отдает делу ознакомления словенской общественности с Россией и русской общественности со Словенией. Наиболее активная публицистическая деятельность Хостника падает на конец 80-ых гг. XIX в. В это время он сотрудничает в „Словенском народе“ и „Известиях С-Петербургского славянского благотворительного общества“.

В публицистике Хостник выступает с одной стороны как человек, сочувствующий крестьянству и трудовому народу России, ненавидящий ее эксплуататорские классы, с другой — как поклонник царя и катковских принципов внешней политики России.

Преклонение перед Катковым было обусловлено проповедью последним неизбежности войны России с Германией, что для Хостника, видевшего наступательную ассимиляторскую политику немцев против славян в австрийских землях, было близко и понятно. Антинемецкая, прорусская направленность статей Хостника вызвала репрессии в отношении „Словенского народа“ со стороны австрийских властей.

В 1897 и 1901 гг. в типографии Габршека в Горице выходят первые в истории русско-словенский и словенско-русский словари Хостника, подготовленные им по поручению С-Петербургского славянского благотворительного общества. Они получают высокую оценку общественности как в Словении, так и в России, в частности, словенская грамматика Хостника при словенско-русском словаре получила премию Академии Наук России.

В годы русских революций (1905 и 1917 гг.) рушится вера Хостника в царя. Октябрьскую революцию он встречает сочувственно. С первых дней советской власти Хостник активно участвует в строительстве советской школы. За свою долголетнюю и безупречную педагогическую деятельность он получает от советского правительства персональную пенсию. Умер Хостник в 1919 г. в Рыльске.

IN MEMORIAM

LJUDMIL HAUPTMANN

(Gradec, 5. II. 1884 — Zagreb, 20. IV. 1968)

Tokrat velja naše slovo prvemu profesorju zgodovine na filozofski fakulteti v Ljubljani, enemu izmed največjih medievistov, kar smo jih kdaj imeli Slovenci, utemeljitelju nove stopnje slovenskega zgodovinopisja, za katero je značilna problemska analiza ključnih vprašanj srednjega veka, avtorja prve obsežne znanstvene analize slovenske zgodovine v srednjem veku, ohranjene le v študentskih zapiskih predavanj, ki so trajala pet let, in ene prvih sintetičnih analiz slovenske zgodovine v celoti, v kateri je skušal izklesati njene pogloblitve poteze.*

Ljudmil Hauptmann je učil v Ljubljani zgodovino srednjega veka in starejšo zgodovino Slovencev (od naselitve do konca 15. stoletja, kamor je postavljajal periodizacijsko mejo zaradi začetka kmečkih uporov in vseh z njimi povezanih potez slovenskega razvoja) žal le kratek čas šestih let, od začetka 1920 do konca poletnega semestra 1926. Odšel je, ker se mu je napak dozdevalo, da so imeli odpori zoper njegove koncepcije srednjeveškega slovenskega razvoja med Slovenci več odmeva kakor njegovo lastno delo. Šele prepozno je zvedel po Zgodovini Slovencev Milka Kosa (1933), da so vsi njegovi bistveni rezultati vgrajeni v bodoče zgodovinsko delo, čeprav se je ob obnovitvi diskusije o teh vprašanjih (Čas 1938/39) vnovič brez potrebe začudil, da vstajajo na Slovenskem mladi zgodovinarji v njegovo obrambo. Študentom zgodovine na ljubljanski filozofski fakulteti je bilo v resnici vselej hudo zaradi Hauptmannovega odhoda v Zagreb, saj smo se zavedali, da bi dvojica Hauptmann-Kos — kakor je bilo zamišljeno ob povabilu Milka Kosa v Ljubljano — predstavljala za starejšo zgodovino in pomožne vede akademska učitelja, s kakršnimi se ni mogla ponašati nobena druga filozofska fakulteta v Jugoslaviji.

Prav ta nesporazum je povzročal, da se je Hauptmann oglašal s svojimi deli v slovenskih zgodovinskih glasilih le v treh obdobjih — ob začetku svojega dela, ko ga je stari prijatelj Kaspret še kot študenta uvedel v Časopis za zgodovino in narodopisje (I-II, 1904—1905), v času svoje ljubljanske profesure (Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino I-II, 1918—1920, ter V, 1926; Razprave ZDHV 1, 1923) ter v zadnjih dveh desetletjih svojega življenja (Razprave SAZU 1, 1950, knjiga o Staroslovenski družbi in obredu na knežjem kamnu, SAZU, 1954, Zgodovinski časopis 5, 1950-10/11, 1958).

V resnici pa je z veliko večino svojega dela raziskoval in tehtal prav temeljna vprašanja razvoja slovenskega srednjega veka: najprej zgodovino slovenskega kmeta, nato celotno problematiko slovenskega zgodnjega srednjega veka — vselej v okvirih širšega evropskega razvoja — do velikega spopada med Velikomoravci in Franki za oblast nad srednjim Podonavjem, in zatem premike v dobi investiturnega boja ter dviganja nižjega plemstva; ves čas so ga spremljala vprašanja, ki jih je kdaj načel in se k njim vnovič vračal po potrebi znanstvene diskusije, ves čas so ga posebej zanimala tudi vprašanja razvoja političnih teritorijev na slovenskih tleh, ki jih je obravnavalo zlasti

* Podatke o življenju in bibliografiji gl. v Hauptmannovem zborniku, Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede V, 1966, str. 1—13, podrobno analizo Hauptmannovega znanstvenega dela pa v Letopisu SAZU za l. 1968, knj. 19, Ljubljana 1969.

njegovo delo o »Postanku in razvoju Kranjske«, ki brez dvoma spada med klasična dela slovenskega zgodovinopisja.

Prav to njegovo delo je bilo tisto, ki je v prvi polovici našega stoletja odkrilo največ novih, pogosto tudi presenetljivih potez slovenskega srednjeveškega razvoja. Ostrina formulacije problemov in poskus čim bolj dognanega odgovora na ta vprašanja sta sicer pozneje dajala včasih pobudo za diskusijo in za iskanje drugačnih odgovorov; vendar je premnogo tistega, kar je dognal, ostalo v trajnih spoznanjih o slovenski poti v preteklosti. Opredelitev poglobljenih vprašanj in način njegovega reševanja pa sta v zelo močnih oblikah določila pot slovenskega zgodovinopisja o starejši slovenski zgodovini vse do našega časa.

Bogo Grafenauer

ZBOROVANJA IN SIMPOZIJI

II. KÖLNSKI KOLOKVIJ O MEDNARODNI SOCIALNI IN GOSPODARSKI ZGODOVINI (OD 24. DO 26. APRILA 1968)

Leta 1966 so osnovali na kölnski univerzi inštitut za preučevanje socialne in gospodarske zgodovine (Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität zu Köln). Za njegovega direktorja so izbrali univ. prof. dr. Hermann Kellenbenza, vodilnega nemškega gospodarskega zgodovinarja. Na tem mestu ne morem podati bibliografije njegovih del; dovolj bo, če nakažem, da je nekaj razprav pomembnih tudi za nas, saj se lotevajo zgodovine italijanske trgovine (prof. Kellenbenz objavlja največ v Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte od leta 1957 dalje).

Že leto dni po ustanovitvi je ta inštitut organiziral tako imenovani »I. kölnski kolokvij o mednarodni socialni in gospodarski zgodovini«. Na misel glede organiziranja letošnjega kolokvija pa je prišel prof. Kellenbenz ob sestavljanju prispevka za zgodovino evropskih industrij med 1500 in 1650, ki je namenjen 5. zvezku znane Cambridge Economic History. Tu poskuša avtor odgovoriti na vprašanje, koliko se more v tej epohi govoriti o dinamiki industrijske produkcije. Za določitev obsega glede povečane proizvodnje v posameznih deželah mu je namreč manjkalo precej osnovnih razprav. Da bi prišel do zelenih podatkov prav v proizvodnji in predelavi železa, se je odločil za kolokvijsko obliko sodelovanja. Kolokvij ne bi tako dobro uspel, če ga ne bi podprla kölnska industrijska in trgovinska zbornica (ena izmed najstarejših evropskih tovrstnih zbornic!).

H kolokviju, ki je imel delovni naslov »Težišča železarstva v Evropi 1500 do 1650« (Schwerpunkte des Eisengewerbes in Europa 1500—1650), je organizator povabil 16 zgodovinarjev iz 11 držav: iz Švedske, Anglije, Madžarske, CSSR, Jugoslavije, ZDA, Španije, Francije in Belgije po enega predavatelja, iz Avstrije dva, iz Nemčije pa pet predavateljev. Vsa predavanja so bila skrbno pripravljena, vendar se je takoj opazilo, da lahko o železarstvu največ povedo dežele z močno tradicijo: Anglija, Valonska, deli Francije, severna Italija, Štajerska itd. Ozemlje današnje Jugoslavije sem zastopal podpisani udeleženec.

Kolokvij je zelo plastično pokazal, kateri predeli Evrope so bili v železarstvu vodilni centri in kateri so zaostajali. Na primer: valonski rudarji in fužinarji so zaradi migracij na Švedsko, v Nemčijo, Luksemburg in Francijo močno povečali proizvodnjo železa v teh pokrajinah, Sasi so imeli podoben velik vpliv v Nemčiji in na Balkanu, severnoitalijanski podjetniki pa v vsem alpskem svetu od zahodnih do vzhodnih obronkov tega gorstva. Živahna debata se je razvila tudi ob železarski terminologiji. Pri opisu in analizi nemške »Stuckofen« (naše peči na volka) so drugi zastopniki, — na primer Francoz Anglež, Španec, Šved, — opisali svoje talilne peči; tedaj se je izkazalo, da gre v znatnem delu Evrope (seveda pa ne v vsej Evropi!) za podoben plavžarski objekt, za približno enako veliko nataljeno gmoto ali »volka« in za sorazmerno enako dolgo časovno enoto pri pridobitvi nataljenega proizvoda (lokalne posebnosti, na primer naša »slovenska peč« ali pa »slovaška peč«, ki jo je opisal madžarski udeleženec, se konstrukcijsko in proizvodno bistveno ne razlikujejo od evropskega poprečja).

Primerjav bi seveda mogli navesti še več, vendar to ni namen tega kratkega poročila. Še zlasti zato ne, ker bodo, kot se je zvedelo, vsi referati objavljeni v posebni knjigi; ob poročanju o njej bomo mogli opozoriti na vrsto evropskega železarstva v obdobju 1500—1650, torej v času, ko je pričela industrija živahneje delovati.

Vsi predavatelji so ilustrirali svoja predavanja z zemljevidi oziroma skicami, kjer so prikazali določena ozemlja z vrisanimi železarskimi obrati. Manjše karte je organizator sproti razmnožil v obliki xerox kopij. Nekateri predavatelji so pokazali tudi barvne diapozitive talilnih peči tiste dobe.

V celoti je kolokvij prav lepo uspel. Imel je vseskozi izrazito delovni značaj. Poživilo ga je nekaj vmesnih krajših ekskurzij in sprejemov.

Jože Šorn

OCENE IN POROČILA

Relja Novaković, Gavro Škrivanić, Vladimir Stojančević, Željko Škalamera: **Školski istorijski atlas**. Kartografski radovi Željko Škalamera. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije. Beograd 1965. Vel. 8; str. 8 + 64 str. zemljevidov.

Zgodovinski atlas. Urednik dr. Zvenimir Dugački. Uredniški odbor dr. Josip Lučić, prof. Olga Salzer, prof. Josip Kampuš in prof. dr. Ferdo Gestrin. Tehnični urednik Josip Zoričić. II. dopolnjena izdaja. Slovenski prevod opravil prof. Tomaž Weber. Zagreb 1968. Izd. in zal. Učila — Zagreb in Državna založba Slovenije — Ljubljana. III str. + 66 str. zemljevidov.

Kartografska pomagala historičnogeografskega značaja so v zgodovino-pisju vseh jugoslovanskih narodov močno zaostajala za splošnim razvojem zgodovinopisja. Le »Atlas za hrvatsku povjestnicu«, ki ga je že 1888 sestavil Vj. Klaić, je kljub skromnemu obsegu (6 glavnih in 6 stranskih zemljevidov) povsem ustrezal historični kartografiji svojega časa: vse karte so postavljene na plastičen geografski relief, poleg tega pa uvaja vsako karto kratek historičnogeografski pregled, ki obsega tudi podatke o uporabljenih predlogah. Do prve svetovne vojne so imeli zgodovinske atlase za šolski namen le Hrvati, ki pa so si za ta namen priredili dva nemška zgodovinska atlasa: Stj. Srkulj je priredil znani Putzgerjev »Historički školski atlas« (Dunaj, 1904), A. Dobrilović pa v treh zvezkih (za stari, srednji in novi vek) »Historijsko-geografski školski atlas« F. W. Schuberta in W. Schmidta (Zagreb, s. a.; karte so bile tiskane na Dunaju). Oba atlasa sta bila omejena seveda skoraj izključno na evropsko zgodovino in sta tudi za stari vzhod skrajno pomanjkljiva, medtem ko prazgodovine v njih sploh ni; tehnično izdelavo pa je vendar treba pohvaliti (posebej reliefno podlago kart in čisti tisk). »Istoriski atlas za opštu i narodnu istoriju«, ki ga je sestavil St. Stanojević (Beograd, 1. izd. 1925, 2. izd. 1931), pomeni v tej vrsti na splošno že pomemben padec: zemljevidi so izdelani le na hidrografske podlagi brez reliefa in le z uporabo črne (za vode, kraje in druga imena) ter rdeče barve (za meje in druge zgodovinske znake; le zemljevidi za zgodovino Srbije in Bosne (ti so edina zaslužna novost atlasa) uporabljajo pri zgodovinskih znakih tudi druge barve. Medtem ko je to prvi poskus, pokazati s kartografsko podobo v takem okviru hrvatsko in srbsko zgodovino (slovenski ni bila posvečena nobena posebna karta), so karte za občo zgodovino vnovič preprosto prevzete po Putzgerjevem atlasu (seveda v bistveno slabši tehniki, kot pa jo ima original). Domača (predvsem hrvatska) zgodovina je sicer doživela še obsežnejšo kartografsko obdelavo v atlasu Stj. Srkulja, »Hrvatska povijest u devetnaest karata« (Zagreb 1937), kjer je barva uporabljena za historične znake tudi v obliki ploskev in za morje, celina pa je vnovič opremljena le z znaki za rečne tokove, brez reliefa. Karte so tu predvsem ponazorilo k historičnogeografskemu besedilu, pri čemer se (zlasti glede »Crvene Hrvatske«) razločno izraža velikohrvatski koncept. Zemljevidi zajemajo včasih tudi slovenske in srbske kraje, vendar redko po karakterističnih situacijah slovenske in srbske zgodovine, ker je kritični čas za zemlje-

vide izbran po hrvatski zgodovini. Prvi »Zgodovinski atlas za srednje in njim sorodne šole« v slovenščini je izšel — sicer v tradiciji Agostinijevega geografskega instituta primerni zelo spodobni kartografski tehniki (večina kart z reliefno podlago, zelo čist tisk itd.) — med okupacijo, vendar ta izrazito italijanski zgodovinski atlas ni posvetil posebej slovenski zgodovini nobenega zemljevida; uporaben je bil le za občo zgodovino, posebej za zgodovino Italije.

Oba prva povojna kartografska poskusa ustvariti historičnogeografske pripomočke za pouk zgodovine sta bila pripravljena še pred velikim vzponom historične kartografije v svetu po drugi svetovni vojni. »Istoriski atlas za nacionalnu istoriju« Dragutina Prljevića (Beograd 1953), ki je bil namenjen le za pouk zgodovine v nižji gimnaziji (oziroma pozneje v višjih razredih osemletk), se je oprl predvsem na Stanojevićeve karte o domači zgodovini in je izdelan tudi v isti črno rdeči tehniki, brez reliefa in brez ploskovnih označb (razen na dveh kartah v obliki šrafure). Poskus, da bi se kartografski prikaz razširil na nekaterih zemljevidih na vse ozemlje Jugoslavije, je samo navidezen, ker so ostali predeli izven srbskih (in delno hrvatskih) pokrajin pogosto skoraj brez zgodovinskih podatkov. Mnogo pomembnejši je bil »Historijski atlas«, ki sta ga za »Učila« pripravila Nada Klaić (kot zgodovinski urednik) in Zvonimir Dugački (kot geografski urednik, vendar je po sporočilu predgovora sodeloval tudi pri oblikovanju zgodovinske vsebine zemljevidov), v kartografski obdelavi Petra Mardešića (Zagreb 1954); izšel je v dveh izdajah — za nižje razrede srednjih šol na 30, za višje razrede srednjih šol na 53 listih. Skrajšana izdaja je le izbor iz večjega atlasa, pri čemer je izpuščenih glede na namen atlasa več kart iz obče kakor iz narodne zgodovine. Oba avtorja sta se označila le kot »urednika«, ker sta se zvečine oprla na že obstoječe karte, za občo zgodovino do leta 1930 največ na Putzgerja (do 1900 v Srkuljevi predelavi), za domačo zgodovino pa na del kart Zgodovine narodov Jugoslavije I (1953) in na Srkuljev atlas o hrvatski zgodovini, nekaj kart pa je bilo izdelano na novo (za slovensko, bosansko in črnogorsko zgodovino); zgodovina NOB je bila obdelana s pomočjo atlasa Vojnoistoriskega instituta v Beogradu (1952). Za zgodovinske označbe uporablja atlas barvne ploskve, vendar le redko na podlagi reliefa — večinoma je podlaga le hidrografska mreža. Z razlikovanjem med kraji, ki jih navajajo viri v ustreznem času, in drugimi skuša biti atlas pri domačih kartah resnično zgodovinski. Spričo navadnega knjižnega formata je obseg atlasa sorazmerno majhen, posebej ker so strani pogosto razbite v večje število zemljevidov (v večji meri pri obči kakor pri domači zgodovini). Na 28 straneh je 85 kart iz obče zgodovine (70 glavnih, 15 stranskih; 15 iz antike, 20 iz srednjega veka, 32 iz novega veka do prve svetovne vojne, 18 iz najnovejše dobe), na ostalih 25 straneh pa 44 kart iz domače zgodovine (2 iz antike, 19 iz srednjega veka, 16 iz novega veka, 7 iz najnovejše dobe). Zlasti karte iz obče zgodovine so kolikor mogoče napolnjene s podatki, skoraj preobložene, čeprav so karte večinoma statično zasnovane. Prazgodovina v atlasu ni zastopana (kakor tudi ne v uporabljenih atlasih), pa tudi stari orient skoraj ne. Težišče zemljevidov je skoraj izključno na politični zgodovini (le ena stran je posvečena gospodarstvu, kulturi in veri med srednjim vekom in novim vekom; l. 14). Poleg še zadovoljive uporabnosti za občo zgodovino od klasične antike dalje pa je bila posebna zasluga zgodovinskega urednika tega atlasa, da je skušal najti v kartografskem pregledu prvič nekako ravnovesje med zgodovino vseh naših narodov; delno si je pri tem pomagal s preglednimi skupnimi kartami za zgodovino vseh jugoslovanskih narodov (9 zemljevidov), delno z zajemanjem po dveh — tako Hrvatov in Srbov (3) ali vsaj Hrvatov in Bosne (1), Slovencev in Hrvatov (2) in Srbije ter Črne gore (2), če ne upoštevamo posebej dejstva, da je zgodovina poznejše Črne gore in makedonskih Slovanov že tako po zgodovinski nuji pogosto zajeta v zemljevidih o srednjeveški srbski zgodovini; posebej hrvatski zgodovini je posvečenih 10, srbski 9, slovenski 4, bosanski 2 ter črnogorski in makedonski zgodovini po ena karta. Pri majhnem obsegu atlasa je razdelitev še nekam zadovoljiva, čeprav je hrvatska zgodovina spričo te razdelitve res našla svojo podobo na le nekaj

manj kakor polovici zemljevidov (10 posebej hrvatskih ter na 6 širših, če skupnih ne štejemo). Atlas, kolikor vem, ni doživel nobene posebne ocene v naših časopisih, pač zato, ker ne gre za vsebinsko originalno sliko, marveč predvsem za uporabno razvrstitev in ureditev že obstoječih zemljevidov, pri čemer pa se je Klaičeva vendarle izognila prevzemanju različnih napak, ki so bile na starih Putzgerjevih kartah, ki so nastale v glavnem na podlagi že davno zastarane, čeprav svojčas znamenitega Droysenovega velikega »zgodovinskega priročnega atlasa« (Allgemeiner historischer Handatlas, Leipzig 1886) in ki jih delno tudi nove izdaje Putzgerja še niso odstranile. Le preveč resnična je pač ugotovitev, da je najteže odstraniti napake, ki so zašle v zgodovinski atlas, ker bi bilo zaradi sorazmerno skromnega dela vsebine karte treba zavreči celo ploščo, v kateri je napaka vlita. To se lepo kaže npr. še v zadnjih izdajah atlasa Williama Shepherd (Historical Atlas, 8. izd. 1956), ki je sicer z večjim številom zemljevidov dopolnjen glede najnovejše zgodovine, stare karte (v veliki meri koncipirane na podlagi Putzgerja) pa so preprosto ponatisnjene.

Spremenjeni pogledi na zgodovino (nova spoznanja o prazgodovini od konca 19. stoletja; problem zemljevidov o gospodarski in socialni zgodovini, spremembi pokrajine z urbanizacijo in industrializacijo, o prikazovanju politične volje pri volitvah in pod.) so po drugi svetovni vojni zahtevali že neobhodno revizijo podobe preteklosti v zgodovinskih atlasih. Naloga je toliko pomembnejša, kolikor bolj sili vedno hitrejši tempo našega življenja človeka k pridobivanju hitrih in jasnih informacij o preteklosti, kakršno najlaže da zanesljiva in vsebinsko dovolj bogata zgodovinska karta. Brez dvoma ima svojska govorica zgodovinskega zemljevida poseben pomen tudi za lastno zgodovinarjevo delo: z ene strani se postavljajo z njeno pomočjo različna zgodovinska vprašanja določnejše, z druge strani pa smiselna uporaba zgodovinskih kart sama v marsičem razrešuje zgodovinske uganke. Sam sem se npr. odločil za prevzem poročila o etnični strukturi jugoslovanskih narodov v srednjem veku (gl. ZČ 1965/66 in 1967) šele, ko sem imel izrisane zemljevide in so mi ti pokazali, da je problem mogoče zastaviti in reševati na povsem nov način. Prepričan sem, da to v historiografiji ni osamljen primer. Seveda pa postavlja zgodovinarjevo znanje uporaba sodobne kartografske govorice na mnogo težjo preskušnjo: karta zahteva celotno zgodovinarjevo znanje o vsej svoji površini; vsaka vrzel na površini ali nespretno izpolnjevanje bele lise odkriva vrzeli v našem znanju o preteklosti. Hkrati pa je uporaba te govorice še posebej odgovorna, kajti optična podoba pokrajine se mnogo močneje vtisne v spomin kot pisana beseda, tako da je njen vpliv večji in trajnejši, pa tudi manj izpostavljen zavestni kritiki.

Vse to stoji v ozadju številnih prenovljenih ali povsem novih poskusov kartografske obdelave zgodovine. Stari Putzgerjev atlas so dopolnili v 63. izdaji (1954) z 12 stranmi zemljevidov o prazgodovini, z okrog 20 stranmi zemljevidov o najnovejši zgodovini (po letu 1936) in z več kartami o gospodarski zgodovini novega veka; nekatere starejše karte so popravljene in zamenjane, večje število kart pa se je zaradi obsega atlasa moralo umakniti in je ostala njihova vsebina le delno povzeta na zemljevidih širših geografskih prostorov. Na starih kartah, ki so ostale v atlasu, pa so — kot sem že rekel — vendarle ostale v podrobnostih tudi različne stare napake. Velikonomška koncepcija atlasa, ki je postajala v izdajah med obema vojnoma vse izrazitejša in vsiljivejša, je s to predelavo omiljena, toda ne odstranjena — v dopolnilnih zvezkih je postala kvečjemu še ostrejša (zlasti v Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung, 1958; gl. oc. v ZČ 15, 1961, 228 sl.), tako da jo sicer dobra tehnična izdelava teh dodatkov kvečjemu še podčrtuje.

Celotno revizijo podatkov in potrebno vsebinsko obogatitev je mogoče doseči pač le s povsem novimi atlasi, zasnovanimi od začetka po novih koncepcijah, ker zahteva to novo izdelavo vsake karte posebej. Le ta pot varuje pred spregledovanjem drobnih napak ob prevzemanju starih zemljevidov. V tem pogledu so v zadnjih dveh desetletjih najpomembnejši dosežki nemške in ruske historične kartografije.

Sploh najpomembnejše že dokončano delo te vrste je gotovo Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte (Braunschweig 1966; 530 zemljevidov na 170 str., XX. str. uvoda in 80 str. obsegajoč register kart in krajev), ki so ga postopno razvijali od prve izdaje v snopičih (1953—56) in je dostopen tudi v dveh manjših oblikah (po 80 in 100 strani). Atlas ni le tehnično dovršeno izdelan (velik del zemljevidov z uporabo reliefa), marveč zajema kot sestavne dele celotnega zgodovinskega razvoja tudi gospodarski razvoj, etnično strukturo in njene spremembe, razvoj kulture in umetnosti, verstev, prava in podobno. Skratka, v resnici nov tip atlasa, ki more biti študentu zgodovine najboljše pomagalo pri njegovem delu, hkrati pa — spričo le majhnega števila nezadovoljivih rešitev — zanesljiv informator vsakemu zgodovinsko interesiranemu izobražencu.

Se širše je zasnovan zgodovinski atlas, ki ga izdaja Bayrischer Schulbuch-Verlag (München, I, 1. izd. 1953, s komentarjem; III, 1957; od 200 strani predvidenega celotnega obsega manjkajo še strani 45—109, ki so pridržane za še ne objavljeni zvezek o srednjem veku; oba zvezka imata vsak svoj register krajev). Koncept tega atlasa je nekoliko bliže nekdanji tematiki podobnih del, se pravi, da je večji delež kart posvečen politični zgodovini, drugi elementi (kultura, gospodarstvo, politična gibanja v obliki kartiranja volitev in pod.) so v večji meri upoštevani šele v 19. in zlasti 20. stoletju. Za politični razvoj pa daje atlas, tudi nekoliko obsežnejši od Westermannovega, seveda več podrobnosti; spričo nekoliko večjega formata pa so nekateri zemljevidi tudi preglednejši.

Po koncu vojne se je močno razmahnilo tudi kartografsko delo ruskih zgodovinarjev, zlasti v zadnjih desetih letih. Pri tem ne gre le za bogato kartografsko opremo Vsemirnoj istorii, ki je edinstven poskus svoje vrste predvsem zaradi dosledne kartografske obdelave zgodovine v s e g a svéta. Hkrati so izdali zgodovinske atlase za stari, srednji in novi vek (z najnovejšo dobo), ki so bolj usmerjeni v vzhodno Evropo in zgodovino slovanskih dežel, sicer pa skušajo v marsičem porabiti pridobitve obeh navedenih nemških atlasov. Originalen podvig pa pomeni Atlas istorii geografičeskijh otkritij i issledovanij (Moskva 1959), značilen za svetovno širino kartografskega dela ruskih zgodovinarjev. Tehnična izdelava teh atlasov sicer zaostaja za nemškimi, zlasti za evropski prostor vzhodno od Nemčije pa so delno podrobnejši in ponekod tudi zanesljivejši.

Manj pomembni so dosedanja rezultati poveljnih kartografskih prizadevanj na zgodovinskem področju v zahodni Evropi in Ameriki. Angleški (Muir's Historical Atlas, izd. G. Goodal in R. F. Treharne, 8. izd., London 1952) in ameriški atlasi (pleg Shephardovega tudi novi R. R. Palmer, Atlas of World History, Chicago 1957) so izrazito politično-zgodovinsko usmerjeni. Zanimanje za to delo pa vendarle dokazuje sorazmerno bogata oprema Larousseovega atlasa (Atlas général Larousse, Paris 1959) tudi z zgodovinskimi zemljevidi, ki za posamezne predele podajajo včasih celo lepši teritorialni razvoj, kot ga moremo najti v zgodovinskih atlasih. Svojevrsten pojav so tudi — sicer kartografsko nezahtevno izdelani — atlasi o spornih vprašanjih poveljnega sveta, uporabni posebej za informacijo o zadnjem obdobju najnovejše zgodovine (N. Punds in R. Kingsbury sta pripravila An Atlas of European Affairs (1964) in An Atlas of Middle Eastern Affairs, A. Bayel pa podobna atlasa za ves svet in posebej za Afriko).

Povsem svojevrsten poskus je DTV-Atlas zur Weltgeschichte v dveh zvezkih v žepnem formatu, ki vsebujeta poleg izredno velikega števila zemljevidov (dopolnjenih ponekod tudi z grafično ponazoritvijo organizacije oblasti in z genealoškimi tablicami) v spremnem besedilu tudi kratek pregled svetovne zgodovine prav do zadnjega časa (prvi zvezek sega do druge polovice 18. stoletja na 287 str., od tega s 128 str. zemljevidov (278 kart in diagramov), drugi v zadnji izdaji od francoske revolucije do 1968 na 278 straneh s 105 str. zemljevidov (teh je 211) in s stvarnim registrom str. 281—316). Format zemljevidov je sicer večinoma premajhen za podrobne topografske podatke, zato pa

omogoča veliko število zemljevidov zasledovanje vseh pomembnejših premikov, zemljevidi izražajo tudi gibanje, ne le stanja, uporabljajo plastično ponazoritev vsebine zemljevida (zlasti pri gospodarskih zemljevidih) in segajo v obravnavani problematiki zelo na široko (zajeta so politična gibanja, struktura oblastne organizacije, etnični premiki, gospodarstvo, kultura, razvoj verstev itd.). Uspelost poskusa dokazuje že dejstvo, da je atlas (1. izd. v nemščini München 1964—1966) izšel odtlej že v dveh angleških (britanski in ameriški), francoski, holandski, italijanski in španski izdaji.

Za nas so pri tem delu še posebej pomembni povojni specialni atlasi za nekatere sosedne države ali za druge komplekse zgodovine, ki so z našo поблиže povezani. Tako je izšel sorazmerno obsežen Atlas po bulgarska istorija (BAN, Sofija 1963) in majhen, pa zanimiv madžarski atlas (Történelmi Atlasz, Budapest 1967); za našo zgodovino pa nista nezanimiva tudi atlas o slovanski prazgodovini, ki ga je sestavil Poljak Konrad Jażdżewski (Atlas to the Prehistory of the Slavs, Łódź 1949; kljub številnim problematičnim tezam, ki jih atlas vsebuje v svojih zemljevidih in komentarju k njim!), in atlas o zgodovini islamskih ljudstev (Rodovink, Historical Atlas of the Muslim Peoples, Djanbatan-Amsterdam 1957).

Pri nas doma na tem področju na splošno nismo kaj prida napredovali. V našem skupnem merilu pomenijo širši poskus le karte k obema zvezkoma Zgodovine narodov Jugoslavije (= ZNJ), ki so tematsko razširjene ponekod na etnično problematiko (naselitev Slovanov, kolonizacija in etnične meje slovenskega ozemlja), na kmečke upore in nekatera druga ljudska gibanja ter, ki skušajo na osnovnih kartah ponekod bolj, drugod manj zajeti tudi vsakokratno gospodarsko stanje. Seveda pa seže ta poskus, pri katerem še vedno prevladuje politična (čeprav izpopolnjena) karta, le do konca 18. stoletja. Pomembna je tudi bogatejša kartografska oprema širših del o zgodovini posameznih narodov — pa tudi Ostrogorskega Zgodovina Bizanca — med katerimi že Kosova Zgodovina tematsko presega tradicionalno omejitvev atlasov, še bogatejša in širša pa je oprema moje Zgodovine slovenskega naroda (ZSN; zlasti v 2. izd. prvih dveh knjig). Še več novosti so prinesla specialna raziskovanja — glede kolonizacije in razvoja etničnega teritorija v 19. in 20. stoletju zlasti pri Slovencih (delno v zvezi z bojem za meje po letu 1945, posebej za Primorje in Koroško; kot rezultat že dolgo pripravljenih del v razpravah M. Kosa o kolonizacijski zgodovini posameznih predelov slovenskega ozemlja), glede zemljiškega gospodarstva in njegove notranje strukture zlasti pri Slovencih (P. Blaznik, poleg tega tudi M. Kos ob izdaji urbarjev), Hrvatih (I. Karaman) in Srbih (zlasti Škrivanič). Še v druge smeri sem skušal tako v svoji Zgodovini kot v nekaterih razpravah razviti uporabo zgodovinske karte sam, ne le kot ilustracijo doseženih rezultatov, marveč kot neposreden instrument zgodovinskega raziskovanja. Ob oceni obeh naših najnovejših atlasov se seveda postavlja kot eno izmed najpomembnejših vprašanj tudi to, v kakšnem razmerju stojita do vsega tega razvoja. Njegovi vplivi se v resnici kažejo v obeh, čeprav precej v različni meri in na različni način.

Beograjski atlas je imel z ene strani srečo, da je njegov kartografski oblikovalec Željko Škalamera, arhitekt, umetnostni zgodovinar in (po svojem osebnem zanimanju) tudi kartograf, ki pri nas najbolj vneto zasleduje in išče nove možnosti historičnega kartografskega izraza, ki naj bi zajel zgodovino daleč prek političnih in statičnih gospodarskih kart — glede različnih oblik družbenega in pravnega razvoja, kulture in umetnosti, dinamičnega elementa zemljevidov itd. — tako da bi zgodovinski atlas ne bil le ponazorilo teksta, marveč samostojni način prikazovanja preteklosti. Seveda zmore kartografski oblikovalec v teh pogledih le tako daleč, kolikor so v teh koncepcijah z njim enako usmerjeni vsi drugi oblikovalci in avtorji atlasa. Avtorska skupina v tem pogledu očitno še ni homogena (pa tudi šolski načrt, za katerega je bil atlas pripravljen, zahteva historično-zgodovinska ponazorila predvsem glede politične zgodovine, ker je ostala človeška aktivnost v njem preveč povezana s shemo in premalo z zgodovinskimi konkretnimi prostori).

Nekateri kompleksi kažejo v atlasu še vedno izrazito politično in vojaško zgodovinsko usmerjenost. To ne velja le za posamezne dele starejše zgodovine, marveč tudi za najnovejšo. Tako ne uvaža NOB nikaka karta gospodarskega razvoja stare Jugoslavije, niti poskus kartiranja delavskega (stavke!, sindikati itd.) ali drugega naprednega političnega gibanja (volitve, študentsko gibanje itd.); stara Jugoslavija ni predstavljena z nobeno pozitivno ali negativno stranjo svojega razvoja, marveč le glede svoje upravne razdelitve. Etnični element v zgodovinskem razvoju je povsem prekrit z državnim (čeprav more to zbuditi v nekaterih zgodovinskih situacijah celo misli na izražanje dvomljivega vrednotenja zgodovinskih elementov) in podobno. V širših merilih je uspelo Škalameri vnesti precej dosledno kot značilen nov element le umetnostni razvoj srednjeveške arhitekture in novoveške urbanistike pri naših narodih. Prvo je sploh originalen poskus, medtem ko je pri drugem našel pobudo tudi pri tujih atlasih (seveda z drugačnimi primeri).

Izrazito nesrečo pa je imel atlas v tem, da se je sredi dela spremenil njegov namen. Od članov avtorskega kolektiva vem, da je bil sprva koncipiran kot učni pripomoček za višje razrede osemletke; v končni redakciji pa je namenjen »prvenstveno šolam druge stopnje«. Za prvotni koncept atlasa značilni izbor kart pa je vendarle ostal v veljavi tudi po tej zamenjavi, prav tako pa njihova vsebina.

Svetovna zgodovina je predstavljena relativno skopo, z vsega 61 zemljevidi (46 glavnih, 15 pomožnih, poleg tega še dve risbi; pri tem računam med zemljevide vse, tudi florise mest in samostanov, tako da pomožne karte navadno ne zajemajo širših vprašanj), medtem ko jih je posvečenih domači skoraj še enkrat toliko, 111 (85 glavnih, 26 pomožnih, poleg tega še 13 risb). Še težja posledica prvotnega koncepta kot to nesorazmerje med občo in narodno zgodovino pa je relativna praznina zemljevidov za občo zgodovino, ki s svojo skopo vsebino glede topografske mreže, plemenskih imen in pod. ne zadoščajo več niti za gimnazijske potrebe, čeprav bi karte brez težav prenesle mnogo več podatkov. Glede krajev in politične zgodovine ima atlas manj podatkov kot atlas Klaićeve.

Tehnična izdelava atlasa je dobra: imena so očitno izdelana v klišeju, zato so postavljena na pravo mesto in v dobrem sorazmerju s formatom vsake karte. Za označbo so uporabljene učinkovite barvne ploskve (včasih celo preveč učinkovite, ker bi stopnjevanje intenzivnosti barve bolj izražalo negotovost glede meja in pod.). Dinamični element na kartah in delno (za Srbe!) razčlenjenost zgodovinskih situacij skušata ustvariti neposreden vtis zgodovinskega razvoja. Risba je čista, tisk jase in lep. Vendar je geografska podlaga zemljevidov omejena na hidrografska in topografska mreža, kar slabi njihovo učinkovitost.

Atlas je vnesel v našo zgodovinsko kartografijo vrsto novosti: elemente umetnostnega razvoja (s kombinacijo florisov in risbe stavbe) in urbanistike; nekaj sestavin razvoja stare kartografije; zajeti so nekateri prerezi kulturnega razvoja (akcija Cirila in Metoda, 12; srednjeveška Srbija [pod vidikom državne meje] in Bosna, 24; samostani srbske pravoslavne cerkve, 29; Srbija [in posebej Vojvodina; spet po političnih in ne etničnih enotah!] v 19. stol., 39; srbska in bolgarska akcija v Makedoniji [zakaj brez elementov lastnega makedonskega razvoja?], 43), nekaj osamljenih elementov etničnega razvoja (selitev Slovanov, 10 [po ZNJ I]; Slovenci v Mali Aziji, 10; Slovenska Koroška okrog leta 1900, 41; migracije od 14. do 16. in v 19. stoletju, 30 [s problematično delitvijo »Hrvatov«, »Srbov« in »Bosancev« po državnih mejah, ki glede svojega časa niti niso nedvoumno jasne]), ljudska gibanja (hrvatsko-slovenski kmečki upor, 28; pregled teh gibanj v 19. stoletju, 37; Srbija 1841 in ilindenska vstaja, 37; hercegovska vstaja 1882, 42; oktobrska revolucija in odmevi, tudi pri nas, 51; seveda tudi karte o NOB). V karte je vnešeno s tehniko puščic in z združevanjem po več faz razvoja na eni karti več dinamike, kot je bilo to v navadi (prim. ekonomsko karto antike, 6; naselitev Slovanov, 10; Samuelova država, 11; načrti o delitvi Makedonije 1881–1912 in pod.).

Vendar atlas zbuja tudi kritične misli. Obča zgodovina je prikazana jasno le v novejši dobi (po letu 1914), sicer pa je upoštevana premalo in je zato ostala nepovezana (za antiko 8 glavnih in 7 pomožnih kart; za srednji vek 7, —; za novi vek 10, 4; za najnovejšo dobo 21, 4; število kart je vsekakor v obratnem sorazmerju s številom spremenjenih zgodovinskih situacij v posameznih obdobjih); še manj kot za gimnazije zadošča taka kartografska podoba seveda za splošne potrebe pri branju danes prevedene zgodovinske literature.

Zgodovini domačega ozemlja sta posvečeni za prazgodovino 2 glavni karti, za antiko 1 (2 pomožni), za srednji vek 23 (10), za novi vek 49 (3) in za najnovejšo dobo 10 (6). Ta razdelitev je glede na število upoštevanja vrednih situacij boljša, vendar zbuja pomisleke razdelitev kart po posameznih jugoslovanskih predelih. Skupnih je 35 zemljevidov (2 arheološka, 1 antičen, 4 srednjeveški, 11 za novi in 17 za najnovejši vek), medtem ko je na petih združeno ozemlje po več narodov (1 v antiki za vzhodno polovico države — Tabula Peutingeriana; 4 Slovence in Hrvate — 2 v 16. stoletju, poleg tega Ilirske province in Primorje z Istro). Posebnih kart je namenjeno srbski zgodovini 47, hrvaški 15, bosenski 9, makedonski 8 (poleg tega je delno upoštevana na kartah Srbije v srednjem veku), slovenski 4 in črnogorski 1 (seveda je upoštevana pogosto v kartah o srbski zgodovini). Razmerje 47 posebej srbski zgodovini namenjenih kart proti skupno 37 zgodovini vseh drugih jugoslovanskih narodov namenjenim kartam zbuja vsaj začudenje; isto velja za razmerje med številom kart o s srbsko zgodovino ožje povezanem ozemlju (Srbija, Bosna, Črna gora, Makedonija) in kartami o zahodnem delu države (Slovenija, Hrvatska s Slavonijo, Bosna), tudi če upoštevamo delno skupne zemljevide (66 : 32). Razlika je gotovo prevelika, da bi jo bilo mogoče spregledati; prav tako je neopravičljiva, če vzamemo kot kriterij sorazmerno število historičnih situacij in elementov, ki bi jih bilo treba sorazmerno enako upoštevati pri vseh. Zvezana je prav v tolikšni meri s pozitivnimi sestavinami atlasa (novosti koncepcije atlasa so preskušali avtorji predvsem pri srbski zgodovini) kolikor z njegovimi slabostmi (s starim politično-vojaškim konceptom nekaterih sodelavcev in sorazmerno prevelikim osamosvajanjem razvojnih faz v samostojne karte pri srbski zgodovini — npr. pri propadanju srednjeveške Srbije, dalje po 2 karti za Milutinovo dobo in za Štefana Dečanskega, po dve karti za srbsko vstajo in za prvo balkansko vojno itd.; zlahka združljive faze so ločene; nepotrebno razmetavanje prostora, prihranjenega pri zgodovini drugih narodov gre tako daleč, da se celo v bistvu ista vsebina ponavlja včasih na več kartah le z majhnimi niansami, prim. obe karti str. 27, karti str. 24 in 26 ter že navedene primere o dvojnosti kart za isto situacijo). Prejkone, je to mogoče razumeti le ob prvotni nameri atlasa (učni pripomoček za osemletke v Srbiji), opravičljivo pa to seveda ni.

Iz srbske zgodovine ne manjka nobena situacija, predstavljena z zemljevidom v obeh knjigah Zgodovine narodov Jugoslavije (do konca 18. stoletja; izpuščena je le etnična karta Vojvodine konec 18. stoletja, ki pa bi bila gotovo ne le koristna, marveč tudi potrebna!), marveč so nekatere celo razčlenjene v po več zemljevidov; prav tako ne manjka tudi nobena upoštevanja vredna situacija politično-teritorialnih sprememb med 1790 in 1914. Pri ostalih narodih Jugoslavije pa to ne velja. Pri Hrvatih je sicer dodana poleg karte okrog 1073 še (vsebinsko napačna!) karta leta 1102, položaj po 1358 pa je zamenjan s položajem okrog leta 1300; povsem pa je izpadel teritorialni razvoj 1606—1791. Pri Slovencih sta združena zemljevida etničnega razvoja in politične situacije v 9. stoletju; odpadli sta obe situaciji za pozni srednji vek (fevdalna razdrobljenost med gospostva; upravna razdelitev s sedeži fevdalcev in mesti okrog 1500); iz zemljevida od srede 15. do srede 16. stoletja so upoštevani le podatki o turških napadih, iz zemljevida od srede 16. do srede 18. stoletja le podatki o hrvaško-slovenskem uporu (oboje na skupni hrvaško-slovenski karti, kjer seveda ni bilo prostora za ostalo vsebino zemljevidov v ZNJ, tako za podatke o gospodarstvu, o drugih kmečkih uporih, pojavih sekt); povsem so odpadle karte o položaju v 18. stoletju (karta o politični razdelitvi

in gospodarstvu; dva zemljevida o cerkveni upravi). Črna gora je zajeta le s teritorialnim razvojem, medtem ko na premajhno karto niso prišla vsa plemenska imena.

Neenakomernost koncepcije postane še jasnejša, če pregledujemo zgodovinske situacije, ki bi jih bilo potrebno upoštevati pri drugih pokrajinah, če vzamemo za kriterij gostotno predstavljenost Srbije. Pri Hrvatih ni predstavljen položaj v 9. stoletju in pod Tomislavom (upoštevne so vsaj tri situacije: položaj pod Franki v prvi polovici 9. stoletja (z elementi upora Ljudevita Posavskega in odcepitvijo Slavonije in Spodnje Panonije pod Bolgari; druga polovica 9. stoletja z osamosvojitvijo Hrvatske in »kneževino med Dravo in Savo«; Tomislavova doba); položaj po 1358; razvoj Vojne Krajine in teritorialni razvoj v 17. in 18. stoletju; poskus upravne preureditve v dobi Jožefa II. (zemljevid stran 33 tega ne zajema!), razparceliranost hrvatskega ozemlja v 19. stoletju, vsi elementi političnega boja, narodnega prebujenja, gospodarskega in kulturnega razvoja v 19. stol. Pri Makedoncih manjka podoba Sklavinih (in — razen v zvezi z naseljevanjem — slovanske kolonizacije v Grčiji), položaj pod Bolgari v 9./10. stoletju, podatki o položaju pod Bizancem v 11./12. stoletju (tudi vstaje v 11. stoletju niso kartografsko zajete), organizacija srbske oblasti v »grških« pokrajinah Dušanovega carstva, prav tako tudi Skopsko krajišče; od začetka turške oblasti naprej se občuti zlasti pomanjkanje vseh elementov etničnega razvoja, ki so za zgodovino Makedonije posebnega pomena. Pri bosanskih zgodovini manjka podoba upadanja Bosne v 15. stoletju, specifični pomen bogumilstva (v razmerju do katoliške in pravoslavne cerkve, kakor je to skušal zajeti S. Čirković), položaj po razpadu 1463 (ogrške banovine, širjenje Benetk), organizacija turške obrambe v 17./18. stol., za Bosno (enako kot za Makedonijo in Vojvodino) izredno pomembno mešanje domačih in tujih kolonizacijskih tokov, preslojevanje obeh oblik krščanske in muslimanske kulture. Za Črno goro manjkajo vse situacije bojov s Turki, razmerje do turške uprave in vse drugo razen pregleda teritorialnega razvoja. Pri Slovencih ni prikazan niti razvoj prve karantanske kneževine (iz Samove plemenske zveze), niti postanek karantanskega »kraljestva« iz Vzhodne prefekture v 9. stoletju; v 9. stoletju nista prikazani dve fazi frankovske uprave (kljub svoji bistveni različnosti in pomembnosti za razdelitev slovenskega ozemlja med italško in vzhodno frankovsko državo), prav tako tudi ni Koceljeve Spodnje Panonije (zadnje samostojne slovenske države). Na zemljevid Velike Karantanije okrog leta 1000 so vnešeni nekateri elementi razvoja pokrajin do leta 1192, seveda pa zemljevid ne more zajeti vseh pomembnih srednjeveških situacij (niti ne daje razvoja pokrajinskih meja, niti povezovanja dežel — Andeški, Spanheimi, Babenberžani, Goriško-Tirolski in Habsburžani — niti razdrobljenosti dežel med gospodstvom), še celo pa ne kolonizacijskega razvoja in nastanka nove narodnostne meje na severu, niti gospodarskega in kulturnega razvoja. Za 16. do 18. stoletje so ostali ob strani gospodarski razvoj, največji kmečki upori (1515, 1635) ter terezijansko-jožefinske upravne spremembe, na meji 18. in 19. stoletja francoske vojne in z njimi zvezane teritorialne spremembe (1797, 1805/07, 1814/15), neupoštevani so ostali elementi slovenskega narodnega prebujenja, gospodarstva in kulture v 19. in 20. stoletju, delavsko gibanje (organizacije, stavke), soška fronta, načrti o delitvi Primorja med vojno in po njej ter boj za meje po letu 1918.

Končno še nekaj opozoril na pomembnejše napake ali pomanjkljivosti: Na zemljevidu arheoloških najdišč (str. 1) je na slovenskih tleh zlasti občutno zanemarjanje železne dobe (zajete so le Vače, niti druga halštatska najdišča, niti najdišča ruške skupine, niti svetolucijska skupina v Primorju), na shematični karti neolitskih kultur (1) pa sta pozabljeni daniilovska in hvarska kulturna skupina v Primorju (podoben pregled v ZNJ I je topografsko bogatejši). Karta »narodov« v starem veku (2) ni kronološko opredeljena, zdi pa se, da gre za začetek 6. stol. pr. n. št. (kot pri Putzgerju, 1954, 15—18, vendar je karta nemškega atlasa veliko bogatejša tudi z nakazovanjem poznejših situacij, zlasti glede širjenja Kelto, kar v našem atlasu ni z ničemer upoštevano). Meje rim-

skih provinc (Dalmacije ob zgodnji Kolpi, Panonije na Gorenjskem in proti Posočju, Norika v Kanalski dolini) so površne in delno napačne, večstoletna pripadnost Emone k Italiji sploh ni izražena, zemljevid je sorazmerno prazen (7). Na isti strani je avtor spregledal na Peutingerjevi tabli (ta je iz 13. stoletja, po predlogi iz 3. stoletja, tako da je podpis treba popraviti) celo vrsto imen, nekatera pa so tudi napačno prepisana; na gospodarski karti je Noreia postavljena precej preveč na sever (7). Obri niso prišli v Panonijo po levem, marveč po desnem bregu Donave (8). Anti niso živeli nad Donavo, marveč vzhodno od Dnjestra severno od Bolgarov nad Črnim morjem; ostrogotska država v Panoniji najbrže ni segala severno od Drave; Langobardi v tej situaciji še niso segli na desni breg Donave (565 pa so le v Panoniji, niti v Noriku, niti severno od Donave); na zemljevidu »Evropa sredi 8. stoletja« teritorialna razdelitev ne ustreza časovni opredelitvi — Obri tedaj niso imeli v rokah Karantanije, za Bizanc so vzete na Balkanu že davno zrušene Justinijanove meje, za papeško ozemlje pa je meja splošno napačna (vse 9). Na zemljevidu naseljevanja Južnih Slovanov (10) sega ob zgornji Dravi »germanski« prostor predaleč na vzhod; Langobardi niso živeli le severno od Pada, čeprav jih je bilo v Padski nižini največ; nikjer tudi niso živeli sami, brez Romanov; v Alpe so se Slovani naseljevali tudi s severa, ne le z vzhoda; tudi pri vpadih in naseljevanju na Balkanski polotok je bilo več križanj iz različnih izhodišč in medsebojnega mešanja, kot se vidi na karti; na zahodnem Balkanskem polotoku so izpuščeni znaki za ostanke Romanov; obseg Arbanasov v primorju je pretiran; Gepidi so živeli v vzhodnem srednjem Podonavju tudi po letu 567 (zadnjič so omenjeni 871), ne le poprej. Ali načrt Ohrida (11) res ustreza 10. stol. (»Sv. Kliment« je vsekakor Marija Peribleptos, tedanja Klimentova cerkev pa stoji začetna brez imena nad Jovanom Kaneo)? Za Samuelovo državo (11) bi prenesel zemljevid več podatkov (morda tudi iz poznejše faze!). Metodova pot prek Hrvatske je dvomljiva (12; bolje na stranski karti), vsekakor pa je bil Blatenski Kostel tedaj eden od glavnih ciljev, ne stranska postaja; na stranski karti so za potovanja solunskih bratov napačne letnice (864 = 863/64; 869 = 867/68; 870 = 869); središče misije na Moravskem ni bila Nitra, marveč eno izmed središč s številnimi cerkvami na desnem bregu Morave). Meje Štajerske na drugi stranski karti so napačne: »Karantanska krajina« in »Štajerska krajina« sta dve imeni iste pokrajine; prostor, ki je označen tu kot »Štajerska krajina«, je sestavljen prvotno iz več grofij, priključenih Štajerski v 11. stoletju, ne pa izhodišče razvoja pokrajine; ozemlje stare Savinjske krajine severno od Save je bilo pridruženo Štajerski šele 1311, ne pred 1180; Savinjska krajina je bila združena s Kranjsko 1036, ne pred 1025. Meja Hrvatske 1073 (13) je napačna ob zgornji Kolpi in v Istri (meja je že ob Rečini, ne več na Raši), dvomljiva pa proti Bosni (okr. 1070 verjetno spada del Bosne k Hrvatski); razlikovati bi bilo treba med Hrvatsko, Liko in Slavonijo; na karti Hrvatske sredi 10. stoletja (13) bi bilo treba razmejiti Hrvatsko in Slavonijo (tako je delal že Šišić). Na karti Hrvatske 1102 (14) manjka ves proces širjenja ogrske oblasti po l. 1091, tako da je podoba povsem nezgodovinska (ponovitev one iz 1073, še vedno z napačno mejo v Istri). Nemanjeve »začasne osvojitve« (15) so na vzhodu preširoke (v srednjem veku ni osvojeno že vsako ozemlje, na katerem se vladar vojskuje), na zahodu ob Cetini pa tak znak ni uporabljen. Na nobeni karti ni izražena bizantinska (do konca 11. stoletja), normanska (do 1204) in beneška (do 1358) nadoblast nad Dubrovnikom, pač pa (11) najbrže po nenameravani napaki spada mesto v prostor »srbskih držav« od 9. do 12. stoletja. Na strani 24 je v Makedoniji več samostanov izpuščenih; pomen Makedonije za kulturno življenje v dobi carstva bi bil lahko bolje izražen. Lastovo spada v 15. stoletju k Dubrovniku, ne k Benetkam (25), poleg tega je pokrito z napačno barvo, ker spada k republiki že pred 1333 (26). Na str. 27 zajema znak za habsburške (ne »avstrijske«!) pokrajine »do 1527« veliko premalo (ustreza šele obsegu tega, kar so Habsburžani ohranili pred turškim napredovanjem do okr. 1600, obseg posesti 1527 pa je bil znatno večji), pa tudi zahodne meje habsburških dežel (tako Koroške kot Istre) so napačne. Smeri turških vpadov na str. 28 so iz 15.,

ne iz 16. stoletja; vdori v Prekmurje (17. stoletje) niso zajeti (Dol. Lendava je označena kot D. Logatec); meja ob spodnji Soči je napačna; na karti hrvatsko-slovenskega kmečkega upora manjka resnična pot Gregoričeve vojske, Pod-sreda je vrisana na napačnem mestu, izpuščen pa je boj pri Šempetru (Bistrici). Pečka patriaršija (29) na severu in zahodu ni imela sklenjenega ozemlja, zato je ploskovita kartografska podoba neprimerna; tako bi moglo biti označeno le strnjeno ozemlje, drugod pa bi morali biti označeni le kraji s podrejenim pravoslavnim prebivalstvom ali cerkvenim središčem; vzporedno s temi podatki bi morali biti zajeti tudi drugi elementi iste vrste (katoličani, muslimani, kot organizacija tudi bosenski franjevci), kajti drugače je vsa podoba zelo varljiva. Podobna je kartografska pomanjkljivost kart o migraciji (30): pod-ročje migracij sklenjenih skupin bi moralo biti izraženo na poseben način, posebej za Srbijo bi moral zemljevid povzeti Cvijićeve rezultate o izvoru pre-bivalstva. Na zemljevidu Ilirskih provinc (32) je po tradicionalni napaki na-pačna meja v severovzhodnem delu k provincam pripadajočega dela Koroške (porečje zgornje Krke ni spadalo vanje). Na zemljevidu Vojvodine (53) je »da-našnja meja« Vojvodine povsem nejasna; Srem tudi 1848 ni spadal ves v Vojvo-dino, tako da dela kombinacija politične in cerkvene uprave neljubo popolno zmedo na zemljevidu. Na zemljevidu »ljudskih vstaj« (37) niso zajete zveze srbskih upornikov razen na turškem ozemlju in v Sremu; gibanje 1848/49 je zajeto le v Vojvodini, ne pa tudi pri Hrvatih in Slovencih; na avstroogrskem ozemlju bi zemljevid lahko zajel delavsko gibanje z najpomembnejšimi stav-kami, zlasti z gibanjem za splošno volilno pravico. Označbe na kartici etnič-nega položaja okolice Celovca konec 19. stoletja (41) so zmedene (ime »avstrijski teritorij« za nemško ozemlje je napačno in neutemeljeno; etnična meja sredi 19. stoletja pogrešno vrisana), nejasna pa je podlaga zemljevida (katero štetje?). Zemljevid Bosne in Hercegovine (42) je omejen le na politično-upravne po-datke, čeprav je sorazmerno prazen; zlahka bi prenesel podatke o gospodar-stvu, kulturi, etnični strukturi, na pomožni karti morda tudi potek okupacije in pod. Na str. 43 je izraz »srpsko-bugarska ugovorna linija o podeli Makedo-nije 1912« le polovična resnica; s srbske strani predlagana črta izraža lastno omejitev srbskih zahtev, njena veljava pa je odvisna od arbitraže ruskega carja, medtem ko je bila bolgarska zahteva drugačna in do pravega »dogovora« o razdelitvi ni prišlo. Na str. 45 je ista situacija brez potrebe razdeljena med tri karte, enako tudi na str. 46—47 (k temu prim. še str. 49). Na pomožnem zem-ljevidu str. 51 so napačno postavljeni kraji v Avstro-Ogrski, v katerih so bili 1918 vojaški upori (Judenburg, Murau; Radgona sploh ni zajeta). Na zemljevidu stare Jugoslavije (52) je meja med mariborsko in ljubljansko veliko županijo napačna na škodo Maribora (Mozirje je napak postavljeno). Na zemljevidu okupacijskih območij (55) je napačna meja v Prekmurju (vse je spadalo pod Madžarsko), severno od Ljubljane (italijanska cona ni segla prav do Save) ter med Krškimi in Brežicami (prav tako južno od Save). Znaki za meje na karti Istre in Slovenskega primorja ter v legendi h karti so zmedeni (59): »današnje granice« v legendi so na karti rapalske meje; »granica STO« v le-gendi je na karti današnja meja Jugoslavije; ali je to le rezultat nenatančne risbe ali tiska?).

»Zgodovinski atlas« v uredništvu Zv. Dugačkega je drugi zgo-dovinski atlas v slovenščini, toda prvi, ki zajema vsaj v neki meri tudi slovensko zgodovino. Ne glede na to, ali se nanaša označba »II. dopolnjena izdaja« na to, da gre za drugo izdajo atlasa iz leta 1954, ali je tako označena le slovenska izdaja v razmerju do hkratne hrvatske, ki je v Ljubljani nimam v rokah (slovnično in logično pravilno bi seveda moglo veljati le prvo, kajti slovenska izdaja ne more biti »druga dopolnjena«, marveč le »druga, dopolnjena«, kolikor so v njej dodatki v razmerju do hkratne hrvatske izdaje), je ta atlas vsekakor odmerjen po prvotnem konceptu za srednjo šolo. V razmerju do srbskega atlasa se pozna to po skoraj dvakrat tolikšnem številu kart iz obče zgodovine (80 glav-nih, 41 pomožnih, 1 slika, torej 34 glavnih in 26 pomožnih več kot beograjski

atlas), znatno manj pa jih je iz domače (48 glavnih, 37 pomožnih, 23 slik, torej 37 glavnih manj, 11 pomožnih in 10 slik pa več).

Nova izdaja atlasa pomeni v primerjavi z ono iz leta 1954 v več stvareh napredek s pritegovanjem atlasov, ki so medtem izšli. Poleg koristi, ki so jo pomenile karte ZNJ II in poleg tega tudi beograjski atlas, se čuti zlasti uporaba treh zgoraj naštetih zgodovinskih atlasov (DTV, sovjetskega za srednji vek in madžarskega, mnogo manj nekaj pobud Westermannovega). Poglavitno oporišče za splošno zgodovino pa je vendar ostal Putzger, kot je bil prevzet že v izdaji leta 1954; z nekaterimi dodatki po predelani povojni izdaji. Od 128 glavnih kart izvira večina, že iz prve izdaje atlasa.

Seveda se že tu postavlja nekaka skrivalnica, posebej ker ni podan nikak obračun o uporabljenih predlogah in načinu dela. O zadnjem vem le toliko, da oba slovenska sodelavca — dr. Gestrin kot prireditelj in delno avtor slovenskih kart (str. 23: prva karta je kombinirana po mojih v ZSN II, druga je Gestrinova; 24: poenostavljena Kosova karta iz ZNJ I; 32: slovenski del skupne karte po moji karti iz 1. izdaje atlasa, kmečki upori po mojih in Nade Klaić kartah v ZNJ II; 52: Slovensko Primorje in Istra nekoliko spremenjeno po 1. izdaji atlasa, drugi dve karti sta Gestrinovi, prav tako karta koroškega plebiscita str. 37 in Trsta 64) in Veber kot prevajalec — pritožila, da nista dobila končne kartografske obdelave v zadnji korekturi v aprobacijo, zaradi česar je ostalo v slovenski izdaji preveč nepotrebnih napak; poleg tega tudi vse korekture niso bile upošteevane (napake zaradi zanikrne kartografske risbe bi bilo pa mogoče popravljati le z novimi zemljevidi — in tega je neverjetno veliko!).

Nikjer niso — kot so v 1. izdaji bili — napovedani viri za predloge, nikjer ni navedeno, katere karte so originalno in čigavo delo, nikjer ni opisano razmerje do prve izdaje atlasa iz leta 1954 (čeprav primerjanje nedvoumno kaže na njihovo sorodstvo). To je toliko bolj čudno, ker je pri zgodovinskem atlasu pri predelani novi izdaji izpadel prejšnji urednik »za zgodovino«, prejšnji urednik »za geografijo« pa postal edini »urednik« in dedič prejšnjega skupnega dela (čeprav je res že med vojno oskrbel novo izdajo Putzger-Srkuljevega atlasa, ki ga pa nimam na razpolago in zato ne morem analizirati njegovega razmerja do obeh povojnih hrvatskih atlasov). Prav tako tajinstveno (to morem trditi vsaj zase) usodo so doživele posebej za atlas iz leta 1954 izven redakcije prirejene karte, uporabljene in delno prekrojene sedaj brez pristanka ali vsaj vprašanja avtorjev, delno napak in v novem atlasu nesmiselno (12). Stvar je toliko bolj zanimiva, ker je bila (poleg vsega koncepta) približno tretjina kart že izdelana, ko se je šele začelo sodelovanje dr. Gestrina v uredniškem odboru zaradi želje, da bi bil atlas uporaben tudi za slovenske šole. Seveda je bilo mogoče doseči to željo v okviru že zastavljenega načrta le v omejeni meri.

Novi elementi v primerjavi z atlasom iz leta 1954 zajemajo arheologijo, primere stare kartografije (Eratosten, Tabula Peutingeriana, srednjeveška podoba sveta, Behaim in Ortellius, Glavač), karte gospodarstva (po vzorcu DTV helenizem in rimsko cesarstvo; proizvodnja 15. do 16. stoletja; fevd Nelipca; gospodarstvo v Sloveniji v 16. stoletju; dve karti za okvir dubrovniškega gospodarstva), socialnih gibanj (husiti, čeprav le pod vidikom vojskovanja; kmečki upori na Hrvaškem in v Sloveniji; nemška kmečka vojska; srbska vstaja; Ilinden) in revolucij (nizozemske, angleške, francoske, madžarske 1848/49, komune, oktobrske in kitajske), dinamizacijo zemljevidov (po DTV in srbskem atlasu), sicer pa le še nekaj posameznosti (glede kulture karti stečkov in poslanstva Konstantina in Metoda; zelo skromna etnična karta Avstro-Ogrske; solinske arheološke najdbe). Slik je sicer precej, vendar so nefunkcionalne; to je ilustrativno poživilo (večinoma so iz istega časa, 17. in 18. stoletje) ne pa sestavni del samega atlasa.

Kljub tem dopolnitvam v svoji strukturi je ohranil atlas pri obči zgodovini v bistvu svoj stari koncept. V glavnem gre le za dopolnjevanje starega Putzgerjevega koncepta (nova izdaja Putzgerja je v svojem konceptu znatno

nad to, ki je podlaga za zagrebški atlas!) z novimi zemljevidi, delno prav po njegovi povojni predelavi (oba zemljevida za prazgodovino). Avtor koncepta nove izdaje atlasa je v tem pogledu res le »urednik« in ne avtor atlasa. Za vsak zemljevid iz obče zgodovine je mogoče povedati, odkod je prevzet. Z delno izjemo antike in poznega srednjega veka je ostal koncept ujet v meje atlasa politične zgodovine. Za njim ne stoji niti pri uredniku niti pri kartografu iskane poglobljene izpovednosti zgodovinskega zemljevida, kakršno čutimo kljub zelo nepopolni realizaciji za Škalamerovim delom v srbskem atlasu.

Ti zemljevidi sami na sebi gotovo ne predstavljajo nekega znanstvenega napora. Zanimivi so kvečjemu po svoji izbiri (2 za arheologijo v prazgodovini; 10 glavnih in 8 pomožnih za antiko, 25 + 7 za srednji vek, 28 + 16 za novi vek, 15 + 10 za najnovejšo dobo). Poglavitna črta atlasa je od antike naprej nespremenjena. Opra je na zgodovinske prereze Evrope kot celote (le da je sedaj dopolnjena z dvema situacijama v prazgodovini in z Evropo v 10. in 18. stoletju). Močnejše kot leta 1954 je upoštevana Azija (karta starega vzhoda seže do Indije; 3 karte Kitajske; zemljevidi širjenja Arabcev in Mongolov). Novi so trije gospodarski zemljevidi (za helenizem, rimsko cesarstvo in Evropo v 15. in 16. stoletju), dve strani s tremi revolucijami (angleško, francosko in oktobrsko) ter podoba »sveta danes«, sicer pa le še kak manjši zemljevid (skica selitve Slovanov, Bolgarija in Ogrska v 10. stoletju, križarska Palestina, husitske vojske, Sulejmanovi pohodi, Švedska v 16. do 17. stoletju in še kaka podrobnost). Nekaj stvari je spremenjenih le po obliki, ne pa po vsebini (npr. kolonializem je bil prikazan na svetovnih zemljevidih, sedaj je razdeljen po kontinentih; obratno je pri Evropi v II. svetovni vojni, ki je bila prej za prvo dobo vojne razdeljena po bojiščih, sedaj pa je združena), nekateri zemljevidi so bili po podatkih bogatejši prej, drugi so sedaj. Na sploh je obseg obče zgodovine sedaj nekoliko večji, po temah nekoliko dopolnjen, ne pa bistveno drugače koncipiran. Prazgodovina je za sodoben atlas še vedno povsem neprimerno predstavljena (z modernimi atlasi — niti s Putzgerjem — te predstavitve sploh ni mogoče vzporejati).

Tudi v tem atlasu se seveda pri zemljevidih iz domače zgodovine pozna njegovo hrvatsko izhodišče prvotnega koncepta, čeprav je ta poudarjenost mnogo manjša kot hipertrofija srbskih kart pri beograjskem atlasu (zlasti velja to — spričo sodelovanja pri drugih dveh tretjinah atlasa — za slovensko zgodovino). Skupnih zemljevidov je 23 (12 glavnih, 11 pomožnih; za antiko 1, za srednji vek 2, za novi vek 3 + 1, za najnovejšo dobo 6 + 10), poleg tega še 6 za večje dele države (5 + 1; 1 pom. za antiko, ostali za novi vek; razen enega — o Sulejmanovih pohodih — združujejo vsi slovenski in hrvatski prostor, čeprav slovenskega uporabljajo večkrat zelo nefunkcionalno). Zgodovini posameznih narodov je posvečeno (če ne štejem 13 talnih načrtov posameznih mest) vsega 43 zemljevidov (31 + 12; 14 + 12 za srednji vek, 13 + 5 za novi vek, 4 + 1 od balkanskih vojn naprej). Že razmerje med skupnimi in posebnimi kartami je za spoznanje boljše kot pri srbskem atlasu. Posebej hrvatski zgodovini je posvečenih 12 zemljevidov (7 + 5; slaba četrtina posebnih), pa tudi če prištejemo vse širše (razen skupnih), ki so večinoma izbrani glede na hrvatsko zgodovino, jih je le 18 (12 + 6), torej približno dve petini. Za slovensko zgodovino je 9 zemljevidov (5 + 4), za srbsko 12 (11 + 1), za bosansko 5 (4 + 1), za črnogorsko 3 (2 + 1), za makedonsko 2. Pri tem je Bosna večkrat tudi na hrvatskih, Makedonija v srednjem veku pa na srbskih zemljevidih. Razmerje med zemljevidi za zahodni (Slovenija, Hrvatska, Bosna) in vzhodni del države (Srbija, Makedonija, Črna gora, Bosna) je glede na zemljevide za zgodovino posameznih narodov 26 (16 + 10): 22 (19 + 3), z dodatnimi širšimi kartami 33 (22 + 11): 23 (20 + 3). Vsekakor so ta razmerja bistveno boljše kot ona pri beograjskem atlasu. Kot okvir domače zgodovine so izbrani poleg tega tudi nekateri zemljevidi iz obče — o selitvi Slovanov (8), slovanski plemenski zvezi pod Samom (12), velikomoravskem poslanstvu Konstantina in Metoda (15), širjenje oblasti Otakarja II. Přemysla (15), Bolgarija pod Simeonom (15), Ogrska v 14./15. stoletju (15), štirje prerezi zgodovine bizantinskega cesarstva (26), širjenje Turčije (36), dva zemljevida Avstro-Ogrske, narodnostna karta Avstro-

Ogrske in Ogrska 1848/49 (43) in dve karti Balkanskega polotoka med 1812 in 1913 (47), vendar jih je le sedem po različnih predlogah dodanih povsem na novo, drugih deset pa je bilo v tej ali oni obliki zajetih že v prvi izdaji.

Kakor pri svetovni zgodovini je tudi pri domači videti močno dediščino atlasa iz leta 1954, čeprav je njena stopnja v različnih obdobjih različna. Če upoštevamo samo glavne karte, je antična karta (7) prevzeta z vsemi napakami; izmed srednjeveških kart je odpadla karta naših pokrajin pod Franki (1954, l. 30; kakršna je bila prevzeta po Srkulju, je potrebovala seveda popravkov, vendar pa je bila zelo smiselna), tako da izhaja od 16 glavnih zemljevidov za srednji vek 13 zemljevidov iz atlasa 1954 (nekateri nekoliko predelane), le 3 pa so nove (Duklja po Historiji Crne Gore I ter dve slovenski str. 23; nova je tudi pomožna karta za slovensko zgodovino str. 24, medtem ko sta karti za slovensko zgodovino str. 12 le predelani, vendar prva nesrečno — stara karta je poudarjala centralni položaj prvotne Karantanije v slovenskem ozemlju zgodnjega srednjega veka, kajti elementi za razvoj karantanskega »kraljestva« so bili zajeti v zemljevidu naših pokrajin pod Franki; ker je druga karta odpadla, njeni elementi pa so bili le v nepopolni obliki preneseni na to karto, sta izginili obe za slovenski razvoj temeljni situaciji iz atlasa). Za obdobje novega veka do balkanskih vojn je ostalo iz 1. izd. atlasa 10 (delno predelanih) zemljevidov, 11 pa je novih (3 po ZNJ II, 1 po madžarskem atlasu, 2 po srbskem, 5 je originalnih; če bi dodali pomožne karte, bi bilo število novosti seveda večje). Za čas od Balkanskih vojn naprej je karte že za atlas 1954 izbral Zv. Dugački, tako da gre pri v večji meri spremenjenem izboru le za dopolnitev lastnega dela (nova podoba se razen pri štirih zemljevidih močno razlikuje od prejšnjega prikaza, čeprav je od 10 glavnih zemljevidov 5 že v atlasu 1954, kajti novih 5 glavnih in 10 pomožnih zemljevidov mu daje veliko bogatejšo vsebino).

Naj sklenem to kratko analizo s primerjavo zgodovinskih prerezov v novem atlasu in v obeh knjigah ZNJ. V atlasu manjka pregled prazgodovinskih najdišč na naših tleh; Dioklecianova reforma (ki v beograjskem atlasu sploh manjka), je v zelo sramežljivi (in delno pokvarjeni) obliki vkomponirana le v črno podlago antične karte. Pradomovina Slovanov in njihova naselitev na jugu sta zajeti le v majhni pomožni karti. Dva prereza razvoja alpskih Slovanov z različno časovno dimenzijo (naselitev in razvoj njihovega etničnega ozemlja do danes; upravna razdelitev v 9. stoletju) sta združena na eni karti (kot v beograjskem atlasu). Za zgodovino Hrvatov sta prerezoma okr. 950 in po 1358 dodana še prereza okr. 1070 in 1312, manjka pa obdobje razpadanja pod udarci turških napadov v 15. in 16. stol. (v ZNJ dva zemljevida). Zemljevid Dukljanske države konec 11. stoletja je zamenjan z ožjo »Dukljo ali Zeto« brez časovne opredelitve. Dve karti o razvoju Srbije od Nemanje do Štefana Dečanskega sta združeni v eno, pri čemer sta dva prereza (Štefana Prvovenčanega in Uroša — atlas 1954 ju je v enaki združitvi zajemal) izpuščena, po srbskem atlasu pa je dodana pomožna karta Lazarjeve države. Pregledu razvoja Dubrovnika sta dodana pregleda cest in pomorskih zvez. Razdelitev slovenskega ozemlja med fevdalce v 15. stoletju je zajeta v skromni pomožni karti, prav tako pa je karta razdelitve okrog 1500 znatno skromnejša s podatki (gradovi, kraji). Od 16. do 18. stoletja so iz ZNJ II za hrvatsko zgodovino ostala ob strani turška osvajanja (v atlasu 1954 so bila predstavljena), za slovensko zgodovino vsi prerezi razen (vsebinsko obogatene) gospodarstva v 16. stoletju in elementov kmečkih uporov (1478, 1515, 1573, 1635, 1713) na skupni karti s Hrvati, za Srbe vse posebne karte (Pečka patrijaršija, Vojvodina v 18. stoletju, teritorialni razvoj Srbije v 18. stoletju). Pač pa so zajeti skupni prerezi pod Turki, karta Bosne in dodana karta o migracijah. V tem pogledu je torej beograjski atlas razen za Slovenijo (in za Hrvatsko le v nekaterih pogledih!) popolnejši od zagrebskega.

Tehnična izdelava atlasa je slabša kakor pri beograjskem atlasu. Predvsem je vredna graje izredno neskrbna in površna, marsikje le približna risba zemljevidov, ki je daleč od Škalamerove zavzetosti. Tudi tisk je medlejši; še

bolj pa moti v tehničnem pogledu način izdelave imen, ki niso bila za kliše izrisana, marveč stavljena v tiskarni; to sicer skrajša delo in poceni izdelavo, toda imena — odvisna od velikosti črk — prekrijejo nesorazmerno velik del zemljevida, včasih zanje sploh zmanjka prostora ali pa ne pridejo na pravo mesto zemljevida. Vsebinsko pa je v zagrebškem atlasu skoraj na vseh zemljevidih več, zlasti topografskih in podobnih podatkov. Za občo zgodovino je zagrebški atlas neprimerno uporabnejši kakor beograjski, za slovensko zgodovino prav tako, za večino druge domače zgodovine pa je beograjski boljši in predvsem zanesljivejši.

K »Zgodovinskemu atlasu« (tu upoštevam pač le slovensko izdajo, ker imam samo to v rokah) je namreč treba navesti, žal, še precej podrobnih kritičnih opozoril. Če je za prazgodovino (= 99 % človeškega bivanja na zemlji) na razpolago le ena stran (= 1 in $\frac{1}{3}$ % obsega atlasa), je vsekakor bolje skušati pokazati domača najdišča kakor vzeti iz predelanega Putzgerja (ta ima 1954 8,3 % prostora za prazgodovino!) kar na srečo dve poljubni karti arheoloških kultur v Evropi (brez označbe kateregakoli najdišča) in ju reproducirati z različnimi napakami (na karti »bronaste dobe«: kultura gomil = »kultura grobnih gomil«; Hiatranska k. = Hatvanska k.; za »vatsinsko k.« uporabljajo naši arheologi ime »panonska kulturna skupina«; južno od nje je »srbska kultura grobnih gomil« — v atlasu brez »srbska« — ki jo pri nas imenujejo »bubanjsko-humska«; kultura ilovnatih grobov = »kultura grobov z oker-barvo« (za obarvanje pokojnih!); Sigirska k. = »Šigirska k.«; v »dobi latena«: ob spodnjem Renu za »spodnjeporensko k. grobnih gomil« ni imena; v severni Italiji bi moral biti znak za »latensko k.«, kakršen je severno od Alp; za »alpske posthalštatske kulture« bi morala stati množina; »kultura gomil« vzhodno od zgornjega Jadrana = »kranjska (bolje bi bilo »japodska«!) k. grobnih gomil«, seveda pa znak sega premalo na severozahod; ob Baltiku je »k. obraznih urn« postala »k. žarnih grobov«; označba »fundarm« za »Baltski prostor« je hkrati s pojasnilom »verjetno nadaljevanje bronzastodobne kulture« izpadla; Anarinska k. = »Ananinska k.«, brez vsakega popravka risbe za naše kraje (vse zgornje Posavje in Podravje je v bronzasti dobi prazno). Na 2. strani poskus združitve zgodovine prostora od Grčije in Egipta do Gangesove delte v Indiji za dobo 1500 let (1750—250 pr. n. št.) seveda nikakor ni mogel uspeti; zemljevid je — razen morda za Perzijo, ki je pogoltnila nekdanje prednjeazijske države z Egiptom vred — neuporaben za konkretno predstavo v kateremkoli obdobju; zato bi ga bilo bolje porabiti za predstavitev konstantnejših elementov (etničnih skupin, kulturnih in arheoloških elementov in pod.), politično zmedo pa opustiti ali omejiti na kako ožjo situacijo (napake na karti: hetitska država je v »največjem obsegu« zajemala Sirijo do Kadeša in Mezopotamijo do Turke in Edesse; znak za Babilonijo v legendi pomeni v resnici državo Rimsina iz Larse; niti za Babilonijo niti za Asirijo ni označen največji obseg; Epir v dobi grško-perzijskih vojn ni bil pod Perzijo, Tesalija in Etolija pa sta bili za Kserksove vojne nevtralni; Palestina okr. l. 1000 — v času Davida — je segala precej više proti severovzhodu, kot je videti na stranski karti — njena podoba ustreza razkroju po Salomonu, okr. 860). Karta »Grčija v starem veku« (3) ponavlja Putzgerjevo napako o razširjenosti Dorcev na ozemlju dela »severozahodnih Grkov« (karta po Schubertovem atlasu v atlasu l. 1954 je bila pravilnejša). V dobi vojn s Perzijci (3) Makedonija ni bila nevtralna, marveč je priznavala perzijsko nadoblast. Načrt Aten (po Putzgerju 1954, 27) ima brez potrebe latinske namesto grških oblik imen (3). Zemljevid »grške in feničanske kolonizacije« (4) ni časovno opredeljen; na karti Aleksandrove države (4) sta Epir in Sparta površno in napačno vrisana (Babilon = Babylon); v gospodarskem zemljevidu helenistične dobe je »Wirtschaftsraum« preveden s »trgovina«. Na pomožni karti za drugo vojno s Kartazani (5) je datum za bitko pri Zami napačen (201 mesto 202), Scipionov pohod v Hispanio pa je (po DTV 1, 80) napačno zarisan (kot dvojna puščica, mesto z izhodiščem v Italiji in le s smerjo proti Hispaniji — zopet zaradi površne risbe). Na zemljevidu razvoja rimskega imperija (6) je zarisan obseg Dakije po tradicionalnem mnenju približno

v obsegu današnje Romunije, medtem ko je bila v resnici omejena ob Donavi na ozemlje severno med Singidunom in Aluto, v notranjosti province pa približno na današnjo Sedmograško; stranska karta o bitki pri Kanah je površna, karta Rima pa zaradi prevelikih črk za imena nejasna (*«templum Veneris»* bi se moral nadaljevati »et Romae«). Zemljevid »Rimljani v naših krajih« (7) je brez legend o pomenu znakov (v temeljno karto razdelitve provinc v 1. stol. so brez pojasnila vnesene meje Dioklecianove dobe; pri njih pa manjka tako označba pripadnosti Emone in vzhodne Istre k Italiji, kot tudi meja med vzhodom in zahodom imperija približno od ustja Drine do Kotorja; severna meja Dalmacije je — po Srkulju — skoraj v celotnem poteku napačna; napačna je meja med Praevalitano in Moesijo; Tergeste manjkajo, Virunum je napak vrisan); Peutingerjeva tabla ima vrsto napak (Carminto = Carnunto; znak zah. od Aquileie = Altono; ime Roma je ob znaku za Ostio — tega imena ni, prav tako pa je risar prezrl tudi znak za Rim) in v zahodnem delu kartice tudi zelo mnogo izpuščenega (pri uporabljeni predlogi v Putzgerju, 41, sta še Virunum in Senia; na podobnih reprodukcijah v Perthesovem Atlas antiquus, 2, in Bayrischer Schulbuch-Verlag I, 8, pa še Tergeste, Parentio, Emona, Port. Phannico, Tarsatica, Poetovio; naslov »kopija rimske karte iz 9. st.« je napačen seveda tako glede originala kakor glede kopije). Ni jasno, čemu naj služi na zemljevidu preseljevanja narodov (8) meja rimskega cesarstva iz Dioklecianove dobe (s tem je izgubljena največja karta za kak' preseljevanju sodobni prerez podobe Evrope). Pomožni zemljevid selitve Slovanov (8) je površen in premalo jasen, kronološko neopredeljen in združuje elemente v časovni razdalji skoraj tisoč let (pri tem pa celo brez določitve najširšega območja slovanskega razširjenja, tudi meje obrske države so zarisane povsem samovoljno, pot Obrov v Podonavje pa napačno). Na zemljevidu frankovske države za Karla Velikega (9) je zahodna Istra napačno zaznamovana kot bizantinska (poleg tega Ptuj ni južno od Drave, napak je vrisan Čedad, na Moravskem so mesto tedanjih središč vrisana sodobna mesta, papeška država je napačno omejena, površnosti so pa še pri marsikateri meji in lokaciji kraja). Na zemljevidu Evrope v drugi polovici 10. stol. (10), ki je sicer zelo koristen, je vrsta nenatančnosti (kateri časovni situaciji ustrezajo podobe Bolgarije [Simeon ali Samuel?], Srbije, meje med Poljsko in češkimi deželami [v vsakem primeru je napačno zarisana]); zahodna Istra ni spadala k Benetkam, Zadar ne k Hrvatski, ozemlje Nemčije na jugovzhodu sega predaleč itd.; v zahodni severni Afriki je bil kalifat Idrisov, Anlabidi = Aghlabidi, fatimidski kalifat je družil po letu 969 vso severno Afriko itd.). Na karti jugoslovanskih dežel v 10. stol. (11) sta združeni situaciji Konstantinovega opisa (okr. 950) in Velike Karantanije (po 976), toda bistveni prelom glede politične pripadnosti slovenskih dežel v vmesnem obdobju na karti ni izražen (tudi sicer se ponavlja vrsta napak — do imena Zellia za Celje — in površnosti pri risanju meja, med katerimi je ona med Hrvatsko in Slavonijo kar izpuščena). Stranska karta ni niti reprodukcija podatkov virov, ker preveč podatkov manjka (za Hrvatsko so navedene skoraj samo županije), niti jim ni zvesta, ker imen ne daje v originalni obliki. Na zemljevidu slovenskih dežel v 9. stol. (12) etnična meja proti romanskemu svetu neutemeljeno zajema tudi mejne romanske kraje, vzhodna meja v Prekmurju pa je napačno zarisana (Gumin = »Krmin«; za 9. stol. bi bilo mogoče vrisati seveda mnogo več krajev po podatkih virov, kakor jih je bilo na predlogi za kneževino Karantanijo do konca 8. stol.). Na zemljevidu Velike Karantanije seže meja Furlanske krajine ob Padu predaleč na jug, na Tirolskem pa preveč na sever (Traungau = »Lungau«, resnični Traungau pa spada južno od Donave in vzhodno od Traune; izven oklepaja je izpadlo ime Aquileia, Voline = »Udine« ali »Videm«; na napačnem mestu sta vrisana Dobrla ves in Ptuj). Na pomožni karti o Samovi dobi manjka puščica o slovanskih napadih zoper Bavarce iz Karantanije, puščica langobardskega napada, ki je očitno segel le do Zilje, pa je samovoljno napačno podaljšana čez vse vzhodne Alpe do Donave. Slovenski podatki na zemljevidu Hrvatske okr. 1070 (13) so le ponovitev podatkov karte Velike Karantanije z več na-

pakami (1174 = »1147«; 1136 = »1036«; Gorica je postavljena na desni breg Soče), pa tudi brez premika meje v Istri od Raše do Rečine okr. 1060 (napačna je meja pri Čabru, enako vzhodno od Ptuja in Radgone; pri Postojni je ostal znak za kraj brez imena). Pri Samuelovi državi (14) je zahodna meja seveda negotova; povsem nejasen je kriterij, zakaj zajema karta prav te kraje, ki so vrisani (npr. poznejše Novo Brdo in Rudnik, ne pa Veles in Ravno; »Skadar« je poimenovan kot »Duklja«, Srbica kot Srpčište; pri Dubrovniku, treh dalmatinskih mestih ter pri otokih ni upoštevana na zemljevidu pripadnost k Bizancu; ime Braničevo se na karti ponavlja dvakrat). Meja Velikomoravske države (15) v resnici ni segla južno od Donave (zakaj na zemljevidu ni velikomoravskih sosedov, kakor so v moji razpravi o Etnični strukturi Južnih Slovanov?). Poseg Češke za Boleslava II. proti vzhodu (15) je bil znatno širši, kakor je tu zarisani, meja Otakarjeve Kranjske pa gre na Krasu predaleč na zahod (tudi Celovec ne stoji na pravem mestu). Meje Bolgarije za Simeona so v Vlaški in proti Srbom preozke (15). Pri Madžarih konec 10. stol. je pozabljen pas od Satmarja proti jugovzhodu v Erdelj, manjkajo pa tudičasne osvojitve Matije Korvina na nemškem in slovenskem ozemlju v notranjeavstrijskih deželah (zlasti na Štajerskem; 15). Na zemljevidu o širjenju Arabcev (16) je izražena začetna faza širjenja z večjo gotovostjo, kakor to dopuščajo zgodovinske ugotovitve — vsak atlas namreč kaže Mohamedove osvojitve po svoje, in to negotovost bi bilo treba izraziti z niansiranjem barve; na pomožni karti križarske Palestine so nekatera imena napačna. Na pomožnem zemljevidu o vdoru Mongolov v »jugovzhodno« (pravilno bi bilo »vzhodno in jugovzhodno«) Evropo (17) je ostala Severinska banovina izven Ogrske, »Kumanija« v Moldaviji in vzhodni Vlaški pa brez imena. Na ozemlju Hrvatske leta 1312 (19) so za slovensko ozemlje zbrani elementi iz najrazličnejšega časa, vrženi med podatke, posnete po Srkuljevih zemljevidih za Furlanijo in Primorje z Istro (habsburška posest je segla tedaj šele na Štajerskem do Save, njen obseg na tej karti pa je na Krasu iz časa po 1366, na Dolenjskem pa po 1374 (Metlika!); celjska posest ustreza sredi 15. stol., tudi beneška posest v Istri ponekod šele času po letu 1420 itd.; pri Zadru in Dubrovniku ni označena pripadnost k Benetkam). Na zemljevidu srbske države v dobi Dušana in zlasti po njem avtorji (23) niso popravili zemljevida iz 1954 (po ZNJ I) po ugotovitvah G. Ostrogorskega o »Serski državi« (1965). Zemljevid razvoja slovenskih dežel od 13. do 15. stol. (23; po ZNS II) bi moral precizneje povzeti predlogo tako ponekod glede etnične meje (Čabar, Prekmurje) kakor glede obsega področij doseljavanja. Na obeh kartah na tej strani ni jasno, zakaj so izmed samostanov vzete vpoštev samo Pletenje. Zemljevid jugoslovanskih dežel sredi 14. stol. (24; po miru v Zadru 1358) je potreben le glede Hrvatske; za slovensko ozemlje je dopolnjen po Kosovih urbarjih Slovenskega Primorja II le z (ne povsem natančno narisanimi) osnovnimi podatki glede posesti Goriških, vse drugo pa je znano po drugih zemljevidih (napačen preostanek je meja Štajerske na Boču in Donački gori, ki je bila prestavljena 1311 na Savo); kronološko je zemljevid — risan statično (brez upoštevanja različnih faz razvoja) — zmeden: za Hrvatsko je glede na umik beneške posesti kritični datum po letu 1358, toda glede na meje proti Bosni (ki se razširi med 1320 in 1358 na zahod do spodnje Cetine in Hlivna) pred 1358; za slovensko ozemlje med letom 1374 in 1382 (posest istrske veje Goriških je že habsburška, Trst pa še ne), glede na Srbijo pa gre za čas pred letom 1373 (širjenje Bosne v porečju Lima, Tare in Drine še ni zajeto); poleg cest bi prenesel zemljevid še kake druge podatke iz gospodarstva (Dimno = »Duvno«, morda še kaj podobnega). Na pomožni karti pomotoma Wernberg-Sternberg nista označena kot celjska posest, Kr na Dolenjskem = »Fr« (freisinška posest!), izpuščena je meja med Sa(lzburško) in Kr(ško) posestjo v štajerskem Posavju, nejasen pa je poseben barvni znak za Trst, ki je bil v času zemljevida habsburški. Za »migracije« uporablja zemljevid podobno tehniko kot beograjski atlas, le da z izločitvijo »Bosancev«. Kakor sem že zgoraj poudaril, je ta tehnika za tako pomemben problem nezadovoljiva. Do oprijemljivejše podobe bi bilo mogoče priti le s po-

vezovanjem tokov in različnih strukturnih elementov (glede naselitve sklenjenih skupin z upoštevanjem »vlaške« krajišniške organizacije na obeh straneh turške meje; prav to bi bilo mogoče prikazati z uporabo cerkvenih organizacijskih povezav; za pomen migracij bi bilo temeljnega pomena primerjanje dialektične strukture pred dobo migracij in po njih; žal se turkologi obotavljajo pri sistemiziranju podatkov za prvi naštet element, čeprav sem skušal pobuditi takšno delo že s svojim referatom leta 1960 za cetinjsko posvetovanje naših zgodovinarjev; drugi element predstavlja v našem zgodovinopisju — razen pečke patrijaršije — nekakšen neobravnava »tabu«; glede tretjega je med našimi filologi danes še nemogoče doseči soglasje o izhodišču — sam sem moral opustiti pri ZNJ II zaradi tega nesoglasja poskus, da bi v kombinaciji tokov in dveh dialektičnih struktur dosegel oprijemljivejšo podobo obsega in pomena migracij; zaradi nesoglasja med Beličem in Ivšičem, o katerem zgodovinarji nismo mogli razsojati, sta koncipirana zemljevida obležala v arhivu redakcije; vsekakor pa same puščice povedo manj kot nič, vprašanje pa je za našo zgodovino tako pomembno, da njegovo spregledovanje in zanemarjanje pomeni eno od najpomembnejših slabosti naše historiografije). Na zemljevidu bizantinskega cesarstva v dobi Justinijana leta 565 (26) je obseg langobardskega ozemlja napačno raztegnjen na Norik in severno od Donave, gepidskega pa na ozemlje izven jugovzhodne četrtine znotraj Karpatskega loka; Bolgari spadajo severno od Azovskega morja, ne v porečje Pruta. Na stranski karti je Carigrad preveč raztegnjen ob Zlatem rogu navzgor, prav tako je preširoko zajeto področje Galata (po Putzgerju, 69; ploskovita tehnika načrta ustvarja sploh vtis večje strnjivosti naseljenosti mestne aglomeracije, kakor podrobnejše karte). Na zemljevidu trgovskih potov v srednjem veku (27) je hanzeatska zveza tehnično slabo predstavljena kot teritorij (s ploskvijo); pri obeh italijanskih mestih pa bi bilo mogoče in prav pripisati vsaj pri pomembnejših teritorijih letnice pripadanja Genovi oziroma Benetkam. Pri pomožni karti o »širjenju Normanov« (27) je naslov nepopolen — na njej so zajeti tudi vdori Madžarov (čas zemljevida pa je ok. 1000 in spada kot dopolnilo k zemljevidu str. 10; podobne neurejenosti je v atlasu žal še več!). Karta reformacije v Nemčiji (28) je zelo poenostavljena; za ozemlje čeških in avstrijskih dežel vsekakor ne velja preveč preprosta označba, da so »katoliške... po augsburškem miru leta 1555«. Na zemljevidu jugoslovanskih dežel v 16. in 17. stol. (31) za slovenske pokrajine ni nobenega posebnega elementa, ki ga ne bi bilo na zemljevidih str. 32 (zajeta ni niti turška osvojitve Kanize, niti turški pohod do Monoštra, niti turško prilaščanje dela Prekmurja; meje ob spodnji Soči so napak zarisane: manjka beneška esklava okrog Tržiča vzhodno od Soče; medtem ko seže habsburško ozemlje okrog Ogleja dalje na zahod); Medžimurje je napačno šteto k Hrvatski, za padec Klisa je napačna letnica (1567 namesto 1537). Na stranski karti Sulejmanovih pohodov, prevzeti po madžarskem atlasu (16-17) manjka to, kar je za naše dežele najvažnejše — povratek turške vojske prek našega ozemlja 1529 in 1532 (gl. srbski atlas str. 27!); Medžimurje je — na kakšni podlagi pač? — označeno kot posebna dežela med Ogrsko in Hrvatsko. Na karti hrvatskih in slovenskih dežel v 16. stol. (32) je napačna etnična meja v okolici Čabra (tedaj še ni hrvatski), na karti kmečkih uporov (32) manjka Celje z znakom za bitko 1515; za upor 1573 na slovenskem ozemlju niso zajeti vsi elementi (v srbskem atlasu je predstavitev boljša); upor 1635 bi moral zajemati tudi Notranjsko; od lokalnih uporov je seveda zajet le majhen del (Studenec = »Studenice«; Krško in Videm sta na napačnih straneh Save; na Hrvatskem je izpadlo ime Zagreba; lokacija krajev je sploh le zelo približna). Za karto poti na Balkanskem polotoku manjkajo vse časovne opredelitve, gre pa očitno za elemente zelo različnih dob (od zgodnjega srednjega veka do Napoleonove dobe; Soča se je v severozahodnem delu zajetega ozemlja po pomoti spremenila v morsko obrežje). Na zemljevidu teritorialnega razvoja Hrvatske in Slavonije 1606—1791 (34) manjka vsak element Vojne Krajine, čeprav je pokrivala do 1683 skoraj polovico habsburškega dela obeh dežel. Pri stranski kartici zaradi zanikrne risbe pohod Nikole Zrinskega leta

1664 ne seže do Osijeka, čeprav je bil najslavnejši uspeh pohoda prav sežig Sulejmanovega mostu čez Dravo. Na zemljevidu turških osvojitvev (36) bi moralo biti ozemlje okrog Vel. Varadina pokrito z isto barvo kot Podolje (označeno je kot osvojitvev do 1451, mesto pa je bilo odtrgano od Erdelja 1660). Zemljevid razvoja Kitajske 1368 — 19. stol. (36) zajema le nekaj elementov, narisani pa je preveč samo približno. Prav tako površno in delno napačno je izdelan zemljevid Evrope sredi 18. stol. (37; prim. le izdelavo istega zemljevida v Westermannovem atlasu str. 116—117). Meje Ilirskih provinc (41) leta 1811 (odtlej izvira meja v Kanalski dolini) so prevzete še z vsemi napakami, ki se vlečejo v naših zemljevidih v glavnem od Vj. Klaića naprej (gl. Slovensko Primorje in Istra, 1953, ali zbornik Napoleonove Ilirske province, 1964 — k Ilirskim provincam spada ozemlje v povirju Drave, ne pa v povirju Krke; od 1811 teče meja po Soči od izvira; meja med »Istro« in Kranjsko je napačna; civilna Hrvatska je bila teritorialno zvezana s staro Pazinsko knežijo; manjka meja med civilno in vojaško Hrvatsko). Karta širjenja habsburške posesti (43) površno prevzema stare napake in se razlikuje za slovensko ozemlje od karte str. 23; risba obeh kart str. 41 je v atlasu 1954 skrbnejša in pravilnejša, čeprav so nekatere napake prevzete po Putzgerju že tam. Zemljevid narodnosti Avstro-Ogrske (43), za našo zgodovino zelo pomemben, ima vrsto napak (slovensko ozemlje je omejeno na severu v glavnem s črto sedanje državne meje, tako da koroški Slovenci niso upoštevani; tudi druge meje v podrobnostih niso točne; odkod označba »muslimanov« v Bosni kot narodnost?). Zemljevid jugoslovanskih dežel v 19. in 20. stoletju do 1918 (48) je na severozahodu nedokončan (meje Koroške in Tirolske); meja Goriške proti Italiji je napačno zarisana; obseg Vojvodine v Sremu 1848—60 manjka; napačna je severna meja Istre, sicer pa so površnosti te vrste v manjši meri tudi marsikje drugod (dolenjska železnica neha nekje sredi proge; Goriška je spremenjena v Gradiško). Zemljevid »Srbije do 1918« sega v resnici do 1919 (vsaj na bolgarski meji). Za »dogovorjeno črto za razdelitev leta 1912« na zemljevidu Makedonije velja isto, kar je bilo napisano ob beograjskem atlasu (50). Na zemljevidu razdelitve Jugoslavije v banovine (57) spadata Čabar in Bela krajina po barvni označbi k Dravski banovini; v resnici je pripadel Čabar z razdelitvijo 3. X. 1929 k Dravski banovini, Bela krajina pa hkrati k Savski; z oktroirano ustavo 1931 pa se je vrnila Bela krajina k Dravski banovini, Čabar pa hkrati k Savski; zemljevid torej ne ustreza nobeni resnični zgodovinski situaciji in Čabar ni bil ločen od Dravske banovine šele z ustanovitvijo banovine Hrvatske, kakor se zdi po njem. Kartico plebiscita motijo romunske železniške proge, ki po nemarnosti niso bile odstranjene iz glavne karte, ko je prišla nova pomožna karta v njen rob. Zemljevid okupacijskih con (60) ima več napak, ki se — po napakah v atlasu NOB VII — vztrajno ponavljajo v naših atlasih in kartah: vse Prekmurje je spadalo v madžarsko okupacijsko cono, prav tako tudi vse Medžimurje (zakaj je zaznamovano s posebno barvo?); napačna je meja ob Krki, kjer je bilo tudi ozemlje na desnem bregu Save v nemških rokah; Vis, Korčula in Mljet so (tu gre za originalno napako) napačno zaznamovani z barvo nemške namesto italijanske okupacije; meja italijanskega direktnega okupacijskega ozemlja okrog Kotorja sega na severu predaleč, na zahodu pa ne zajema vsega ozemlja; Albaniji pridruženo ozemlje je segalo v vsem pasu dalje proti vzhodu, zlasti pa okrog Ohridskega in Prespanskega jezera, tako da je segla bolgarska cona do Ohrida le z ozkim pasom (gl. italijanske atlase iz vojnega časa!). Na kartici Svobodnega Tržaškega ozemlja (64) bi mogla biti vrisana še sprememba meje po londonskem sporazumu leta 1954.

Ceprav smo torej obeh atlasov lahko veseli, ker pomenita vendarle veliko izboljšanje pomagal za pouk zgodovine, ne moremo biti z njima v resnici zadovoljni. Hrvatski je uporabnejši, toda srbski obljublja mnogo več. Kljub vsemu pa se zdi, da ne bomo dobili resnično dobrega zgodovinskega atlasa, dokler ne bomo imeli večjega zgodovinskega atlasa, zanesljivo sestavljenega za zgodovino naših narodov. Pri tem seveda ni mogoče čakati na rezultat nujno počasi potekajoče in mnogo podrobnejše akcije naših akademij. Pač pa

bi bilo treba čim bolj pohiteti z uresničevanjem načrta, ki ga je pred leti postavil kot svoj cilj Zavod za izdavanje školskih udžbenika NR Srbije — atlas za zgodovino naših narodov v obsegu okr. 200 strani s Škalamero kot glavnim kartografom. Šele tak atlas bo mogel biti trdno oporišče za izdelovanje v resnici dobrih atlasov za naše šole, sam pa bi služil kot eden izmed najpomembnejših priročnikov za seznanjanje z našo preteklostjo ne samo študentom vseh zgodovinsko usmerjenih strok na univerzi, marveč vsem ljudem z zgodovinskim zanimanjem.

Bogo Grafenauer

Klaus-Detlev Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, Bd. 37), Wiesbaden 1967. 326 str., 5 načrtov in 2 zemljevida, povzetek v angleščini.

Habilitacijsko delo mladega znanstvenika iz »Inštituta za raziskavanje agrarnih razmer in gospodarstva« na univerzi Justa Liebiga v Giessenu, predstavlja temeljito in kritično sintezo celotne problematike, ki je povezana z nastankom, ustrojem in razvojem meščanske naselbine »na Griču« poleg Zagreba do konca 14. stoletja. Avtor je predaval o srednjeveških mestih jugovzhodne Evrope v območju srednjeevropskih nemških in italijanskih mest že oktobra 1966 ob mednarodnem visokoškolskem tednu na gradu Liebenzell pri Pforzheimu, kjer so imeli referate še Jugoslovani: Dj. Basler (Sarajevo) o mestu v bizantinski dobi, Sućeska (Sarajevo) o mestu v turškem razdobju in Toša Tišma (Novi Sad) o ekonomsko-finančnih vidikih v novodobnem razvoju mesta na evropskem Jugovzhodu.

Gospodarskega in pravnega zgodovinarja morajo zanimati posebnosti pri nastanku današnjega Zagreba, ki je imel do l. 1850 troje upravnih enot: svobodno kraljevo mesto »na Griču« ter meščanski naselbini zagrebškega škofa in stolnega kapitlja (Zagreb v ožj. pomenu). Od ustanovitve l. 1242 je bilo svobodno kraljevo mesto nosilec mestnega razvoja. Zato posveča razprava glavno pozornost njemu. Zaradi neposredne sosesčine, gospodarskega tekmoovanja in stoletnih nasprotij med tremi enotami, je moral avtor upoštevati tudi stalne stike med njimi.

V uvodu je opredelil zgodovinsko nastale skupine (tipe) mest na ozemlju današnje Jugoslavije ter uvrstil hrvatska mesta Slavonije v posebno skupino. V časovnem zaporedju razlikuje pri njih:

- a) naselbine in mesta, ki so nastajala ob rimskih cestah,
- b) naselbine Slovanov od časov prihoda Hrvatov,
- c) razvoj meščanskih naselbin pod vplivom ogrskih mest zlasti pod Belo IV.

Za starejšo dobo manjka še temeljitih študij in sintez. Tudi ni potrebne povezave med hrvatsko in madžarsko zgodovinsko vedo. Hrvatom se še ni posrečilo, da bi ugotovili slovanske prvine svojih srednjeveških meščanskih naselbin, kakor je to upelo Čehom, Poljakom in Rusom. Vsekakor neka nepretrgana naseljenost ozemlja pri Zagrebu od rimskega municipija Andautonije do prvih zanesljivih poročil o zagrebški škofiji ob koncu 11. stoletja še ni bila dokazana. Brez dvoma so obstajale neke predhodne stopnje v razvoju meščanskih naselbin v Slavoniji v 11. stoletju. Ker pa niti arheološke najdbe niti pisani viri ne nudijo odločnih dokazov, moremo le domnevati, da so bila to neagrarna središča na sedežih knezov ali naselbine trgovcev in rokodelcev ob utrdbah kot sedežih županov ali središč komitatov.

O nastanku svobodnega kraljevega mesta »na Griču« obstajajo razna nerešena vprašanja in mnenja. V članku: Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba (Historijski zbornik XVIII, 1965, 129—140) je prikazal I. Kampuš dve glavni tezi. K. D. Grothusen tega članka ni mogel več upoštevati,

ker je bil njegov rokopis tedaj že pri založniku in se je tisk zavlekel do l. 1967. Nada-Klaić izhaja od predpostavke, da je bil »na Griču« star »castrum« kot središče župnije in da je nastalo na vznožju omenjenega hriba »podgradje« (suburbij) trgovcev in rokodelcev, ki je služilo kot osnova za nastanek svobodnega kraljevega mesta v 13. stoletju, češ da so se preselili prebivalci podgradja v novo ustanovljeno meščansko naselbino. V zgodovini meščanskih naselbin na jugoslovanskih tleh imamo precej primerov »podgradij«. Toda v našem primeru viri ne dajejo nikakih možnosti, da bi mislili na kontinuiteto med suburbijem in svobodnim mestom. Iz listine o ustanovitvi meščanske naselbine »na Griču« ni razvidno, da bi se tedaj nahajala kakšna naselbina na podnožju oziroma da bi bila planota hriba v prvi polovici 13. stoletja poseljena.

Teza I. Kampuša sloni na mnenju, da dokazuje hitra izgradnja utrd »na Griču« po meščanih precejšnjo gospodarsko moč teh »hospites«. To pa so mogli biti le bogati trgovci iz sosednje naselbine zagrebških škofov in kapitlja, predvsem iz »vicus Latinorum«, ki so porabili to priliko in se preselili na grič »Gradec«. S tem pa je bil oškodovan škof. Ob ponovni nevarnosti pred Tatari pa je l. 1247 zagrebški stolni kapitelj izprosil od kralja del omenjenega griča, da bi tudi za se zgradili utrdbe. To pa je moralo škodovati mladi meščanski naselbini in sprožiti dolgotrajna nasprotja. Grothusen je mnenja, da ob obstoječem stanju virov ni mogoče dokončno rešiti vprašanja o nastanku meščanske naselbine »na Griču«. Zdi se mi pa verjetno, da so morali premožni »hospites« tj. trgovci tvoriti jedro prebivalstva nastajajočega svobodnega kraljevega mesta. Ti pa so mogli priti le iz glavnega sedeža trgovcev v Slavoniji, iz Zagreba.

Težišče študije je torej prikaz razvoja omenjenega mesta »na Griču« od l. 1242 do 1400: ustanovitev po Belu IV., skrb za gradnjo obrambnih naprav, svoboščine mesta glede pravnega ustroja, gospodarskega življenja in vojaških obveznosti. Posebej je razložil avtor organizacijo mestne uprave (generale consilium, iudex, jurati, consiliarii) in sodstvo. Ni pozabil na pravno-narodopisno zanimivost uporabe sramotnega kamna (glej Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas Bd. II. 1956, 182). Nadalje je omenjena tudi predkupna pravica sorodnikov. Viri razlikujejo med prebivalci: »cives« in »inquinili (habitatores)« ter 4 skupine: Slovine, Nemce, Latine in Ogre, ki so bili docela enakopravni, medtem ko je imela v nekaterih ogrskih mestih ena izmed narodnostnih skupin prednost. Avtor je skušal uspešno določiti približno število prebivalcev naselbine. Zelo pomembne so bile bratovščine, ki so služile tudi kot zarodki za združitev rokodelcev v cehe. V posebnih poglavjih je obravnaval organizacijo župnije, cerkve in samostane v naselbini ter topografijo mesta. Njegovo ozemlje je bilo razdeljeno na 9 »insulae«, ki jih poznamo tudi v nemških mestih one dobe. Vendar tu v Slavoniji niso bile skupnosti s samoupravnimi nalogami, marveč so služile predvsem upravnim (zlasti davčnim) namenom.

Mesto »na Griču« je bilo stalno na strani ogrskih vladarjev in ob borbah za prestol od začetka pristaš Anžujcev. Razmerje mesta do zagrebških škofov in kapitlja je postajalo v teku časa iz številnih, predvsem gospodarskih vzrokov vedno težje in je vedlo do krvavih vpadov in požigov. Avtor je analiziral povode za te spore. Prikazal je tudi odnose meščanov do bana, posameznih plemiških rodov in drugih mest. Pomen meščanske naselbine v trgovini in obrti je mogel Grothusen le na kratko obravnavati. Potrebna bi bila poglobljena moderna študija o trgovini v daljavo, ki bi še bolje pokazala, da je segala zunanja trgovina ne le na jadransko obalo, marveč tudi prek morja v Italijo, zlasti v Benetke in Firence, na drugo stran pa v notranjost Ogrske in v alpske dežele. Nikakor ne bo držala trditev M. Mirkovića, da sta imela zunanja trgovina in trgovina v daljavo v svobodnem kraljevem mestu docela podrejeno vlogo. Dasi so po številu prevladovali v mestu rokodelci nad trgovci, vendar ni mogoče ugotoviti dejanskega razmerja med njimi iz davčnega seznama iz leta 1368 že zaradi dejstva, da 40% pridobitno delavnih moških nima

oznake poklica. Grothusen ugotavlja pravilno, da se je ukvarjal del rokodelcev tudi s trgovino. Za srednji vek je vobče značilno, da so trgovali rokodelci pogosto s surovinami svoje obrti. Zlasti velja to za mesarje, ki so na veliko trgovali z živino in kožami. Mesto »na Griču« je imelo sorazmerno veliko zemljiško posest, kjer so bivali podložni »coloni« in »servi«.

Nekako ob času ustanovitve svobodnega mesta »na Griču« je nastopila pomembna sprememba v denarstvu. Zaradi izčrpanja koroških rudnikov srebra je pričel hitro ponehavati dotok breških novcev, ki so prihajali zlasti iz dveh vzporednih vrst kovnic v soseščini. Prva je potekala ob meji Štajerske in Kranjske od Graza prek Ptuja, Rajhenburga (Brestovca), Brežic, Čateža pri Brežicah, Otoka pri Dobravi (Gutenwört), Kostanjevice in Sv. Križa pri Kostanjevici, druga vzporedno z njo od Velikovca prek Grebinja, Slovenj Gradca, Kamnika in Ljubljane. Denar je služil za nakup presežkov živine in žitaric, v navedenih krajih pa so vsekakor trgovali tudi s kovanim srebrom in srebrom v šibikah. Sredi 13. stoletja prično izkoriščati rudnike srebra na Hrvatskem in v drugi polovici 13. stoletja postane svobodno mesto »na Griču« sedež kovnice slavonskih novcev. Zato je hvale vredno, da je avtor ob zaključku svoje študije prikazal tudi denarstvo.

Josip Zontar

Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968 (597 strani, ilustrirano).

V nekaj več kot 10 poslednjih letih je Mohorič objavil za okoli 2500 tiskanih strani monografij iz naše gospodarske zgodovine. Vsa ta znatna količina dokazuje, da je pisec eden izmed najplodovitejših slovenskih zgodovinarjev-amaterjev. Do sedaj je obdelal mežiško industrijo, idrijski rudnik živega srebra, jeseniško železarno, tržiško predilnico, ljubljansko trgovino, itd. Kot najnovejše delo je izšla letos zgodovina železnic.

O železnica obstaja že veliko literature. Mohoričeva naloga bi torej bila, izdelati na že znani osnovi dobro in pregledno sintezo, za čas stare Jugoslavije, ki ga pač najboljše pozna in obvlada, pa še dodati svoje izkušnje in spoznanja, priključiti nove dokumente itd. Avtor je sicer storil tako, vendar je z nekaterimi dolgimi, vrinjenimi poglavji zameglil sintezo.

Vsebinsko svoje zgodovine železnic je avtor razdelil na 4 dele. Prvi del je naslovil z »Od izuma lokomotive do slovenskega programa graditve železnic (1825—1872)«, kjer podaja vse pomembnejše železniške dogodke od Stephensonsona pa do borznega poloma v letu 1873, ki je glavni krivec za kaj hitro likvidacijo »slovenskega programa graditve železnic«. Obsega torej predmarčno dobo in ves nadaljnji čas do vključno znane »gründomanije«. Drugi del, ki ima naslov »Vračanje na sistem državnih železnic (1873—1918)«, zaključuje popis historiata železnic v habsburški monarhiji. V obeh delih ni večjih vsebinskih pomanjkljivosti, ker temelji Mohoričeva knjiga na številni in pretehtani literaturi. Pač pa so ostale brez razlage razpredelnice na straneh 26—27, 40—42, 52 itd. Seznam literature navaja v glavnem vsa najvažnejša dela; manjka sicer nekaj razprav, ki se tičejo železnic, toda bistvenega pomena niso (npr. Bericht des statist. Comité's in Leoben, J. Jenkovi članki v Kroniki).

Tretji del knjige je Mohorič namenil železnicam od nastanka stare Jugoslavije do okupacije 1941 (in ne do druge svetovne vojne 1941, kot piše; zamenjal je okupacijo z drugo svetovno vojno). Mislim, da je to najboljši del vse knjige, kjer je na približno 150 straneh teksta mnogo zanimivega ali pa je že znane stvari osvetlil z novih vidikov (prim. besedilo na str. 374—398). — Poslednji četrti del knjige — čas po osvoboditvi — je samo prirodni zaključek vse knjige in prav tako prinaša veliko tehtnih podatkov.

Knjiga je izdatno ilustrirana in — kot sploh vse knjige Slovenske matice — lepo opremljena; v dodatku je na umetniškem papirju odtisnjenih 32 reprodukcij z raznimi železničarskimi motivi.

Jože Sorn

Toussaint Hočevar, *The Portorož Conference: A Plea for Liberalization of Trade in the Danubian Area* (The Florida State University Slavic Papers, Volume 1, 1967; str. 19—34).

Center za slovanske in vzhodnoevropske študije na floridski državni univerzi je leta 1967 pričel izdajati revijo z naslovom The Florida State University Slavic Papers. Prva številka prinaša sicer 9 razprav, vendar želim tu omeniti samo T. Hočevarjev prispevek »Portoroška konferenca: zahteva po liberalizaciji trgovine v Podonavju«, ker je precej tehten donesek k naši poprevratni gospodarski problematiki. Ekonomska konferenca, ki se je sestala leta 1921 v Portorožu, je pomenila — po Hočevarju — najznačilnejši poskus razširitve trgovine v tem delu Evrope v času med obema svetovnima vojnama. Inicijator konference so bile zahodne industrijske velesile. Konferenca je sicer pokazala napredek v področju transporta in zvez, vendar ni dosegla angloameriškega cilja o ustanovitvi podonavskega trgovskega področja.

V uvodnih odstavkih seže avtor sicer nazaj do leta 1860, do časa, ko so v Evropi pričeli uvajati moderne trgovinske pogodbe, vendar pa večji del razprave posveti mednarodnim trgovinskim odnosom po razsulu habsburške monarhije. Izdatno je uporabljal vire, največ seveda ameriške mikrofilmske posnetke uradnih nemških dokumentov, preslikanih po drugi svetovni vojni. — Avtentično jugoslovansko stališče do portoroške konference nam bo znano šele, ko bomo pregledali arhive v Beogradu. Do takrat pa nam bo Hočevar skoraj glavna literatura (če si odmislimo sočasne vesti jugoslovanskih časnikov; domače sintetične razprave o portoroški konferenci še nimamo).

Jože Sorn

Julijana Vrčinač, *Naša najnovija istorija*. (Pregled od 1919 do 1945.)

V Beogradu je lansko leto pri »Zavodu za izdajanje udžbenika socialističke republike Srbije« izšla knjiga Julijane Vrčinač *Naša najnovija istorija* kot učbenik za Višjo pedagoško šolo, ki zajema dobo stare Jugoslavije in NOB. Vsi, ki se ukvarjamo z najnovejšo narodno zgodovino, smo knjigo z vsem zanimanjem sprejeli. Do sedaj namreč za obdobje stare Jugoslavije, ki mu je odmerjen večji del knjige, 190 strani od 290, še nimamo temeljitih zgodovinskih pregledov. Žal pa knjiga ni upravičila pričakovanj, da bo postala priročnik študentom in srednješolskim profesorjem. V knjigi so nekatere stvari, do katerih je treba kritično pristopiti in nanje opozoriti.

Knjiga je le zgodovinski pregled, kar se vidi tudi iz podnaslova. Napisana je na podlagi arhivskega gradiva in literature in je kot pregled, vsaj za čas stare Jugoslavije, ki jo bom natančneje analiziral, še kar uporabna. Nedvomno je preglednejša in jasnejša od mnogo obsežnejšega dela Ferda Culinovića »Jugoslavija izmedju dva rata«. Julijana Vrčinač je pač koristila že nova dognanja iz zgodovine stare Jugoslavije in nove arhivske dokumente.

Dobra stran knjige je v tem, da se ne izogiba zgodovine delavskega gibanja in je to lepo organsko vključeno v zgodovinski razvoj Jugoslavije med obema vojnama. Resda govori predvsem o komunističnem gibanju in skoraj popolnoma zanemarja ostale smeri v del. gibanju. Sam pregled razvoja in dela KPJ pa je zelo dobro podan, nedvomno mnogo bolje kot v knjigi Pregled zgodovine ZKJ; na to je potrebno še posebno opozoriti. Res pa je, zaradi vtisa, ki ga daje razporeditev poglavij in podpoglavij, kjer mora biti predvsem pri zgodovinskih pregledih vsakemu zgodovinskemu dogajanju odmerjeno točno toliko napisanega, kolikor zasluži po svoji zgodovinski teži, preveč naslovov o KPJ v prvem obdobju Jugoslavije do šestojanuarske diktature. To zavaja v napačno predstavo o pomenu in moči KPJ v tem obdobju. Ni razviden tisti kvali-

tetni skok, ki ga je le ta napravila v drugem obdobju stare Jugoslavije po diktaturi, točneje po letu 1934, ko je notranje dozorela in začela dobivati širok vpliv na jugoslovanske narode.

Snov je razdeljena na štiri večja poglavja, ki obsegajo vsako po nekaj razdelkov. Če jih samo imenujemo: 1. Proglašenje kraljevine Srba, Hrvatov i Slovenaca, 2. Period prividnog parlamentarizma 1921—1928 godine, 3. Period šestojanuarske diktature 1929—1934 godine in 4. Režim namesništva in še posebno poglavje Nauka i kultura izmedju dva rata, vidimo, da se drži tradicionalne periodizacije, ki se opira na razvoj družbeno-političnega sistema.

Seveda pa ima delo vrsto napak in pomanjkljivosti, na katere bi radi opozorili. S stališča slovenskega zgodovinarja se ne moremo strinjati s celotnim prikazovanjem jugoslovanske zgodovine med obema vojnama. Prvo, s čimer se ne strinjamo, je koncept, ki se nam zdi napačen.

Delo prikazuje večinoma le politične kombinacije v Beogradu med posameznimi velikosrbskimi strankami in srbsko-hrvatski nacionalni konflikt; bralec pa ne dobi vtisa, da so v Jugoslaviji še druga nacionalna nasprotja. O njih govori avtorica le mimogrede, brez očitne zavestne potrebe sintetično jih vključiti v koncept celotnega zgodovinskega razvoja v tem obdobju.

Ves zgodovinski razvoj je pokazan precej posplošeno in daje vtis nekakšne unitarnosti. To pa se tudi zaradi posploševanja ne bi smelo zgoditi, če bi bilo avtorici jasno izhodišče, da nimamo neke splošne jugoslovanske zgodovine med obema vojnama, ampak da je zgodovina stare Jugoslavije le rezultat zgodovine posameznih jugoslovanskih narodov. Nacionalne buržoazije so se spopadale z velikosrbsko buržoazijo in sklepale z njo kompromise o delitvi politične oblasti, niso pa znale in mogle rešiti narodnega vprašanja. Rešitev narodnega vprašanja je pokazala šele avantgarda delavskega razreda KPJ in popeljala jugoslovanske narode na skupno pot zgodovine.

Knjiga vsebuje tudi precej faktoloških napak in pomanjkljivosti, ki jih ne more prenesti niti pregled. Tako piše na strani 128: »Nasuprot vladinosti listi pojavile su se (za volitve 1935, op. J. P.) liste »Udružene opozicije i Seljačko demokratske koalicije. Privremeno su se ujedinile u izbornoj borbi: Demokratska stranka Ljube Davidovića, Zemljoradnička stranka Jovana Jovanovića, deo Radikalne stranke oko Ace Stanojevića, Hrvatska seljačka stranka Vladimira Mačeka, Samostalna demokratska stranka Većeslava Vildera, Jugoslovenska muslimanska organizacija Mehmeda Spaha i Slovenska ljudska stranka Antona Korošca. Nosilac listi bio je Vladimir Maček.«

To je velika napaka. SLS ni sodelovala na volitvah na listi združene opozicije. Najprej se je z njo sicer pogovarjala za skupen nastop, v zadnjem trenutku pa je abstinirala. SLS je bila v tem času že v tajnem sporazumu z Milanom Stojadinovićem in knezom namestnikom Pavlom in je takoj po volitvah stopila v Stojadinovićevo vladu in novo vladno stranko JRZ. Pri vseh teh političnih kombinacijah je SLS odigrala zelo pomembno vlogo, žal negativno, v celotnem jugoslovanskem merilu, da ne govorimo tu posebej o njeni vlogi v Sloveniji, kjer je imela za sabo večino volivcev. Tega se ne sme prezreti, če se hoče verno prikazati zgodovinsko dogajanje.

Takoj za navedenim tekstom sledi zopet pomanjkljivost: »I pored uspeh i snažnih akcija radničke klase, jačanja uticaja KPJ i prvih pozitivnih rezultata u stvaranju antifašističkog pokreta KPJ nije mogla da izide na izbore sa samostalnom listom.« Mislím, da bi se moralo napisati, zakaj KPJ ni mogla postaviti svoje liste, ki bi se ne imenovala komunistična ampak ljudskofrontovska. CK KPJ, ki je bil v inozemstvu, se dolgo ni mogel odločiti ali naj se poveže z Živkom Topalovićem, ki bi bil nosilec liste, ali naj nastopi samostojno, ali naj morda abstiniira. Komunistom v domovino so prihajale različne direktive, ki so jih samo begale, tako da se je del abstiniral, drugi pa so volili kandidate združene opozicije.

Vodstvo KPJ je po volitvah spoznalo nepravilnost svoje taktike in že na plenumu CK junija 1935 v Splitu so bile sprejete nove smernice za politiko partije.

Kdaj pa kdaj je zaslediti v knjigi ob vsakokratnem orisu situacije po Jugoslaviji tudi kratek odstavek o Slovenceh, medtem ko o Makedoncih sploh ni govora; ne vem ali se res vsa makedonska zgodovina izčrpa z oznako, da so bili podrejeni srbski buržoaziji. Večina oznak razvoja v Sloveniji je napačna. Tako avtorica govori na strani 54: »Pregovori šefova buržoaskih stranak doveli su (konec leta 1922, op. J. P.) do stvaranja privremenog i kratkotrajnog jedinstvenog fronta u koji su ušle: Slovenska ljudska stranka, Radikalna, Demokratska, Naprednjačka i Samostalna stranka.« Takšnega bloka nikoli ni bilo v Sloveniji, pa tudi stranke niso pravilno našteje. V tem času se je v Ljubljani res ustvaril nenavaden blok »Zveza delovnega ljudstva«. Decembra 1922 so se povezali za ljubljanske občinske volitve: komunisti okoli Delavskih novic, socialistična frakcija Zarjanov in SLS, bolje rečeno njen sindikat JSZ. Ta povezava je nastala na podlagi skupnega komunalnega programa in bila naperjena proti slovenskim liberalcem JDS, ki so imeli v rokah mestno občino. Ta blok torej ni povezuje buržoaznih strank, ampak neke vrste enotna delavska fronta.

Ko avtorica govori o ljudski fronti, pravi na strani 133: »KPJ je jedino uspjela, da ostvari sporazum o saradnji sa slovenačkom socialističkom grupom kroz Jugoslovensku strokovnu zvezu, inace u ostalim krajevima saradnja sa socijalističkim vodjama nije mogla biti ostvarena.« Zopet napaka; iz teksta je razumeti, da je bila Jugoslovanska strokovna zveza socialistična grupa, s katero se je slovenska KPJ sporazumela o sodelovanju. Vemo pa, da je JSZ kršćansko socialistični sindikat, ki je sodeloval s komunisti in je z njim partija sklenila dokončen sporazum leta 1940. Slovenski socialisti so vedno bili nasprotni ljudsko-frontovskemu zblizevanju. Edino poleti 1936 so se priključili prvi ljudsko-frontovski koaliciji — kmečko delavskemu gibanju, iz katerega pa so izstopili že v prvi polovici leta 1937.

Takšnih napak avtorica ne bi napravila, če bi pogledala delo dr. Metoda Mikuža »Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji«, ki je lahko dostopno.

Knjiga je ponoven dokaz, da posamezniku ni lahko pisati zgodovine Jugoslavije, kajti o posebnostih zgodovinskega razvoja pri jugoslovanskih narodih se težko informira, ker ti še nimajo dobrih pripomočkov za svojo zgodovino najnovejše dobe. Tako je naloga slovenskih zgodovinarjev, da čimprej napišejo zgodovino svojega naroda in pripomorejo k boljšemu razumevanju zgodovine jugoslovanskih narodov. Avtorjem v Beogradu priporočamo, da se pri pisanju jugoslovanske zgodovine med obema vojnama posvetujejo tudi z zgodovinarji v Skopje, Zagrebu, Sarajevu in Ljubljani.

Del knjige, ki je posvečen obdobju NOB, je kratek in zaradi tega res samo okviren ter ne prinaša nič novega.

Janko Prunk

Paolo Spriano, *Storia del partito comunista italiano*, I, Da Bordiga a Gramsci, G. Einaudi editore, Torino 1967, strani 513 z uvodom in imenskim kazalom.

V Italiji se zgodovinarji pa tudi politični delavci, udeleženci zgodovinskega dogajanja in novinarji, v zadnjih letih čedalje bolj posvečajo proučevanju bližnje preteklosti, zlasti obdobja od prve do konca druge svetovne vojne. Za to raziskavo je značilna individualna angažiranost in težnja po poglobljanju dosedanjih narativnih pregledov oziroma po sintetični obdelavi problematike Oba elementa pa vodita k obdelavi posameznih vprašanj ali gibanj, ki so pogostoma časovno in lokalno omejena. Težišče dosedanjih raziskav je še vedno doba začetnega fašizma in doba odporiškega gibanja v letih 1943—1945. Prav redki zgodovinarji so se lotili tudi celovitejših zgodovinskih prikazov tega obdobja, med njimi Salvatorelli in Mira, *Storia dell'Italia nel periodo fascista* (Torino 1956), Chabod, *L'Italia contemporanea, 1918—1948* (Torino 1961) in Carrocci, *Storia del fascismo* (Milano 1963).

V vrstni proučevanja razvoja posameznih političnih strank vzbuja največje zanimanje raziskovalcev zgodovina komunistične stranke in njenih organizacij. Množičen značaj te stranke, razvejanost gibanja, njena posebna vloga v dobi nastajanja fašizma in poznejšega ilegalnega odpora ter njene mednarodne vezi, so vprašanja, ki privlačijo zlasti mlajše raziskovalce. K temu je dodati še dejstvo, da iz dneva v dan narašča število novih, še ne poznanih virov, ki sproti omogočajo dopolnitve in osvetlitve že doseženih rezultatov. Dosedanji dosežki vzbujajo domnevo, da se raziskava te problematike v Italiji naglo približuje končni sintetični zgodovini italijanske komunistične stranke. To pričakovanje nam posebej utrjuje najnovejše delo P. Spriana: *Zgodovina italijanske komunistične stranke*, prvi del.

Zgodovinski pregledi razvoja komunistične stranke, ki so izšli pred Sprianovo zgodovino, so grajeni pretežno na časopisnih virih in spominih ter le v manjši meri na arhivskih virih kot so okrožnice, zapisniki kongresov, resolucije in podobno več ali manj že objavljeno gradivo. (Prim.: Robotti-Germanetto: *Trent'anni di lotta dei comunisti italiani*, Roma 1952, Bellini-Galli: *Storia del Partito comunista italiano*, Milano 1953 in Gallijeva predelana izdaja z istim naslovom, Milano 1958, Togliatti: *Il partito comunista italiano*, Milano 1958.)

Sprianovo delo pa se bistveno razlikuje od drugih razprav zlasti zato, ker je grajeno na doslej nedostopnih in neuporabljenih dokumentarnih virih. Spriano je med prvimi italijanskimi zgodovinarji dobil možnost vpogleda v državni arhiv v Rimu, ki je po zakonu zaprt za dobo 50 let od dne nastanka dokumenta. Uporabil je zlasti fond notranjega ministrstva, kjer so zbrani dokumenti, ki jih je policija zaplenila ob vsakokratnih aretacijah, in poročila lokalnih oblastnih organov o dejavnosti komunistov. Drug pomemben fond, ki ga je Spriano uporabil, je arhiv italijanske komunistične stranke v inštitutu Gramsci v Rimu. V tem arhivu, ki še ni urejen in dostopen vsem raziskovalcem, so med drugim zbrane fotokopije tistih dokumentov, ki jih je partija pošiljala kominterni v Moskvo in del dokumentov kominterne, ki govorijo o italijanskih zadevah. Tretjo skupino gradiva je dal avtorju na razpolago Švicar Jules Humbert-Droz, ki je bil v prvih povojnih letih predstavnik kominterne v Italiji. Njegova poročila kominterni in sporočila italijanski stranki so neprecenljive vrednosti za proučevanje odnosov med italijansko komunistično stranko in vodstvom komunistične internacionale. Za leta 1923—1925, zlasti za vprašanje nastajanja novega vodilnega jedra v italijanski stranki je bila za Spriana najpomembnejša zbirka dokumentov Angela Tasce. Angelo Tasca, avtor mnogih zgodovinskih razprav, med drugim znanega dela *Nascita e avvento del fascismo* (Firenze 1950), je bil leta 1928 predstavnik italijanske komunistične stranke pri kominterni v Moskvi. Tedaj je prevzel arhive svojih predhodnikov, ki so vsebovali kopije korespondence med voditelji italijanske stranke. Te kopije je Tasca prepisal, odnesel iz Moskve in jih obdržal pri sebi po izključitvi iz komunistične stranke leta 1930. Po drugi svetovni vojni je zbirko oddal inštitutu Feltrinelli. Del teh dokumentov je objavljen v zbirkah *Dalle carte di Angelo Tasca* (Milano 1966) in *La formazione del gruppo dirigente del Partito comunista italiano nel 1923—1924* (Annali inštituta G. Feltrinelli, l. III, 1960, str. 388—530 in dopolnjena samostojna publikacija Ed. Riuniti, Roma 1962). Druga zbirka nudi z daljšim Togliattijevim komentarjem popolno sliko odnosov, ocen, idej in teženj vodilnih osebnosti italijanske komunistične stranke v dobi frakcijskih bojev.

Razen omenjenih arhivskih fondov, tiskanega gradiva in posameznih razprav je Spriano v svoje delo vključil tudi pričevanja preživelih strankinih delavcev. Izgibal pa se je objavljenih spominov, ki so po njegovem mnenju »žal v veliki meri prepleteni bodisi s hagiografskimi bodisi z obrekovalnimi elementi pretiravanja ali zamolčevanja, povezani pač z okoliščinami in strastmi, izvirajočimi iz dogodkov, bojev in pravil viharjih štirih desetletij«. (Uvod, stran X).

Delo P. Spriana na več kot petsto straneh obravnava sorazmerno kratko razdobje osemletnega razvoja italijanske delavske stranke oziroma petletni

razvoj Komunistične stranke Italije. Iz podnaslova razberemo, da bo temu prvemu delu: od Bordige do Gramscija, sledil drugi del: leta ilegale. Za začetni mejnik je avtor vzel oktobrsko socialistično revolucijo leta 1917, ko se v italijanski socialistični stranki pokažejo jasni obrisi neke nove leve, poznejše komunistične stranke. Za končni mejnik prvega dela pa je postavil III. kongres komunistične stranke, januarja 1926, ki po njegovem mnenju zapira težko fazo notranjih bojev in je hkrati mostišče k naslednji fazi, ko gibanje ponikne v popolno ilegalo. Ta zareza sovпада v mednarodnem delavskem gibanju z začetkom stalinskega obdobja (str. XII).

Avtor je delo razdelil na trideset poglavij, razvrščenih kronološko po problemih. V prvih poglavjih obravnava prehod italijanske socialistične stranke na revolucionarne pozicije, njene koncepte o organizaciji, revoluciji in sovjetih. Popisuje revolucionarne nastope delavstva, zlasti v Turinu v tako imenovanem »rdečem dvéletju« (1919—1920), za katerega je značilna zasedba tovarn in nastop levih, komunističnih skupin, kar privede do razcepa socialistične stranke v Livornu. V naslednjih poglavjih obravnava dobo spopadov s fašisti, nastanek in vlogo delavskih oboroženih skupin Arditi del popolo ter poskuse zavezništva med sindikalnimi zvezami z gibanjem Alleanza del lavoro. Sledi opis priprav komunistične stranke na ilegalo, analiza stališč, sprejetih marca 1922 na drugem kongresu stranke v Rimu in opis zadnje splošne stavke avgusta 1922, s katero so italijanske delovne množice želele preprečiti pohod fašizma. Stavka se je klavrno izjalovila zaradi popolne razcepljenosti v delavskem taboru in fašizem je dva meseca pozneje neovirano prevzel oblast. V letih 1922—1923 so za komunistično stranko značilni poskusi združitve s socialisti, kakor je zahtevala komintern in poskusi sestaviti enotno akcijsko fronto. Tej politiki je nasprotovala zlasti Bordigova leva frakcija, kar je privedlo do ostrega spora italijanske stranke z vodstvom komunistične internacionale in do odkritega spopada med desnico, centrom in levo v italijanski stranki. V tem spopadu mnenj se je po zaslugi Gramscijevega poglobljenega študija in njegove osebne prepričevalne dejavnosti izkristaliziralo novo vodilno jedro. Spor med frakcijami se je končal na tretjem strankinem kongresu v Lyonu, kjer so Gramscijeva stališča prevladala tudi med terenskimi strankinimi delavci in mladinskimi voditelji, ki so dotlej v veliki večini podpirali sektaške Bordigove teze. To zapleteno problematiko je avtor podrobno obdelal v zadnjih desetih poglavjih.

Notranji razvoj komunistične stranke navezuje avtor na splošen političen razvoj v Italiji, v zelo majhni meri pa upošteva gospodarske spremembe in socialne razmere v deželi. Okvirno upošteva ključne dogodke v svetu, zlasti dogodke v delavskem gibanju, ki vplivajo na politiko komunistične internacionale. Dogajanje v kominterni in stališča njenih voditeljev do italijanskih vprašanj so v delu P. Spriana konstanten pol, okrog katerega se suče razvoj idej, teženj, stališč, notranjih odnosov in praktičnega postopanja italijanske komunistične stranke. To kar pri naših raziskavah hote ali nehotе zanemarjamo ima za italijanskega zgodovinarja bistven pomen: poznavanje politike komunistične internacionale je predpogoj za proučevanje razvoja neke nacionalne stranke, sekcije te internacionale.

Delo P. Spriana pa je kljub bogastvu novih podatkov, poglobljenih analiz, tez in zaključkov prej zgodovina vodstva italijanske komunistične stranke, zgodovina mnenj, stališč, odnosov, deklaracij, navodil in sklepov, ki so produkt strankinih voditeljev, kakor zgodovina stranke v vsej njeni razvejanosti med delovnimi množicami. Ko smo namreč obrnili zadnjo stran knjige, nam je ostal vtis, da je na dlani ves razvoj dogodkov v vršičku stranke, da smo od blizu spoznali Bordigo, Gramscija, Togliattija, Tasco in vrsto drugih osebnosti, spoznali smo njihovo misel in dejanje, njihove medsebojne spore, spoznali smo politiko, taktiko in strategijo stranke in komunistične internacionale ter avtorjeve kritične ocene tega ali onega stališča. Gibanja, v katerem je komunistična stranka koreninila, pa nismo spoznali. Avtor nas na to sam opozarja, ko pravi v uvodu, da se mu je zdelo potrebno predvsem rekonstruirati rdečo nit poli-

tičnega razvoja stranke, ki jo tvorijo idejne razprave, nasprotujoča si stališča, akcija in razmišljanje. »Zgodovina neke stranke je v prvi vrsti zgodovina njene vodilne ali njenih vodilnih skupin. Če je ta ugotovitev resnična in sprejemljiva na splošno, je tembolj sprejemljiva za pričujočo raziskavo, bodisi zaradi značaja komunistične stranke, ki je izrazito zaupen in naznotraj obrnjen, bodisi zato, ker rekonstrukcije resničnega razvoja doslej še nismo imeli... Žal so še zelo redka dela 'lokalnih zgodovin', ki edina omogočajo primerjave in posredujejo pričevanja, kakršnih sintetično delo ne more upoštevati. Ta pomanjkljivost gotovo škoduje sintetični raziskavi, ker ji odvzema možnost strniti vse niti neke politične formacije, razvejane po vsej deželi. Zasledovanje vseh drobnih dogodkov in sprememb pa je težavno delo, če ni specifičnih raziskav za vsako področje posebej, za vsako naselje, za vsak tovarniški obrat, posebej kadar gre, kakor v našem primeru, za dobo, ko je državljanska vojna razbita na nešteto majhnih epizod, o katerih v dokumentih ni sledu.« (Str. X, XI)

V nekaterih poglavjih, npr. *Arditi del popolo, Il paradosso dell'Alleanza del lavoro, Il delitto Mateotti*, se je avtor sicer uspešno posvetil tudi dogajanju med množicami. Včasih popelje bralca prav do temeljev ogromne zgradbe delavskega gibanja, ko ga sooči z drobnimi akcijami, stavkami, datumi, statističnimi podatki, imeni ter organizacijskimi prijemi na terenu. Vendar je ta zvrst pripovedi večinoma v ilustracijo in podkrepitev določenih zaključkov ter pogostoma omejena na glavna žarišča delavskega gibanja: Turin in Milano. O Julijski krajini, ki nas ob vsakokratnem prebiranju splošnih italijanskih zgodovinskih del posebej zanima, nam Spriano prav malo pove. Iz njegovega dela npr. zvemo, da so bili voditelji mladinske komunistične organizacije v Trstu leta 1920 med najbolj gorečimi zagovorniki skrajne levice, astenzionistov (str. 44), medtem ko sta Ivan Regent in Giuseppe Tuntar v direkciji socialistične stranke pripadala levi maksimalistični skupini okrog Gennarija in Marabinija, ki je tudi stopila v komunistično stranko, ne pa Bordigovi ali Gramscijevi komunistični skupini (str. 60). Nadalje zvemo, da je komunistična organizacija na Tržaškem decembra 1921 štela 1709 članov, novembra 1923 pa v celi deželi le 866 članov (str. 165, 315); da je bil na II. kongresu izvoljen v centralni komite Leopoldo Gasparini iz Gradiške (str. 190), Jože Srebrnič pa je bil leta 1924 v vodstvu agrarne sekcije pri centralnem komiteju (str. 401). Med naštetimi člani centralnega komiteja, izvoljenega na III. kongresu, pa je namesto Srebrničevega imena avtor zapisal kar »nek delavec iz Trsta« (str. 511). Zanimiv je še podatek na str. 477, ko iz Gramscijevega pisma zvemo, da se je poleti 1925, v dobi razčiščevanja odnosov med frakcijami, sestajal v Trstu s komunisti (najbrž so bile to predkongresne deželne konference) in da je bil nad pravilnim odnosom teh komunistov do notranjih strankinih vprašanj prijetno presenečen. Večino podatkov, ki zadevajo celo Julijsko krajino je avtor pripisal Trstu, kakor da je vnaprej gotovo, da je industrijski proletariat edini dejavnik gibanja, ki ga vodi komunistična stranka. Vzemimo naslednje primere: na str. 90 pravi, da sta Regent in Tuntar pridobila tržaško sekcijo za komunistično frakcijo, čeprav je znano, da je v Trstu za komuniste glasovala le polovica članstva, pač pa je slovensko podeželje konec leta 1920 odločilo bitko med komunisti in socialisti v prid prvih; ob volitvah leta 1921 (str. 129) pravi avtor, da je bila samo v Benetkah lista komunistične stranke močnejša od socialistične, v resnici je bilo to v Julijski krajini. Avtor je očitno zamenjal deželo Venezia Giulia z mestom Venezia. Na strani 264 ugotavlja, da je Lavoratore leta 1924 izhajal v nakladi 17.000 izvodov (tedaj je bil ta tržaški list osrednje strankino glasilo), od katerih je bilo 7000 izvodov prodanih v Trstu (najbrž v Julijski krajini), 6000 v Milanu itd.

Če izvzamemo dejstvo, da so gornje opazke postranskega pomena za razpravo, ki obravnava neko gibanje v državnih in mednarodnih mejah, ne moremo mimo ugotovitve, da v tako obsežnem delu, ki podrobno razčlenjuje politiko komunistične stranke, ne najdemo niti besede o odnosu te stranke do narodnega vprašanja. V drobnih opombi na strani 167 je avtor prvič in zadnjič omenil slovensko manjšino, ko je opredelil časopis *Delo* kot njeno glasilo.

Narodne manjšine, slovenska, hrvaška in nemška, ki so tudi prispevale k razvoju delavskega gibanja v Italiji, avtor preprosto prezre. Vemo, da se stranka v dobi priprav na revolucijo, v dobi nastajanja in organizacijskega utrjevanja, v dobi bojov s fašizmom in lastnimi frakcijami ni ukvarjala z narodnim vprašanjem. Tega vprašanja se je lotila šele po tretjem kongresu, temeljiteje pa šele po letu 1930. Vendar bi od avtorja pričakovali, da bi to pomanjkljivost v strankini politiki ugotovil in ocenil. To opozorilo je posebej potrebno, če upoštevamo, da se vsa dosedanja pomembnejša dela o delavskem gibanju in komunistični stranki v Italiji hote ali ne hote molče izognejo temu vprašanju. Narodnemu vprašanju se namreč izognejo tudi dela, ki obravnavajo dobo četrtega desetletja, ko je to vprašanje že sestavni del partijske politike. Še bolj značilno je, da v zbirkah objavljenih dokumentov ne najdemo npr. izjave treh strank iz leta 1934, ne sporazuma med komunistično stranko in TIGR, ne kakšnega drugega dokumenta izpred druge svetovne vojne o narodnem vprašanju. (Prim. Trent' anni di vita e lotte del P. C. I., Rinascita, Quaderno No 2, Roma 1952, Paolo Alatri: L'antifascismo italiano, I, II, Firenze 1961, Il comunismo italiano nella seconda guerra mondiale, Roma 1963, Lo Stato operaio, I, II, antologija, Roma 1964).

Delo P. Spriana pa kljub pomanjkljivostim, ki mu jih lahko očitajo proučevalci lokalnih zgodovin, zasluži vso pozornost raziskovalcev moderne zgodovine. Sodeč po tem prvem delu njegove zgodovine se lahko nadajamo, da bo tudi drugi del na enako visoki ravni, čeprav bo za avtorja tematika ilegalnega boja trši oreh kakor obravnavana doba več ali manj legalnega delovanja.

Milica Kacin-Wohinz

Vera Mujbegović, Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918—1923. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, 493 strani.

Knjiga Vere Mujbegović, njeno doktorsko delo, ki ga je obranila na filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1965, je zelo zanimivo in ga skoraj lahko imenujemo novum v naši historični literaturi.

Obravnava zanimiv in važen problem iz zgodovine mednarodnega delavskega gibanja, to je problem Komunistične partije Nemčije v obdobju revolucionarnega vrenja po prvi svetovni vojni. Komunistična partija Nemčije je bila poleg boljševiške partije najmočnejša in najpomembnejša partija Kominterne in je bistveno vplivala na teorijo in prakso III. Internacionalne. Tako se ob zgodovini KP Nemčije seznanimo z vsemi najvažnejšimi teoretičnimi in praktičnimi vprašanji mladega komunističnega gibanja. O problemu Komunistične partije Nemčije v obdobju poveljne krize je zelo veliko napisanega. Veliko je del, ki obravnavajo posamezne probleme iz zgodovine KPN v tem obdobju; skoraj pa ni dela, ki bi podalo sintetično, celotno njeno podobo. O KPN in njeni dejavnosti so pisali že sproti sodobniki, njeni pristaši in nasprotniki. Vsa ta dela, ki so seveda zelo tendenciozna, pa so danes v marsičem zastarela in nam lahko služijo že kot vir.

V zadnjih letih je bilo v Nemški demokratični republiki veliko narejenega na proučevanju zgodovine KPN. Natančno so obdelani vsi važnejši problemi v zvezi s KPN v omenjenem obdobju. Napisana je celo sinteza o KPN, ki jo najdeš v Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung in acht Bänden; izdal Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der SED, Dietz Verlag, Berlin 1966. Omenjeno obdobje obravnava III. zvezek, ki zajema dobo 1917—1923. Toda tudi vso to novejšo literaturo bi lahko označili kot nekritično, še precej tendenciozno, pisano po receptu, precej dogmatično, ki se ne more dvigniti nad kominternske ocene razvoja KPN.

Knjiga Vere Mujbegović se od tega razlikuje po svojih ocenah in interpretacijah razvoja, ki so mnogo bolj kritične in svobodne. Delo je napisano

na osnovi številne literature in virov, med njimi tudi velikega števila prav fundamentalnih. Avtorica je uporabila arhivalije iz Instituta für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED v Berlinu, iz Deutsches Zentralarchiv (DZA) v Potsdamu in iz International Institut voor Sociale Geschiedenis Archiv v Amsterdamu.

Knjiga je razdeljena na 10 poglavij in zaključek, vsemu pa je dodan obilen seznam virov in literature, lepo kategoriziran, kar daje knjigi nedvomno večjo ceno.

V prvem poglavju govori o posebnostih nemškega imperializma in delavskega gibanja do prve svetovne vojne. V drugem poglavju prikazuje proces formiranja nemške levice v teku prve svetovne vojne in novembrske revolucije.

V tretjem poglavju, ki zajema državljansko vojno v Nemčiji in sprejetje Weimarske ustave, govori o ustanovitvi Komunistične partije Nemčije iz grupe Spartakusbund, ki pa ni potegnila za sabo nemških delavcev in je zaenkrat ostala le ozka grupa najbolj revolucionarnega proletariata. Pokaže sektaštvo in napake mlade KPN, ki bojkotira volitve v konstituanto.

V četrtem poglavju govori o KPN in ustanovitvi komunistične internacionale.

Peto poglavje je posvečeno razvoju KPN v letu 1919, ko so se v njej pojavili razni ultralevi odkloni, ki so imeli za posledico, da se je od Komunistične partije Nemčije odcepila grupa, ki je ustanovila sektaško Komunistično delavsko partijo Nemčije.

Šesto poglavje govori o enotnem nastopu nemškega delavstva v marcu 1920, ki je stopilo v generalni štrajk in s tem pomagalo zakoniti socialdemokratski vladi, da je zlomila kontrarevolucionarni Kappov puč. Po tem dogodku poizkusi revolucionarne Rdeče armade v Porurju, ki so bili zatrti. Z Bilefeldskim sporazumom socialdemokratska vlada prevzame delavce, zato se ti odvrčajo od vladajoče socialdemokracije in se usmerjajo v levo, v centralistično Neodvisno socialdemokratsko stranko Nemčije, ki se jim zdi revolucionarna. Ona dobi na volitvah junija 1920 veliko glasov.

Najbolj zanimivo so napisana sedmo, osmo in deveto poglavje, ki prinašajo nove ocene dveh zelo važnih dogodkov v zgodovini KPN in vsega komunističnega gibanja.

V sedmem poglavju je razčlenjeno 21 pogojev, ki jih je postavila za sprejem centralističnim socialdemokratskim strankam Kominterni na svojem II. kongresu junija 1920. Pokazano je, da je Kominterni formulirala te pogoje, ko je bilo revolucionarno delavsko gibanje sredi leta 1920 v največjem poletu, ko je Rdeča armada stala pred Varšavo in se je računalo na proletarsko revolucijo v Evropi. Pogoji naj bi razbistrili situacijo v mednarodnem delavskem gibanju. Postali naj bi temelj, na katerem bi se formirale močne revolucionarne stranke, ki bi prekinile s socialdemokratsko in centristično ideologijo in dejavnostjo, ki bi bile sposobne izvesti bližajočo se socialistično revolucijo.

Nadalje pokaže, kako je 21 pogojev v Neodvisni socialdemokratski stranki Nemčije izzvalo razcep na kongresu v Halleju oktobra 1920 in večinsko levo krilo se je priključilo Kominterni. Novembra se je združilo s Komunistično partijo Nemčije, ki je tako postala množična stranka revolucionarnega proletariata.

Osmo poglavje govori o dveh strujah v KPN glede ocene revolucionarne situacije ter partijske taktike glede nje. Dogodki po Evropi, kjer se razcep v centrističnih socialdemokratskih strankah ni izvedel po pričakovanju Kominterne, so pokazali, da je kapitalizem še vedno močan in v razvoju in da revolucija ni tik pred vrati.

Del vodstva KPN, med drugimi tudi Klara Zetkin, je pravilno ocenjeval situacijo v Nemčiji kot še nezrelo in opozarjal, da se partija ne sme osamiti in mora iskati stik z vsemi delavci, tudi socialdemokratskimi; to stališče je izraženo v odprtem pismu januarja 1921. Toda izvršni komite Kominterne je prek svojih emisarjev podpiral levičarsko strujo v KPN, ki se je zavzemala

za takojšnjo revolucionarno akcijo in opozarjal na nevarnost desnih elementov v partiji, ki so svarili pred prenačlenjenostjo. Rezultat tega je takomenovana marčna akcija, poskus revolucije, ki ga je napravila levičarska struja, ki je zmagala v vodstvu KPN. Poskus ni uspel, ker ga delavstvo ni podprlo, partija pa je bila osamljena.

Deveto poglavje govori, kako je marčna akcija pokazala Kominterni, da evropska revolucija ni tako blizu in da bo to dolgotrajen proces. Zaradi tega je III. kongres Kominterne na Leninovo pobudo kritiziral levičarsko taktiko KPN v marčni akciji in se zavzel za idejo povezovanja vsega proletariata za skupne akcije v vsakdanji življenjski borbi proti kapitalu. To je bila taktika takomenovane enotne fronte proletariata, za katero se je zavzemala zmerna struja v vodstvu KPN; ta taktika je nastala na podlagi izkušenj nemških komunistov ob Kappovem puču in pozneje ter je našla izraz v »odprtem pismu« januarja 1921. Enotna fronta je torej enotnost vsega proletariata v boju za pereče materialne in socialne zahteve delavstva, to je, sodelovanja vseh sindikatov in delavskih strank, pri čemer pa vsaka stranka ostane pri svojem političnem programu.

Nadalje je pokazano, kako močno se je uveljavila med nemškim delavstvom enotna fronta in kako pozitivne rezultate je pokazala v letih 1921—1922; tako da je IV. kongres Kominterne novembra 1922 dokončno formuliral taktiko enotne fronte, ki naj se je poslužujejo vse komunistične partije.

V zadnjem desetem poglavju je pokazana Komunistična partija Nemčije v nacionalni in socialni krizi leta 1923. Francija je zaradi neplačevanja nemških reparacij zasedla Porurje, Nemčija pa je izvedla močno devalorizacijo marke. V KPN, kjer je sicer na njenem VII. kongresu v Leipzigu zmagalo načelo enotne fronte in skupne delavske vlade, je še vedno obstajala močna levičarska struja, ki se je zavzemala za revolucionaren prevrat. Toda socialdemokrati partije niso podprli in revolucionarni poskus v Hamburgu je bil hitro zatrt, komunisti razbiti in partija prepovedana.

Knjiga je izdaten prispevek k historiografiji mladega komunističnega gibanja, ki je obravnavano historično kritično na podlagi virov in dosedanje literature. Problem je zelo težak in kompleksen, ima pa veliko prednost, da obstaja o njem veliko prvovrstnega arhivskega gradiva. Zaradi te izredne širine in kompleksnosti je resda knjiga še vedno le na nivoju pregleda, ker ji včasih manjka analiz in so nekatere ocene premalo izkristalizirane. Moramo pa biti veseli takšnega pregleda, ki je zelo na široko opremljen s kritičnim aparatom in nam takoj nakazuje možnosti, da se o vseh detaljih in spornih vprašanjih lahko orientiramo.

Janko Prunk

OPOMBA UREDNIŠTVA

Razpravo Iskre Čurkine o Davorinu Hostniku je prevedel iz ruskega originala Viktor Smolej. Za prevod je kolacioniral vse citate iz slovenskih pisem (v NUK) in iz Hostnikovih člankov v slovenščini. Dodatek z nekaj novimi ugotovitvami o Hostnikovem življenju pred odhodom v Rusijo, za katerega mu je zmanjkalo časa, bo objavil v enem izmed prihodnjih zvezkov Zgodovinskega časopisa.

KAZALO

OB PETDESETLETNICI NASTANKA JUGOSLAVIJE

- Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko združanje 169—184
 Триализм у словенцев и югославское объединение
 Trialistic Idea with the Slovenes and the Yugoslav Unification
- Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi . . . 185—205
 Восстания словенских солдат в австро-венгерской армии
 Mutinies of Slovene Soldiers in the Austro — Hungarian Army
- Ignacij Voje, Knjige zadolžnic, posebna notarska serija dubrovniškega arhiva 207—223
 Debita notariae, специальная нотариальная серия архива в Дубровнике
 Debita notariae, a Special Notary Series of the Dubrovnik Archives
- Vlado Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma 225—260
 О свободе женитьбы и ее ограничениях от феодализма до либерализма
 About the Freedom of Marriage and Its Limitations from the Feudal Times to the Liberalism
- Iskra V. Čurkina, Davorin Hostnik 261—309

IN MEMORIAM

- Ljudmil Hauptmann (Bogo Grafenauer) 311—312

ZBOROVANJA IN SIMPOZIJI

- Jože Šorn, II. kölnski kolokvij o mednarodni socialni in gospodarski zgodovini 313—314
 II-ой кёльнский colloquium о международной социальной и экономической истории
 The IInd Conference on International Social and Economic History (held in Cologne)

OCENE IN POROČILA

- Relja Novaković, Gavro Škrivanić, Vladimir Stojančević, Željko Škalamera, Školski istorijski atlas. Beograd 1965. — Zgodovinski atlas. Urednik dr. Zvonimir Dugački. II. dopolnjena izdaja. Prevod prof. Tomaž Weber. Zagreb—Ljubljana 1968 (Bogo Grafenauer) . . . 315—333
- Klaus-Detlev Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts (Josip Zontar) 333—335
- Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem (Jože Šorn) . . . 335
- Toussaint Hočevar, The Portorož Conference: A Plea for Liberalization of Trade in the Danubian Area (Jože Šorn) 336
- Julijana Vrčina, Naša najnovija istorija (Janko Prunk) 336—338
- Paolo Spriano, Storia del partito comunista italiano, I (Milica Kacin—Wohinz) 338—342
- Vera Mujbegović, Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918—1923 (Janko Prunk) 342—344
- Opomba uredništva 344

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1968

941/949

119680073,3/4

COBISS •